

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2001 ЙИЛ**

ТОҒАЙ МУРОД

**БУ ДУНЁДА
ЎЛИБ
БЎЛМАЙДИ**

*Роман,
ҳикоялар,
мақолалар*

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2001 йил

Абдулла Қодирий номли Давлат мукофоти лауреати, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Тоғай Муроднинг «Бу дунёда ўлиб бўлмайди» романи XX аср ўзбек зиёлиларининг кўргиликлари, дард-аламлари, фожиалари ҳақидадир.

Таги кўрмаганга гилам битмасин.

Қодир қулни чевараси, Холмат малайни невараси, Эсон хизматкорни боласи Ботир қўшчи тумандан айниб келди.

Қўшчи калондимоғ-калондимоғ қадам босди. Кибор-кибор қулоч отди. Керма қош-керма қош боқди.

Колхоз идораси қошида оёқ илди. Идора томига сердимоқ назар солди. Гап йўқ, сўз йўқ — нарвондан томлади.

Томда қўлларини кетига қўйди. Том бош-адогилаб қадамлади. Вазмин-вазмин қадамлади. Олисларга доно-доно боқиб қадамлади.

Бирдан қозикдай қоқилиб қолди. Мисоли ҳайкал бўлиб қолди. Ерга шаҳодат бармоқ ўйнатди. Лик-лик ўйнатди. Қоровулни имлади.

Қоровул ҳадаҳа-ҳадаҳа келди. Нарвон пойида ҳайрона-ҳайрона турди. Қоши узра кафт соябон эта-эта мўлтайди.

— Чақиргандай бўлдингизми? — деди.

Қўшчи ҳокимона-ҳокимона сиёсат этди.

— Халқ йиғилсин! — деди. — Халқни йиғинг!

Қўшчи қўллари кетида тагин қадам олди. Мағрибга боқиб қадам олди. Машриққа боқиб қадам олди.

Қоровул гапни қулги-мутуйибага йўйди.

— Ҳа, халқ келади! — деди. — Тайинлаб қўйиб эдим, халқ ҳализамат келиб қолади!

— Халқ йиғилсин, дедимми, йиғилсин!

Қоровул ҳайрондан-ҳайрон бўлди. Туриб-туриб... фаши келди.

«Ўзинг бир қўшчи бўлсанг, — демоқчи бўлди. — Сенга ким қўйибди идорани томига чиқишга?»

Яна-тагин, шайтонга ҳай берди.

— Халқни нима қиласиз? — деди. — Мана мен халқ, ўзимга айта беринг!

— Йўқ, халқ йиғилсин!

Шу вақт дарвоза олдида беш-олти деҳқон қора берди. Деҳқонлар нарвон пойига тўп бўлди. Кулги-мутойибага ўтди:

— Син-симбатингизни даладан кўриб келдик.

— Туманда нима гаплар бор, гапиринг, қани?

— Қани, тумандан гурунг беринг, қани?

Қўшчи томдан тушди. Ҳовуз бўйлаб юрди. Ҳовуз супада тик турди. Қўлларини орқа этди. Йўқ қоринни олға сурди. Йўқ қоринни олға сураман дея... кетига чалқайиб қолди. Йўқ қорин олдинда қолди... Кети ичкари кириб йўқолди. Ўзи кетига чалқайиб қолди!

Қўшчи деҳқонларга бармоқ ниш этди.

— Шундай турунглари! — деди.

Деҳқонлар супа пойига тўп бўлди.

Қўшчи супага бармоқ бигиз этди.

— Ўтирунглари! — деди.

Деҳқонлар чўк тушди. Чордана қуриб ўтирди.

Қўшчи белқарсдан билак ўтказди. Белқарс тутамлади. Йўқ қоринни тагин-да олға сурди. Кети тагин-да ичкари кириб йўқолди.

— Аммо-лекин! — деди. — Айтирунглари, қани, мен кимман?

Деҳқонлар ўзаро қарашиб олди. Биламиз демишдай, бош ирғади. Ҳазил демишдай, мийиқларида кулди.

— Ким бўлардингиз, ўзимизни Ботир қўшчи-да, — деди.

Қўшчи йўқ қоринни олға силтади.

— Йўқ! — деди. — Аммо-лекин тополмадиларинг!

Деҳқонлар бурчакка бет буриб келди. Деҳқонлар оғиз ушлаб кулди.

— Колхоз тузилгани қачон эди? — деди қўшчи. — Сизларга қачон ақл киради? Топинглари, мен кимман?

Деҳқонлар юзидан кулгич қочди. Бари ўйлаб қолди. Охири чидаб ўтиролмади.

— Унда, ўзингиз айтинг?

— Биз бир далада юрган деҳқон бўлсак?

— Сиз туман бориб келдингиз, сиз айтинг?

Қўшчи икки қўлини кўксига қўйди. Кўкрагини олға шиширди.

— Мана шу... мен-а? — деди. — Мана шу мен! Айтирунглари, қани, мана шу мен кимман?

Деҳқонлар тагин бир-бировига қаради.

— Ҳа, шу сиз, шу сиз! — деди.

— Унда, сизларга топшириқ: бординглар, мени ким эканимни билиб келинглар!

Қўшчи шундай дея, супадан тушди. Кўчага равона бўлди.

Бир деҳқон қўшчини изидан етди. Қўшчини билан тутамади.

— Менга қара, Ботир, — деди. — Отангни кўрдим, аҳмади фориф, энангни кўрдим, товони ёриқ, дейдилар. Отанг шул, энанг шул, нима қиласан, осмонга чиқиб? Туш пастга, туш!

Қўшчи қайтиб келди. Қўшчи кўкрагига кафт қўйди.

— Мен! — дея кўкрак урди. — Мана шу мен, Ботир фирқаман, Ботир фирқа!

Деҳқонлар ўзаро қарашиб-қарашиб олди.

— Ким-ким? — деди.

— Бир сўз билан айтсак: Ботир фирқа!

Қўшчи шундай дея, супа бош-адоғилаб одимлади. Деҳқонларга қараб-қараб одимлади.

— Бир сўз билан айтсак, мен шу кундан бошлаб Ботир фирқа бўлдим! Айни вақтда, қишлоқ шўросини раиси-да бўлдим! — деди. — Кимда-ким мени Ботир фирқа демас экан, ўзидан кўрсин!

Деҳқонлар бақа бўлиб қолди.

2

Қўшчини Ботир фирқа демагичлар бўлди.

Биров — фирқа сўзига тушунолмади айтмади. Биров — қўшчи сўзига ўрганиб қолиб айтмади. Тагин биров — қўшчига фирқа сўзи ярашмайди, дея айтмади.

Ана шунда, Ботир қўшчи... чилласида чироқ кўрмаган бўлди.

Қўшчи бировни меҳнат ҳақини қирқиб ташлади. Бировни томорқасини сувдан қисди. Бировни мол-ҳолини емишдан тортди.

Отига «фирқа» сўзини қўшиб айтмагичларни: «Халқ душмани», дея айблади.

Шу-шу, қўшчи бир оғиздан — Ботир фирқа бўлди.

3

Ботир фирқа Ўзбекистон пойтахти Самарқандда олти ойлик сиёсий ўқишни битириб келди.

1933 йил тўлди.

Нон чучук бўлди. Нон ширин бўлди.

Ота ўз ўғлини бир зогора нонга алмашди.

Она ўз қизини бир ҳовуч кепакка алмашди.

Одамзот кунжара ейишгача борди.

Она бир эшакли ўткинчига кафтларини узатди.

— Мана шу қизалоқни олиб кетинг, катта бўлса, эшигингизни супуради! — деди. — Бир ҳовуч кепакка бераман, бир ҳовучгина!

Ўткинчи ўзини эшитмасликка олди. Бозор учун нарх-навони сўрамади. Бошли-кўзли болани сўраб-суриш-тирмади.

Она ўнгга қаради, она чапга қаради. Бозорда ўзидан бошқа қолмади.

Шунда, она боласига боқиб ҳўнг-ҳўнг йиғлади. Боласига боқиб увв-увв йиғлади.

Она энқайди. Бўйин эгди. Боласини бўйнига миндирмоқчи бўлди.

Аммо боласи ўзини орқага олди. Йўқ, ишорасини берди.

Шунда, она, боласини елкаларига қўйиб-қўйиб олди.

Боласи овози борича йиғлади.

Она ўнг гапирмади — чап гапирди:

— Ўчир, бозори касод! Ўчир, зогора нон!

Она энди боласини кулоқ-чаккаси аралаш қўйиб-қўйиб олди.

Ниҳоят, таёқ ўтди. Боласи жонҳолатда турди. Жонҳолатда онаси елкасига осилди. Бўйнидан кучоқлаб олди.

Она рўмоли учига тугиклик бир нимани қўлтиғига олди. Тугунни эҳтиётлаб-эҳтиётлаб қўлтиқлади. Ё пирим, дея, жойидан қўзғолди. Оёқлаётиб, қалқиб-қалқиб олди. Ўзини ўнглаб олди. Бир-икки қадам босди.

Она елкасида бола, йўл олди. Она қўлтиғида тугун, йўл олди.

Бола онаси бошини опичлаб борди. Овоз бериб, йиғлай, деди. Онасидан кўрқди. Онаси оёқларини чимчилаб олишидан кўрқди. Бола бор-йўғи инг-инг этиб борди.

Барибир, она куксида шалвираб боражак боласи оёқларидан ўйиб-ўйиб олди.

Она ўнг гапирмади — чап гапирди:

— Ўчир, бозори касод! Сидирға ўтир, бозори касод, сидирға ўтир!

Бола ингилламай қолди.

Она ёлғизоёқ сўқмоқ бўйлаб юрди. Қишлоқни мўлжаллаб юрди.

Қишлоқ бир қадам кўринса-да, хийла олис бўлди.

Бир илон сўқмоқни кесиб ўтди.

Она таққа тўхтади. Сесканиб олди. Ўзини орқага олди.

Шунда, елкасидаги боласи кетиға чалқайиб кетди. Кети билан йиқилиб тушай деди.

Она боласини оёқларидан ушлаб қолди.

Она ёқасини кўтариб, ичига «туф-туф» этди. Илон юрмиш ўт-ўлан шитир-шитир тингунича қимирламади. Жойида турди.

Тагин йўлида давом этди.

Бола онасини бошини опичлаб-опичлаб олди.

— Эна, нон... — деди.

Она парво этмади. Бир маромда одимлади.

Қош қорайиб борди.

Она қадамини катта олди. Аммо қадами ўнгмади. Боши айланди. Кўз олди тебрланди.

— Эна, но-он...

Элас-элас бир ит ҳурди. Ит кимга ҳурди? Ит нимага ҳурди?

Она оёқ илди.

«Ит менга ҳуряпти, менга! — дея ўйлади. — Ит бир нимани ҳидини олди. Ит нон ҳидини олди, нон. Ит ана энди чопиб келади!»

Она ит ҳуришини... боласидан кўрди.

«Болам нон-нон деяпти. Ит «нон» сўзини эшитди», дея ўйлади.

— Нон дема-я, қирилиб кетгур! — дея, боласи сонини ўйиб-ўйиб олди. — Ана, ит келяпти, нон дема-я!

Боласини нафаси ичига тушиб кетди.

Она тагин йўлида давом этди.

Ит яна бир ҳурди.

Она ана шунда ит бор тарафга қараб кетаётганини англади. Йўлини чап солишни ўйлади.

Аммо сўқмоқ ёлғиз бўлди. Ўз оти ўзи билан, ёлғизоёқ йўл бўлди.

Она: «Ит нон ҳидини олди-ёв. Чопиб келиб ёпиш-маса-ёв», дея ўйлади.

— Эна, но-он...

Она йўлини сўқмоқдан чап солмоқчи бўлди. Беш-олти одим босди. Аммо оёқлари чирмовуқларга илашиб қолди. Ёввойи бедаларга илашиб қолди.

Шундай кетса, оёқлари чалишиб йиқилишидан қўрқди. Ёмондан-ёмони... ўт-ўланлар ичида боягидай илонни босиб олишидан қўрқди.

Она яна қайтиб сўқмоққа тушди. Қўлтиқ тугунини маҳкамроқ босди.

— Эна, но-он...

Она елкаларини учирди. Боласини силкиб-силкиб олди. Жеркиб-жеркиб олди. Оёқларини шاپиллатиб-шاپиллатиб уриб олди.

— Нон дема! — деди. — Нонни отини атама!

Она ҳамон ҳадик билан қадамлади.

Ит ёпишади, дея ҳадиксиради.

Кун ботиб борди.

Кунботар алвон-алвон шафақ бўлди. Ҳаводан сал-қинлик уфурди. Ҳаводан оқшом нафаси уфурди.

— Эна, но-он...

Ит тобора яқин бўла борди.

Она эҳтиёт учун... ит тараф қўлтиғи — ўнг қўлтиғи-дан тугунни олди. Авайлабгина... чап қўлтиғига қис-тирди. Кўнгли хиёл ором олди. Дадил одимлади.

Боласи ич-этини тирнаб зорланди:

— Эна, но-о-он, но-о-он...

Она итдан эллик-олтмиш қадам беридан ўтди. Батамом бемалол ўтди. Боиси, ит... боғлоқлик бўлди.

Қош қорайиб-қорайиб қолди.

Она кулбасига етиб келди. Ўчоқ бошида чўнқайди.

Боласи елкасидан сирғалиб тушди. Жойида ўтириб қолди. Ўрмалаб-ўрмалаб олди. Оёққа қалқди. Той-той юрди. Атак-чечак юрди. Тетапоя-тетапоя юрди. Оёқла-рини ёйди. Теварак-бошга сер солди: қаерларда нон бўлади?

Бола ана шу жойларни титкилади. Дастурхонни очиб қаради. Тўнтариклик тобоқлар остини қаради. Ўроғлик супрани ёйиб қаради...

Онани энка-тенкаси қуриди. Энтикиб-энтикиб на-фас олди. Ўзини ўнглади. Ўзига келди.

Сўғин, қўлтиғидан тугунни олди. Ўчоқ бошига ёйди: тугунда кафтдай зоғора нон бўлди!

Узалиб, обтовани олди. Жўмрагидан ерга икки том-чи томизди. Жўмракни огзига қўйиб кўтарди. Кўтариб сув ичди. Энтикиб сув ичди.

Зоғора нонни олиб... чаппа бурилди. Нонни катта-катта тишлади. Нонни катта-катта чайнади. Нонни катта-катта ютди...

Зоғорадан ушоқ-да қолмади!

Тағин... ўнг бурилди...

Боласи ҳали-ҳамон тобоқлар остидан... нон қидирди!

— Бери кел! — деди она. — Бери кел, мана нон!

Бола ҳадаҳалаб келди.

Она боласини бағрига олди. Она боласи огзига... кўкрак солди. Боласига кўкрак берди.

6

Оналар... тасбеҳдай-тасбеҳдай тизилиб ўтирди.

Она бир йўловчига қўл чўзди.

— Мана шу қизалоқни ола кетинг, сизга қиз бўлади! — деди. — Бир кулчага алмашаман, бир кулчага!

Она бир йўловчига боласини кўрсатди.

— Мана шуни зоғора нонга алмашаман! — деди. — Кафтдай зоғора нон бўлса бўлади!

Мазкур йўловчи... Ботир фирқа бўлди. У эътибор бермади. Бепарво ўтди.

Беш-ўн қадам ўтиб, оёқ илди. Боиси, овоз таниш туюлди. Кетига қайрилиб қаради. Кетига қайтиб келди.

Чин, туюлганича бор бўлди. Боласини олдига олиб ўтирмиш она... Мирзахўжабойни беваси бўлди.

Ботир фирқа қўлларини белига қўйди. Бевага қараб турди.

Она ерга қаради. Боласини бутлари орасига тортиброқ ўтирди. Боласини елкаларидан кучоқлаб ўтирди. Пешонасини боласи бошига қўйиб ўтирди. Она бетларини бекитиб ўтирди.

— Изимдан юрилсин!

Ботир фирқа шундай дея, йўлида одимлади.

Она жойидан қўзғолди. Боласини уст-бошини қоқди: боладан хас-чўп тушди. Боладан чанг-тупроқ тушди. Бола... гупиллаб-гупиллаб чангиди!

Она ўз уст-бошини тузатди. Этагини қоқди. Желанини бетига тортиб қўйди. Боласини кўлидан етаклади.

Ботир фирқа кетига қайрилмай қадамлади. Ердан кўзини олмай қадамлади.

Холилатиб-холилатиб оёқ илди. Онага қайрилмай гап очди. Ердан кўз олмай гап очди. Оҳиста-оҳиста гап очди:

— Сиз Мирзахўжабойни кенжа заифаси... Зайнаб... Зайнаб хотинмисиз?

— Шундай, шундай.

— Қизалоғингизни оти нима?

— Обод.

— Обод, Обод... Мирзахўжабойни қизими?

— Шундай, Обод... ўша кишидан!

— Сиз кимни зурриётини бозорга олиб чиққанингизни билияпсизми? Кимсан, Мирзахўжабойни зурриёти!

Она миқ этмади. Она ерга тикилди.

— Мирзахўжабойни зурриёти-я! — деди Ботир фирқа. — Чин, Мирзахўжабойлар совет ҳукуматини тан олмай, Афғонистонга қочиб кетди. Лекин у киши Саидхўжа эшонни тўнғич ўғиллари. Бир сўз билан айтсак, эшонзода, эшонзода!

Ана шунда, она тилга кирди. Желаги ёқаси билан оғзини ушлаб тилга кирди.

— Бир норасидани товониға қолмайин деяпманда, фирқа бова, — дея йиғлади. — Шугина норасида пешонамга сизмаяпти!

— Шугина бир... гўдакни боқиб бўлмай қолдими?

— Йўқ-да, фирқа бова, йўқ-да. Хонумонимиз куйди! Биз куйиб-куйиб... кул бўлдик!

— Мирзахўжабойни гўдаги учун-а?

— Кунжара берсам, емаса нима қилайин? Зоғора нон отликқа йўқ бўлса, нима қилайин?

— Бир бориб айтсангиз... қадамингиз кира тилайди-ми?

Ботир фирқа умид сувлари сепиб-умид сувлари сепиб кетди.

7

Ботир фирқа оқшом вақти аёлига тайинлади:

— Мирзахўжабойни бевасига битта кулча олиб бориб бер, — деди. — Фақат биров билмасин, замон ёмон.

— Битта кулча нима бўлади? — деди аёли.

— Ҳар тандир ёпишингда биттадан кулча бериб келасан, тушундингми? Бевасига айт, биров билмасин. Замон ёмон, жуда ёмон...

8

1934 йил оёқлади.

Нон чучукдан-да чучук бўлди. Нон шириндан-да ширин бўлди.

Илик узилди!

9

Кулбаларда бекаси билан хўжаси узала тушиб ўлиб ётди.

Бекаси бағрида қизалоғи ўлиб ётди. Хўжаси қўйни-да ўғилчаси ўлиб ётди.

Одамзот йўлларда ўлиб ётди. Ариқ бўйларида ўлиб ётди. Дарахт тағларида ўлиб ётди.

Биров зоғора нондан шишиб ўлди. Биров кунжарадан шишиб ўлди. Биров шуларни-да тополмай — очидан ўлди!

Қабристонлар лик-лик тўлди. Жасад қўяжак ер ту-гул, оёқ босажак ер қолмади.

10

Шунда Ботир фирқа бошлиқ фаоллар туман йўл олди. Катталарга мурожаат этди.

— Мозористонда соғ жой қолмади, — деди Ботир фирқа.

— Бутун туманда шундай, — деди катталар. — Биз юқорига хабар бердик, ёрдам берамиз, деди.

— Унгача жасадларни қаерга қўямиз?

— Топилади, тирикка топилган ер, ўликкаям топилади!

11

Қиш қариди.

Эл кўкламни пойлади. Интиқ-интиқ пойлади.

Ўт-ўлан амал олишини қаради.

Ўт-ўланлар билан кун кечиришни ўйлади. Кўкат еб, қорин тўйдиришни ўйлади.

12

Чин, юқоридан ёрдам келди. Полуторка миниб келди.

Учта НКВД ходими келди. Учовини-да белида маузер бўлди.

Туман вакили НКВДчиларни танитди.

— Бу ўртоқлар очарчиликка қарши курашиш учун келди! — деди.

— Очарчиликни тугатиш учун! — дея тузатди НКВД командири.

— Виноват, ўртоқ командир, виноват, — деди туман вакили. — Сиз фаоллар, мана шу ҳукумат вакиллари очарчиликни бартараф этишлари учун яқиндан ёрдам берасизлар!

— Биз, сиз фаолларга суянамиз! — деди командир. — Сизлар қанчалик кўп ёрдам берсаларингиз, биз очарчиликни шунчалик тез тугатамиз. Биз бу борада етарли тажрибага эгамиз. Йигирманчи йилларда Украинада худди шундай очарчилик авж олиб эди. Миллион-миллион қурбонлар бўлиб эди, миллион-миллион! Москва бизни Украинага сафарбар этди. Биз жуда қисқа муддат ичида Украинада очарчиликка нуқта қўйиб келдик!

— Биз учун келибсизлар, қўлимиздан келган ёрдамни берамиз, — деди Ботир фирқа. — Мана, тушунчали-тушунчали фаолларимиз ўтирибди.

— Бизга тушунчали одам керак эмас, — деди командир. — Бизга юк ташувчи одам керак!

— Хўп, мана фаолларимиз, танлаб олинг.

НКВДчилар олтита фаолни танлаб олди.

13

Айтилмиш маҳкамани ўз қабристонни бўлди. Ўз мазори бўлди.

НКВД ҳодимлари ўр-жарларни кўрди. Сой-қирларни кўрди. Ҳароба-чолдеворларни кўрди. Ниҳоят, ана шу... қабристонни топди!

Қишлоқдан беш-олти чақиримда эски бир ҳовуз бўлди. Гир айланмиш толзор ҳовуз бўлди. Кўпдан буён қаровсиз ётмиш ҳовуз бўлди. Сув тўлдирилмаса-да, таги сернам ҳовуз бўлди.

— Мана шу жойни танладик, — деди командир.

Ботир фирқа тушунмади. Бир ҳовузга қаради, бир командирга қаради. Қишлоқ қибласида ёйилиб ётмиш қабристонга қаради.

— Аммо-лекин ҳар юртни ўз қабристонни бор, — деди.

— Бор, тўғри, бор, — деди командир. — Лекин ана шундай буйруқ ҳам бор!

— Қабристон кўчирилсин, дегич буйруқми?

— Йўқ, бошқачароқ буйруқ, бошқачароқ...

— Хўп, айтинг, қандайчикин буйруқ экан? Мен қишлоқ шўроси раисиман, билишим керак?

— Қизиманг, ўртоқ раис, қизиманг. Биз ишимизни билиб қиламиз. Биз Украинада очарчиликка қарши курашиб, роса тажриба тўплаганмиз. Биз ана шу тажрибаларимиздан келиб чиқиб иш қиламиз.

— Хўп, қани, тажрибаларингизни айтинг?

— Тажрибаларимиз бундай: сиз айтган анави қабристон ўз ажали билан ўлганлар учундир. Фақат... очликдан ўлганлар учун эмас!

— Нима фарқи бор, ўз ажали билан ўлди нима, очликдан ўлди нима? Бариям ўлим-да, бариям гўрга киради-да?

— Барибир эмас-да, ўртоқ раис, барибир эмас-да. Ахир... нега очликдан ўлади? Совет замонида-я? Нега сиз билан биз юрибмиз, улар эса очликдан ўлади? Совет замонида-я? Буни совет тузуми душманлари эшитиб қолса нима дейди? Жар солиб ёйди, карнай қилиб чалади-ку! Ўзингиздан қолар гап йўқ, ёш совет тузумининг душманлари кўп. Улар совет тузумини бўғиб ташламоқчи, ҳа, ёш совет тузумини йўқ қилмоқчи. Сиз билан биз фирқамиз. Шундай экан, сиз билан биз совет тузуми душманларига қарши кўкрагимизни қалқон қилишимиз керак.

— Фирқамиз, фирқа! — деди Ботир фирқа гуруҳ билан. — Ҳа, фирқамиз!

— Ҳа-а, ана, ана! Оғзинг тўла қон бўлсаям, душманинг олдида тупурма, дейдилар. Шунинг учун сиз билан биз очарчиликка қарши шафқатсизларча кураш олиб боришимиз керак. Яъни очликдан ўлганларни ҳеч кимга билдирмасдан... ими-жимида... мана шундай ўрларга... кўмиб ташлашимиз керак.

Ботир фирқа бирдан сергак бўлди. Қулоғи динг бўлди. Кўзлари пир-пир бўлди.

— Манавигами? Бу... ҳовуз-ку? — деди.

— Нима фарқи бор, ўртоқ раис, нима фарқи бор? Тайёргина чуқур! Биров билади, биров билмайди. Билмаса, ҳовузни кўмиб ташлабди, дейди-қўяди. Шу билан гап тамом бўлади. Биз мана шундай йўл билан очарчиликка қарши курашамиз. Қарабсизки, тез кунда очарчиликни тугатамиз.

— Буни... буни туман катталари билан бир маслаҳатлашиб кўриш керак.

— Туман катталари уёқда турсин, бутун совет ҳукумати катталари билади, ўртоқ раис. Бу ҳақда буйруқ

бор. Очарчиликка қарши ана шундай курашилсин, деган буйруқ бор. Украинада очарчиликни ана шундай йўл билан бартараф этдик. Насиб бўлса, Ўзбекистонда ҳам очарчиликни ана шундай услубда тугатамиз. Ана иккитасини олиб келдик, ана.

Ботир фирқа гап билан андармон бўлиб билмади. Эътибор этмади.

Ана энди эътибор берди. Ҳовуз тагига қаради. Кунт билан қаради.

Ҳовуз тагида... иккита қора нарса устма-уст тахлаб қўйилди. Иккита қора нарса узала-узала тахлаб қўйилди.

Ботир фирқа анграйиб қолди. Бир нарсаларга анграйиб қаради, бир командирга анграйиб қаради.

— Булар... одам... — дея дудуқланди Ботир фирқа. — Булар... одамми?

— Йўқ, улар очдан ўлганлар, — деди командир. — Улар... совет ҳукуматига қарши очдан ўлганлар!

Ботир фирқа беихтиёр... беихтиёр ҳовузга тушиб борди.

Тахланиб ётмиш жасадларни қаради. Юзларни очиб қаради. Икковини-да таниди: бирови Ашир момо бўлди, бири Чори бобо бўлди.

Ботир фирқа марҳумларга тикилиб турди-турди... беихтиёр қўлларини кўтарди. Марҳумлар ҳақиға дуо ўқимоқчи бўлди.

Бирдан эсини йиғиб олди. Фирқа эканини ўйлади. Шўро раиси эканини ўйлади. Энг ёмони — тепасида НКВДчилар қараб туриши бўлди.

Ботир фирқа қўлларини туширди. Ҳадик билан НКВДчиларга кўз қири ташлади: йўқ, улар ўзларича гапиришиб турди.

«Хайрият, қўлларимни кўтарганимни кўриб қолмади, хайрият», деб хотиржамланди.

Ботир фирқа тахланиб ётмиш марҳумларга тикилди... ичида фотиҳа ўқиди, ичида қуръон ўқиди.

Сўгин, юқорилади. НКВДчилар олдиға бориб турди.

— Рангингиз оқариб кетибди, қўрқдингизми? — деди командир.

— Йўқ, нега қўрқаман, йўқ... — дея минғиллади Ботир фирқа.

— Рангингиз докадай оқариб кетибди? Яна-тагин, дудуқланяпсиз?

— Ҳа, энди... эл-юртчилик, ўртоқ командир, эл-юртчилик. Ўз эл-юртингиз эмасми, одамга пича ботар экан. Унча-мунча малол келар экан.

— Ўртоқ раис, бу ҳақда буйруқ бор, буйруқ! — дея овозини кўтарди командир. — Буйруқ! Совет ҳукуматининг буйруғи! Совет ҳукуматининг хоҳиш-иродаси! Ёки совет ҳукуматидан норозимисиз?

Ана шунда, Ботир фирқа бир сесканиб олди. Теваракка олазарак-олазарак бўлиб олди.

— Ундай деманг, ундай деманг... — дея каловланди. — Ахир, мен... фирқаман, фирқа!

— Фирқа бўлсангиз, нега иккиланасиз?

Ботир фирқа бирдан... қаддини ростлади. Қоматини адл-адл этди. Бошини тик-тик тутди.

— Яшасин, шўро ҳукумати! — деди тантанавор. — Шўро ҳукуматига шон-шарафлар бўлсин!

Ботир фирқа шу кўйи қотиб турди. Мижжа-да қоқмади. Нафас-да олмади!

— Ана бу бошқа гап! — деди командир.

Ана шундан кейин Ботир фирқа ўзини... одам ҳис этди. Ўзини эркин ҳис этди. Одамга ўхшаб нафас олди.

14

Шу вақт сўқмоқ йўлда полуторка кўринди.

Полуторка ҳовуз кемтиги олдида кўндаланг бўлди.

Машинадан бир НКВДчи «тап» этиб тушди. Машина орқасини очди. Машинага елка тутиб турди.

Машина устидегиси шолчага ўроғлиқ бир нарсани бурчидан судраб келди. Ўрам бир учини шериги елкасига қўйди. Ўрам иккинчи учини ўз елкасига қўйди.

Иккита НКВДчи ўрамни елкалаб, ҳовузга тушди. Ўрамни бояги устма-уст жасадлар устига қўйди. Шолчани бир четидан тортди. Шолча ичидан... учта жасад... жасадлар устига юмалаб тушди!

НКВДчилар шолчани қоқиб-қоқиб тахлади. Ҳовуздан чиқиб келди. Шолчани машина устига ташлади. Командирлари олдига келди.

— Тагин учтасини олиб келдик, — деди бирови.

— Иккита десаям бўлади. Битта майдагина болача, — деди иккинчиси. — Менимча, боласи бўлса керак, бағрига босиб ётибди.

— Боласи ўғилми-қизми? — сўради командир.

— Ким қарабди, ўртоқ командир. Ишқилиб, бир гудак одамча-да.

Шунда, Ботир фирқа ажабтовур бир овоз эшитди. Фирқа аланг-жалаңг бўлди. Овоз кўкдан келяпти ё ер-

У - 6147/4¹⁷

дан чиқяптими, билолмади. Бир кўкка қаради, бир тевааракка қаради, бир НКВДчиларга қаради.

Командир ияги билан ҳовузга имо этди.

— Ҳурадан келяпти, ҳурадан, — деди.

Ботир фирқа ҳовузга тикилди. Чин, овоз ҳовуздан келмиш бўлди. Назарида... назарида, жасадлар қимир-қимир этмиш бўлди.

Ботир фирқа ёқа тутамлаб-ёқа тутамлаб, анграйди. Ботир фирқа ёқа туфлаб-ёқа туфлаб, анграйди.

— Ия! — дея командирга қаради. — Ия-ия...

Ўз-ўзидан... ҳовузга тушиб борди. Қўрқа-қўрқа борди.

Овоз қадам сайин яқин эшитилди.

Ботир фирқа жойида қотиб қолди. Қадам босишини-да билмади, кетига қайтишини-да билмади.

Овоз тобора яқиндан келди.

Ботир фирқа ёқасини маҳкам тутамлади. Кўзларини ярим юмди. Ҳам қўрқув, ҳам шижоат билан юмди. Ичида пичир-пичир калима қайтарди. Дадил-дадил қадам қўйди. Жасадлар бошига борди. Кўзларини чирт юмиб турди-турди... бирдан ялт-ялт очди.

Шунда... шунда, Мирзахўжабойни бевасини кўрди! Мирзахўжабойни зурриётини кўрди!

Ботир фирқани ичидан... бир нима ўпирилиб тушди. Тан-жони жимир-жимир этди. Тан-жони увишиб-увишиб олди. Сочлари орасида мисоли қумурсқа юрди. Кўзларини тагин чирт-чирт юмди...

— Уларни танидингизми. Ўртоқ раис?

Ботир фирқа ана шунда кўзларини очди. Ёнларида НКВДчиларни кўрди.

Ботир фирқа танидим, демишдай бош ирғади. Тагин жасадларга тикилди.

Ана шунда, Мирзахўжабойни беваси кўзларини ярим очди! Бошидагиларга ўлик нигоҳ билан боқди.

Ботир фирқа... биқинини чангаллаб-чангаллаб инқиллади.

— У-у-ух!.. — дея оҳ урди. — Тирик, тирик! Ўртоқ командир, улар тирик!

Командир шерикларига юз солди.

— Дарҳақиқат, улар ҳали нафас олмоқда-ку? — деди.

— Тўғри, тирик, тўғри! — деди бирови. — Лекин ҳозирча тирик, ҳозирча!

— Барибир... ўлади! Бугун, бугун бўлмасаям... эртага ўлади! — деди иккинчиси.

Мирзахўжабойни беваси жонсарак-жонсарак боқди.
Мўлт-мўлт боқди.

— Йўқ, йўқ... — дея пичирлади. — Фирқа бова, нон йўқ. Бўлмаса, келмас эдим...

Гапидан, Мирзахўжабойни беваси қаерга келиб қолганини билмади, қаердалигини билмади.

— Тағин битта кулча беринг, фирқа бова, — деди бева. — Боламга берайин, нон деяпти...

— Бераман, бераман... — Ботир фирқа шундай дея, командирга юз солди.

— Ўртоқ командир, тирикларни кўмиш қандай бўлади?

— Энди, нима қилайлик, ўртоқ раис? Замон шундай! Очарчиликни бартараф этмасак бўлмайди.

— Аммо-лекин... тирик-да, тирик! Ана, бағридаги боласи-да тирик! Шўро ҳукуматига ишчи кучи керак, ўртоқ командир, улар ҳали иш беради.

— Тушунаман, ўртоқ раис, тушунаман. Аммо улар барибир... ўлади-да, ўлади! Нима еб, жон сақлайди?

— Мен уларга биттадан кулча бериб турар эдим, ўртоқ командир. Бундай бўлишини билсам, иккитадан кулча берар эдим, ўртоқ командир. Мен энди уларга иккитадан кулча бериб тураман, ўртоқ командир, иккитадан!

Командир Ботир фирқага ўсмоқчилаб-ўсмоқчилаб қаради. Бир кўзини қисиб-қисиб олди.

— У билан... апоқ-чапоқмисиз дейман? — деди. — Балки қўлидаги боласиям... ўзларига қарашлидир, ўртоқ раис?

— Йўқ, йўқ, ундай хаёлга борманг, ўртоқ командир, ундай хаёлга борманг. Гап шундаки...

— Хўш, гап нимада?

— Гап шундаки, ўртоқ командир, улар жуда азиз зотларни беваси, жуда табаррук зотларни зурриёти.

— Ўртоқ раис, сиз айтгандек, казо-казоларга қараладиган бўлса, очарчиликни тугатиб бўлмайди. Украинада генералларнинг бола-бақрасини кўмдик, генералларнинг! Кўпларини тириклай кўмиб ташладик, тириклай! Бўлмаса очарчиликни тугатиб бўлмас эди!

Мирзахўжабойни беваси Ботир фирқага мўлтиради.

— Сув, сув... — деди. — Боламга сув беринг.

— Ўчир! — дея ўшқирди бир ходим. — Ўладиган одамга... сув нима керак?

— Тўғри, ўликка... сув нима керак? — деди иккинчи ходим.

Мирзахўжабойни беваси ана шунда қаерда экани-ни билди. Олазарақ бўлди. Ботир фирқага ёлворди.

— Фирқа бова, мени олиб кетинг, — дея инқиллади.

— Ўзимга эн бўлолмайман, сизга қандай буй бўламан? — дея ўксинди Ботир фирқа.

— Мен отасини ёлғиз тирноғини одам қилишим керак...

Бир ходим бирдан хушёр бўлди. Аланг-жаланг бўлди.

— Нима-нима?! — деди. — Уйга кетасан? Кетасан-а, кетасан, кетиб бўпсан! Энди, сенинг... ўлигингни орқалаб келиш учун яна борамизми? Нима, сенинг... ўлигингдан бошқа ишимиз йўқми?

— Ўликларга дўқ қилманг, ўртоқ, ўликларга дўқ қилманг, — дед Ботир фирқа.

— Дўқ қилмай бўладими? Ўзи, аллақачон ўлиб бўлган. Яна-тагин, уйга кетаман, дейди.

— Олдин ўлсин... — деди Ботир фирқа.

— Ўлади! Ўлимга маҳкум этилган, ўлади! Ана, рангида ҳаёт асари йўқ. Биргина шу... ўлик учун тагин борамизми? Бунақада очарчиликни қачон тугатамиз?

— Йўқ, улар ўлимга маҳкум этилмаган, — деди Ботир фирқа. — Мен олдин уларга биттадан кулча берар эдим. Энди, иккитадан кулча бераман...

Командир шерикларига назар солди.

— Ана, ўртоқ раис, иккитадан кулча бераман, дейпти, — деди. — Битта шу... ўликка раҳм-шафқат қилайлик? Келинглар, уйига олиб бориб қўйинглар.

НКВДчилар ўзаро қарашиб-қарашиб олди. Ноилож қолди.

Биттаси машинадан шолчани олиб келди. Алам билан ёйди. Биттаси она-болани оёғидан олди, биттаси бошидан олди. Аччиқ ҳам зарда билан шолчага ўради. Ўрамни қўлтиқлаб, машинага йўл олди.

15

Биринчи кинотеатр қурилажак бўлди.

Лойиҳа тасдиқ бўлди.

Ботир фирқа кинотеатр довуғини оламга ёяжак бўлди. Республика миқёсида дoston этажак бўлди.

Шу мақсадда Йўлдош Охунбобоевни таклиф этди.

Қурилиш бошида катта йиғин бўлди. Карнай-сурнай чалинди. Ўйин-кулги бўлди. Қозон осилди.

Йўлдош Охунбобоев қарсақлар остида пойдевор орасига эсдалик ёдномасини жойлаштирди. Ёднома усти-

дан биринчи гишти қўйди. Гишт устини андава билан лойлади. Кейин, андавани Ботир фирқага узатди.

— Марҳамат, ўртоқ Эсонов, марҳамат! — деди.

Ботир фирқа Охунбобоевни қўлидан андавани олди. Бир қўлига гишт олди.

Ботир фирқа кинотеатрни... иккинчи гиштини қўйди!

Қарс-қарс қарсақлар бўлди. Ура-ура, ҳайқириқлар бўлди.

Ботир фирқа Йўлдош Охунбобоевни назарига тушди.

Ботир фирқа Йўлдош Охунбобоевни дастурига тушди.

— Бизга сиздек коммунистлар керак! — деди Охунбобоев. — Олдин Тошкентда ўқитамиз, кейин Москвада ўқитамиз. Биз сизни кўтарамиз!

Турмуш бахтиёр бўлди, Ботир фирқа ундан-да бахтиёр бўлди!

16

Беш-олти кундан кейин... НКВД ходимлари келди. Қурилишни айланиб қаради. Бош ирғаб-ирғаб қаради.

— Маданий-маиший иншоотларга кенг йўл! — деди.

Кейин, теварак-атрофни айланди. Шунда, Саидхўжа эшонни хонақосини кўриб қолди.

Хонақо кинотеатрдан юз қадамлар холисда бўлди. Ариқ бўйида бўлди.

Ариқ шовуллаб-шовуллаб оқди. Суви тоза ҳам тиниқ оқди.

Эл-юрт ана шу ариқдан сув ичди. Қўшҳовучлаб-қўшҳовучлаб сув ичди.

Эл-юрт ариққа ёмон нарса ташламади. Ариқни ҳаром этмади. Сувни булғамди.

Шу боисдан-да Саидхўжа эшон ана шу сув бўйида хонақо қурди.

НКВДчилар хонақони гир айланиб кўрди. Ичкарини айланиб кўрди. Илма-тешик этиб кўрди.

— Бузилсин! — дея буюрди. — Янги турмуш ёнида эскилик сарқити бўлиши мумкин эмас! Бузилсин!

НКВД гапи — қонун! НКВД гапи — отилган ўқ!

Эл-юрт нафас ютди.

Эл-юрт сув сепмишдай жимжит бўлди.

Эл-юрт аза тутди.

17

Хонақони мумтоз усталар қуриб эди.

Хонақо дарвозалари нақшинкор-нақшинкор дарво-

залар эди. Деразалари жимжимадор-жимжимадор деразалар эди. Ғоят оҳанжомали эшик-дарвозалар эди, дераза-пештоқлар эди.

Дераза-дарвозалар қадимги Шарқ меъморчилик санъатини ноёб намунаси эди!

Айниқса, маскур оҳанжома дераза-дарвозалар... арча дарахтидан эди. Арчадан ясалиб эди. Арчадан яратилиб эди.

18

Ботир фирқа фаолларга юз солди. Фаоллардан маслаҳат сўради.

Фаоллар... Биров юзини олиб қочди. Биров эшитиб-эшитмасликка олди.

Фаол зоти бор — ўзини олиб қочди.

Ботир фирқа энди... яккаш ўзи ўйлади. Бир эскича ўйлади, бир янгича ўйлади. Эскича билан янгичани қўшиб ўйлади.

Ана шунда, Ботир фирқа юрак ютиб... бир ишга қўл урди.

Кечаси эл-юртни ухлатди. Тўртта ҳалол деҳқонни эргаштириб, хонақога борди. Дарвоза-деразаларни буздириб олди. Колхоз ўтинхонасига ташитди. Бир бурчакка қалатди. Устидан тут кундаларини бостирди. Кундалар устидан шох-шаббалар ташлатди.

Ўтинхонани қулфлади. Калитни чўнтакка солди.

— Туя кўрдиларингми-йўқ? — деди.

— Йўқ, — деди деҳқонлар.

— Агар ҳиди чиқса, бештамиз ҳам манави ёққа борамиз.

Ботир фирқа бармоқларини панжара-қамоқхона қилиб кўрсатди.

Эртаси куни хонақо бузилди.

Излар бости-бости бўлди.

19

Кинотеатр кун сайин қад кўтарди.

Марказдан ашё-анжомлар келди.

Ботир фирқа кинотеатр эшик-деразаларини мактабга қўндирди. Боиси, мактаб эшик-деразалари қийшайиб ётиб эди. Қиш эса, бўсағада эди.

Кинотеатр эшик-деразаларини қўндириш вақтида курувчилар қараса — эшик-да, дераза-да йўқ бўлди.

Курувчилар марказга хабар берди.

Марказдан тафтиш келди. Текшир-текшир бошлади. Шунда, Ботир фирқа тафтишчиларга мактабни кўрсатди. Важ-сабабларини айтди.

— Аммо-лекин ўқувчи авлодни совуқдан сақлаб қолдим! — деди.

Тафтишчилар бош ирғади. Ботир фирқани қўллаб-қувватлади.

— Тўғри қилибсиз, — деди. — Хўш, энди нима қилмоқчисиз?

— Энди... Энди, гап бундай, — деди Ботир фирқа. — Хабарларингиз бўлса керак, анави сув бўйида бир... эскилик сарқити бўлар эди.

— Эскилик сарқити?

— Шундай-шундай. Хонақоми, мачитми... шундай бир бало дейилар эди. Ишқилиб, диндорлар йиқилиб-турадиган намозхона эди. Мен отам замондан қолган ана шу намозхонани буздириб ташлаб эдим. Шарабараларини ташлатиб юбориб эдим. Эскилик сарқитини шара-бараси кимга керак, тўғрими? Ана шу шарабараларни қоровуллар ўтин қилиш учун ўтинхонага олиб бориб ташлабди. Қоровуллар билади-да, арча ёғоч яхши ёнади.

— Арча ёғочданмиди? — деди тафтишчи.

— Бари ашқол-дашқол арча ёғочдан эди-да, арча ёғочдан! Энди, ана шу эски-тускилардан фойдаланиб турсак деб эдим.

— Қани, ўша эски-тускилар?

Ботир фирқага жон кирди. Тафтишчиларни ўтинхонага олиб борди.

Тафтишчилар энкайиб қаради. Тафтишчилар қийшайиб қаради.

— Вой-бу-уй, қани, кўринмайди-ю? — деди.

— Мана шуларни тагида ётибди, — деди Ботир фирқа.

— Тайёр жиҳозниям шундай қиладими-а? — дея бош чайқади тафтишчи.

— Бу ўзи бир... эскилик сарқити бўлса, нимасини аяйди? — деди Ботир фирқа. — Бу иш халқни эскиликка нафрати-ю, совет тузумига ҳурматидан!

— Тўғри, лекин шундай жиҳозлар бекордан-бекор ўтин бўлгандан кўра... фойдаланса бўлмайдами?

— Бўлади, бўлади.

— Ўзи, қайта тикласа бўладими?

— Жуда бўлади-да! Шундай қули гул усталаримиз бор, бошлаб ташлайди.

— Унда, ўша усталарингизни чақириб, дарҳол тузаттиринг! Кейин, фойдаланишга топширинг!

Ботир фирқа учун шу гап керак эди. У юқорини буйруғини бажарди.

20

Ботир фирқа Тошкентда тўққиз ойлик сиёсий ўқиш-ни тамомлаб келди.

21

«Гитлер уруш бошлашдан олдин... маглуб бўлди. Ўз-ўзига гўр ковлади. Ўз бошини ўзи еди.

Гитлер СССР армияси имкониятларини билди. 1-фронт кучларини тош-тарози этиб кўрди. 2-фронт қудратини-да ўлчаб кўрди.

Аммо-лекин 3-фронт ҳақида ўйлаб кўрмади. Оқибат, 3-фронтни ҳисобга олмади.

3-фронт... фронт орти бўлди. Меҳнаткаш халқ бўлди. Чол-кампирлар бўлди. Бева-бечоралар бўлди. Етим-есирлар бўлди. Майиб-мажруҳлар бўлди. Бир сўз билан айтсак, тонгдан шомгача... фронт учун тер тўкувчи жафокаш халқ бўлди».

Ботир фирқа иккинчи жаҳон урушидан кейин ана шундай ўйлади. Ғалабани ана шундай шарҳлади.

— Аммо-лекин Гитлер... мени сезмади, — деди Ботир фирқа. — Фронт ортида... мен меҳнат қилаётганим-ни Гитлер билмай қолди!

22

Туман ижроия қўмитаси биноси икки қаватли бўлди.

Ботир фирқа бино хоналарини айланди. Ҳар бир хонани алоҳида қараб кўрди. Деворларни кўрди. Эшикларни кўрди. Деразаларни кўрди.

— Отасига раҳмат, — деди. — Ҳамма ишни партиявий аниқлик билан бажарибди.

Кейин, қўмита ҳовлисини айланди. Бино теварак-бошини қаради.

Фавқулодда қаққайиб қолди. Энсаси қотди. Пешонаси тиришди. Лабларини бурди. Теварак аланглаб, елка қисди. Ажабланиб, қучоғини бир очиб олди.

— Қурувчилар қани? — деди.

— Қурувчилар бинони топшириб кетди.

— Энди қачон келади?

— Курувчи келармиди, фирқа бова. Бинони топшириш қоғозига қўлимизни қўйдирди-ю, жунаб қолди.

— Олдинги раисларингиз шундай қабул қилиб олдимиз?

— Ҳа-да, мана тайёр бино. Ўзингиз ҳам отасига раҳмат, деяписиз-ку.

Ботир фирқа кескин бош чайқади. Кескин ҳай-ҳай, деди.

Боиси, бинони йигирма гектарча ҳовлиси... бийдай бўм-бўш бўлди. Қуп-қуруқ дала бўлди. Теп-текис дала бўлди.

Ақалли бир ниҳол бўлмади. Ақалли бир... янтоқ бўлмади!

«Қасам урган ерга ўхшайди, — дея ўйлади Ботир фирқа. — Қарғишга учраган ерга ўхшайди».

— Бугун қандай кун? — деди Ботир фирқа.

— Бешинчи май, — деди бир ходим.

— Вақт пича ўтибди, — деди Ботир фирқа. — Пичагина ўтибди. Аммо-лекин ҳалиям кеч эмас.

Ботир фирқа бир ҳафта қўмита биноси ичига кирмади.

Ҳовлида ходимлар билан хандақ қазиди. Ходимлар билан турли-туман ниҳол экди.

Ўрик экди. Олма экди. Гилос экди. Дераза остида атиргул экди. Бўсаға олдида намозшомгул экди.

Ботир фирқа улкан дарвоза олдида ўйлаб қолди. Кетмон суяниб ўйлади. Тсварақ аланглаб ўйлади.

«Ҳовлини тўлдириб мевали дарахт экдик, — деди. Энди, дарвоза олдида-да мевали дарахт эксак. Масалан, олма эксак. Олмани сояси ўзига яраша бўлади. Берса, беш-олти кишига соя беради. Бу дарвоза ўз оти ўзи билан ижроқўм дарвозаси бўлади. Келим-кетим кўп бўлади. Халқ дарвоза олдида йиғилади. Ичкари кириш учун навбат кутади. Олма қайси бирига соя беради? Йўқ, беш-олтита улкан дарахт керак, улкан!»

Ботир фирқа ўйлади-ўйлади — дарвоза олдида... ёнғоқ экар бўлди. Ёнғоқ ҳам мевали дарахт, ҳам улкан дарахт, дея ўйлади. Кейин, ушбу фикридан-да қайтди.

«Ёнғоқ ўзидан одам учун зиён ҳид чиқаради, — деди. — Ижроқўмга кўзидан ёши оққанлар келади. Бирортаси йиғлаб-йиғлаб, ёнғоқ остида... ухлаб қолса нима бўлади?»

Ботир фирқа тагин ўйлади. Ниҳоят, чинор экажак бўлди.

— Ўн туп чинор керак, — деди Ботир фирқа. — Бирдан униб ўсадиган, дадил-дадили керак.

Ходимлар машинада колхоз-совхозларга йўл олди. Яхши-яхши чинор топиб келди.

Ходимлар чинор томирини хандаққа солди. Чинор бўғзидан бир қўллаб ушлади.

Ботир фирқа чинор остига бир сатил сув солди. Устидан нураб тушган девор тупроғини солди. Чинор томирлариқа девор тупроқ билан қўмди. Устидан енгил-енгил тепкилади. Тагин бир сатил сув солди. Энди, хандаққа ўзидан чиққан тупроқни солди. Тепкилаб-тепкилаб текислади.

Ботир фирқа шу қабилда ўн-ўн бештача чинор эки.

— Насиб бўлса, қулф уриб ўсади! — дея кулди у. — Насиб бўлса, бу чинорлар бутун туманга соя беради!

Ботир фирқа эртаси куни ижроқўм раиси кресло-сидан жой олди.

23

1956 йил бўлди.

Ўзбекистонда телевизор жорий бўлди.

Ўзбек халқи телевизор кўражак бўлди.

Шу боис телевизор отликқа йўқ бўлди.

Ушбу антиқадан бир донаси туман хотин-қизлар қўмитаси ихтиёрига келди.

Қўмита фаоллари мазкур мужда отини тополмай қийналди. Тўпориқроқ фаол «қути», деди. Илғорроқ фаол, «ойна», деди. Ўқимишлироқ фаол «дилбузар», деди.

Фаоллар муждани қўйиб кўражак бўлди. Тўпори фаол мужда қоғоз халтасини йиртди. Илгор фаол муждани халтадан суғуриб олди. Ўқимишли фаол муждани «қизил бурчак»ка кўтариб қўйди.

Бўлди — ундан уёғига бировини-да ақли етмади!

Телевизор шу туришида ойлаб турди. «Қизил бурчак»ни безаб турди.

Бегим кунлар — 8 март келди.

Қўмита совға-саломлар тайёрлади. Хайр-эҳсонлар тайёрлади. Ана шу телевизор Обод Мирзахўжаевага совға этилар бўлди.

Қўмита фаоллари телевизор қўйгич уста топиб келди.

Уста телевизорни бир аравачага босди. Аравачани ўзи тортди.

Фаоллар туман ижроқўми раиси Эсонов бошчилигида Мирзахўжаеваларникига кириб борди.

Дастурхон турланди, турланди!

Кўнгилтортарлар дастурхон теварагидан жой олди.

Уста телевизорни қўйиш билан машғул бўлди. Уйга кирди-уйдан чиқди. Томга чиқди-томдан тушди. Охири телевизорни қўйиб берди.

Телевизор бинойидай кўрсатди.

Барча чапак чалиб юборди.

— Яшасин, меҳрибон шўро ҳукумати! — деди Ботир фирқа. — Озод Шарқ хотин-қизларига алангали саломлар бўлсин!

Тагин чапак бўлди.

Эркаклар ёнма-ён хонадан жой олди. Ўрта дераза очиб қўйилди. Эркаклар ана шу деразадан телевизор кўриб ўтирди.

Ботир фирқа билан уста қиттай-қиттай олди.

Ботир фирқа деразага қараб қадаҳ кўтарди. Деразага қараб тантанавор сўзлади:

— Ҳурматли ўртоқ Обод Мирзахўжаева! Биз, шонли совет халқи, халқаро хотин-қизлар байрами 8 мартни бутун халқимиз, жонажон коммунистик партиямиз, меҳнаткаш колхозчи деҳқонларимиз, қахрамон ишчилар синфимиз, қўйингки, жамики шонли совет зиёлиларимиз КПСС XX съезди тарихий қарорларини улкан ғайрат-шижоат билан турмушга тадбиқ этмоқда бўлган бир вазиятда кенг байрам қилмоқдамиз. Ҳа, шонли коммунистик партиямиз XX съезидан кейин ҳали ҳеч қанча вақт ўтганича йўқ. Аммо-лекин биз совет халқи шугина қисқа вақт мобайнида оламшумул муваффақиятларни қўлга киритдик, бу билан бутун совет халқи, шу жумладан, озод Шарқ хотин-қизлари ҳар қанча фахрлансалар арзийди...

Ботир фирқа қишлоқ ҳўжалиги, халқ ҳўжалиги, саноат соҳасида эришилган ютуқларни рақамлар билан санаб берди.

Эркаклар ана шу шонли ютуқлар учун қадаҳ чўқиштирди. Аёллар... чой чўқиштирди.

Шу вақт аёллар давраси ғимир-ғимир этиб қолди.

— Вой, ўлдим, вой! — дея овоз эшитилди. — Вой, шарманда бўлдим!

Эшиклар қарсиллаб ёпияди. Аёллар бири қўйиб, бири овоз берди:

— Нима гап?

— Тинчликми?

Ботир фирқа деразадан қарашдан орланди. Дастурхондан кўз олмай сўради:

— Нима бўлди, ўртоқ Мирзахўжаева?

Жавоб бўлмади. Ичкаридаги вой-войлар ташқарилади. Ичкаридаги ҳа-ҳулар ҳовлилади.

Ботир фирқа жойидан кўзғолди. Эшикни ярим очди. Ҳовлига мўралади.

Ҳовлида бир паранжилик аёл бўлди. Паранжилик аёл қўлида ҳасса бўлди. Аёлни букчайишидан — момо бўлди.

Ана шу момо ҳовли дарвозасига қараб талпинди. Дарвозага қараб юлқинди.

Бир аёл момони тирсагидан олди. Бир аёл елкасидан олди. Бир аёл паранжи бурчидан ушлади.

Мирзахўжаева момони йўлида тўғоноқ бўлди.

— Ҳа, борасиз-да, эна, — деди Мирзахўжаева. — Аллақайтиб айланиб кепсиз, борасиз-да.

— Қоч, йўлимни бер! Қоч дейман!

— Хўп, ичкари киринг. Одам ҳоврини одам босади!

— Бетингни мурдашўй кўргурлар! Қари-қартанг бир момони гуноҳга ботирган сенларни худо кўтарсин!

— Эна, у бир ойна, эшитяпсизми, ойна!

— Ҳа, ойнанг бошингдан қолсин, бошгинангдан қолсин!

— У бир дилбузар, хола, дилбузар!

— Қариган чоғимда юрувсиз бўлдим-а, юрувсиз-а!

— Хола, анави ичкарида фирқа бовалар ўтирибди, кўп жавраманг.

— Ичкариланг. Икки пиёла чой ичинг. Нон эгаси билан чучук!

Шунда, момо уй тараф қаради. Ботир фирқага қаради. Ҳассасини уй тарафга қўйиб дўқиллатди. Оҳиста изига бурилди.

— Майли, туз тортган экан, кираман, — деди. — Лекин бировингниям бетингга қайрилиб қарамайман!

Ботир фирқа момони таниди. У Мирзахўжаевани кекса онаси Зайнаб момо бўлди.

Зайнаб момо ҳассасини дўқ-дўқ уриб ичкарилади. Остонада ҳассасини деворга суяб қўйди. Бўсағада тик турди. Теваракка разм солди.

Телевизор қиблагохда — Зайнаб момони чап тарафида бўлди. Шу боис, Зайнаб момо чап тарафидан юзини бурди. Рўмолини пешонасига тортиб қўйди. Рўмоли чап тарафи бурчидан ушлади. Рўмоли бурчини юзи узра кўтариб... юзини яширди. Телевизорда сўзловчи диктордан... юзини яширди.

Зайнаб момо шу ҳолда ичкарилади. Ҳали ўзи ўтирмиш тўрдан жой олди. Сандиққа қараб ўтирди. Рўмоли бурчини ушлаб, телевизорга... елка буриб ўтирди. Телевизордан юзини бекитиб ўтирди.

Узатилмиш чойни енги ичида олди. Рўмолини қўйиб юбормай олди. Қайрилиб қарамай олди.

— Дастурхонга қараб ўтиринг, хола, — деди бир фаол.

— Йўқ, қарамайман, — деди. — Номаҳрамларга қарамайман!

— Дастурхон номаҳрам эмас-ку?

— Дастурхон бўлмаса, анави қутида жавраётган бетавфиқ номаҳрам!

Фаоллар оғиз ушлаб кулди. Бир-бирини туртиб кулди. Бир-бирини чимчилаб кулди.

Ботир фирқа барини билиб ўтирди. Зимдан кузатиб ўтирди. Қўнгли, Зайнаб момо билан саломлашай, деди. Пиёла гардишига тикилиб гап бошлади:

— Зайнаб момо, маза қандай? — деди. — Ўйнаб-кулиб юрибсизми? Суяк дадилми?

— Шукур, фирқа бова, шукур. Ўзингиз қандай, бола-бақра катта бўляптими...

— Шукур, шукур. Аммо-лекин овозингиз баланд-баланд чиқяпти, тинчликми?

— Тинчлик бўлмай нима бўларди, фирқа бова. Худого шукур, қизларим ўзидан тинган. Шу қизлари қурғур, ўйламай-нетмай, номаҳрам эркакларга рўпара қилади-да. Ўлганимни кунидан ўтираман-да.

— Энди, у телевизор-да, Зайнаб момо, телевизор.

— Ҳа... қутиси бошидан қолсин! Бир сурбет... қутидан бошини чиқариб қарайди денг. Гуноҳларга ботиб ўлдим, гуноҳларга-я!

— У бир диктор-да, Зайнаб момо, диктор.

— Ҳа... Ундай эркакни оти ўчсин, отгинаси ўчсин! Эркак зоти бунчалик сурбет бўлмайди-да! Шундай келиб ўтиришимни биламан — менга кўзини лўқ қилиб... гап отиб қолса бўладими?

— Шундай туюлади, Зайнаб момо. Аслида, диктор ҳаммага қараб гапирди.

— Қирчинингдан қийилгур, менга қараб гапирди! Кўзимга бақрайиб гапирди! Ишшайиб кулди ҳам!

Шу вақт телевизор бир куй чалди.

Бир фаол Обод Мирзахўжаевани етти-саккиз ёшли кўҳликкина қизини силаб-сийпади.

— Отинг нима? — дея сўради.

— Диля! — деди қиз.
— Йўқ, ўзингни отинг нима?
— Дилбарчик.
— Ҳа-а, Дилбар. Мана шу меҳмонларга бир уйнаб бер, Дилбар. Ашула билсанг, ашула айтиб ўйна, хўпми?
Диля ашула айтиб-айтиб хиром этди:

Мунча уйку босди сизи, оналар,
Фикр этингиз, ўйлаб у пешоналар,
Илм, маориф била бегоналар,
Бўлдингиз оламга сиз афсоналар,
Мазлумалар, жонлара жононалар,
Қизларингизни ўқитинг, оналар!

Аёллар қарс-қарс қарсак чалди. Қийқириб-қийқириб олқишлади.

— Қизлар... эркаклаб кетди! Ана, қизлар эркаклаб кетди! — деди Зайнаб момо.

Зайнаб момо 8 март давраси давомида телевизор-диктордан... бетини бекитиб ўтирди!

24

Ботир фирқа олий партия мактабида ўқиб келди.

25

Юқоридан катта келса — фаоллар йиғилишидан қайтар эди. Юқоридан катта келса — боғлар қўйнидан қайтар эди. Юқоридан катта келса... балиқ овидан қайтар эди.

Бир саратонда Шароф Рашидов келди.

Куёш шарқ буржидан... фалак гиламига қадам қўяр бўлди. Оламни содиқ зотлар қалбидай равшан ҳам мусаффо этар бўлди.

Шароф Рашидов туманма-туман айланди. Колхоз-ма-колхоз айланди. Далама-дала айланди.

— Энди, мана буёққа ҳайданг!

Шароф Рашидов шундай дея, адир тарафни кўрсатди.

Майда машиналар карвони адир оралаб йўл олди. Машиналар адир оралаб юрди-юрди... бийдай чўлдан чиқиб қолди!

— Мана шу ерда тўхтатинг! — буюрди Шароф Рашидов.

Шароф Рашидов машинадан тушди. Теваракка назар солди. Кафтини пешонасига соябонлаб қаради. Кўзларини қисиб қаради.

Қиблаи олам бийдай чўл бўлди. Дунё мисоли чўлдан иборат бўлди. Кунботар-да кўриниб турди, кунчиқар-да кўриниб турди.

Саратон... ошиқ юрагидай ёнди! Маъшуқ юрагидай ёнди!

Бир чақиримча олисда оппоқ бир тасма узала тушиб ётди. Оппоқ тасма бир... машина йўл бўлиб кўринди, бир... сўқмоқ йўл бўлиб кўринди.

Бу — Амударё бўлди.

Амударё сокин-сокин оқди. Шу боис, оқиб кетяптими ё тўхтаб турибдими — билиб бўлмади.

Шароф Рашидов фаолларга қараб-қараб юрди, оёқлари ости қум-тупроқларга тикилиб қолди. Тупроқдан кўз олмай бош чайқади.

— Ишламабсиз, ўртоқ Ражабов, ишламабсиз, — деди.

Вилоят партия кўмитасини биринчи котиби Ражабов каловланиб қолди.

— Энди, ўртоқ Рашидов... Мен обкомга яқинда келдим, — дея манқаланди. — Ҳали-ҳозирча, областни яхши ўрганганим йўқ. Шу сабабли, ҳамма ишни келган жойидан давом эттириб турибман.

— Сиз ишни келган жойидан давом эттирманг! — овозини кўтарди Шароф Рашидов. — Биласизми, совет ҳокимияти келгунича бу ерлар кимга қарашли эди?

— Бухоро амирлигига қарашли эди.

— Ҳа, Бухоро амирлигига қарашли эди. Бухоро амири ким эди?

— Амир Олимхон эди.

— Ана шу амир Олимхон... ҳарамидан нари кетмасди. Дейдиларки, қавми Лутни ишини ҳам қилган фурсат топса. Нима, энди сиз ҳам амир Олимхонни ишларини... келган жойидан давом эттирмақчимисиз?

— Мен... мен...

— Совет ҳокимияти ўрнатилганига неча йил бўлди? Жавоб беринг?

— Мен... ҳалол коммунистман, Шароф Рашидович, ҳалол! — дея қути ўчди Ражабов. — Чин коммунист сўзим. Мен баъзи бировлар юрган йўлларида юрмайман. Мана, обком аъзолари гувоҳ.

— Мен сизни охирги амирга тенглаштирмақчи эмасман. Мана, сиз фарғоналиксиз. Боғ-роғлар водийсидансиз, қўли гул боғбонлар юртидансиз. Шунинг учун ҳам партия сизни мана шу воҳаларни боғ-бўстонларга айлантирсин, деб юборди. Мана шу* эл-юртни обод

қилсин, деб юборди. КПСС Марказий Комитетининг чўлларни боғ-бўстонга айлантириш ҳақидаги қарорига неча йил бўлди? Жавоб беринг?

— Виноват, Шароф Рашидович, виноват. Мен... тушунмабман.

— Ишни келган жойидан давом эттиряпман эмиш. Қанақа ишни? Амирларга ўхшаб, чўлларни чўллигича қолдириш, даштларни даштлигича қолдириш ишиними? Хонларга ўхшаб, фақат ўз нафсини қондириш, ўз қорнини тўйдириш ишиними?

Шароф Рашидов нега йўлини чўлга бурди? Нега чўл ўртасида тўхтади? Нега дабдурустдан бундай гап бошлади?

Ражабов бу бурилиш тасодиф эмаслигини энди билди. Бу гаплар олдиндан ўйлаб қўйилганини энди билди.

Билди-ю... Ўзбекистонни барча катталарига хос баҳонани қўлади. Ўзбекистонни барча катта зоти дастак этиб олмиш баҳонани қўлади:

— Сув йўқ, Шароф Рашидович, сув йўқ! — деди.

Ражабов Ўзбекистон катталарини қўллаб-қувватлаб келмиш сув баҳонасини айтди-ю... балоларга қолди!

— Сув? Анави сув бўлмай, нима?!

Шароф Рашидов шаҳодат бармоғини Амударёга ниш этди.

— Анави сув бўлмай, нима? Кўз борми?!

Ражабов мунғайиб-мунғайиб қолди. Ражабов бошини елкалари ичига олди.

— Сув, тўғри, сув... — дея минг-минг этди. — Лекин Орол... чекиняпти.

— Нима-нима?

— Амударё суви тўлалигича етиб боролмаётганлиги учун Орол денгизи қурияпти.

— Орол денгизи? Энди, шу баҳонани топдингизми? Орол сиз билан биздан олдин ҳам бор эди, сиз билан биздан кейин ҳам бўлади! Суви камаяди, аммо қуримайди. Суви камайса, сиз билан биз айбдор бўлмаймиз. Амударё билан Сирдарё ҳам айбдор бўлмайди. Чунки Орол ҳамма тарафдан ёпиқ бир... қўл. Денгиз океанга чиқиши керак. Орол эса, океанга чиқмайди. Демак, Орол — қўл. Океан билан туташмайдиган, океан суви тушиб турмайдиган ҳар қандай сув — қуриш хавфи остида бўлади. Ўнта Амударёни олиб бориб қуйсалар ҳам суви камайиб бораверади. Орол ҳам шундай. Сиз, чўл-бийёбонда ҳаёт кечираётган халқни ўйланг! Сиз,

оёқларингиз остида чўллаб ётган тупроқни ўйланг! Қаранг, ер қақраб ётибди, қақраб! Ер чатнаб ётибди, чатнаб! Асрлардан буён чўл-биёбон бўлиб ётибди. Сиз билан биз мана шу чўл-биёбонларни инсон яшайдиган маконга айлантирмасак... коммунист бўлиб нима қилиб юрибмиз? Жайдари тил билан айтганда... одам бўлиб нима қилиб юрибмиз? Қани, Ўзбекистон гимнини айтинглар-чи? Қани-қани?

Вилоят катталари тасбеҳдай-тасбеҳдай тизилиб турди. Катталар ер чизди. Катталар қизариб-бўзарди.

— Ҳали, Ўзбекистон гимниниям билмайсизларми? — дея димоғида кулди Шароф Рашидов. — Ўзбекистон гимнини-я? Ана, холос! Чўл ўзлаштиришни эплай олмасаларингиз, гимн айтишни билмасаларингиз... коммунист бўлиб нима қилиб юрибсизлар?

Ана шунда, райком Эсонов жонланди. Ўз жойидан овоз берди:

— Мен пича айта оламан, ўртоқ Рашидов.

— Пичами, тўлиқми?

— Ҳа, энди, гимн бўлгач, тўлиқ бўлади-да, ўртоқ Рашидов.

— Унда, иккаламиз айтамыз. Қани, келинг!

Райком Эсонов чопқиллаб-чопқиллаб борди. Шароф Рашидовни ёнида банда мисол-банда мисол турди. Шароф Рашидовга кўз қири билан қараб-қараб турди.

— Қани, ўртоқ райком, иккаламиз мана шуларга бир намуна бўлайлик!

Шароф Рашидов қўлларини ёнларига босди. Қоматини мағрур керди. Бошини адл кўтарди.

Шароф Рашидов бепоён чўл-биёбонга боқиб-боқиб... Шўролар Ўзбекистони гимнини айтди:

Серкўёш ўлкада кўрмасдик зиё,
Дарёлар бўйида эдик сувга зор...

Уфқларга туташ чўл. Сап-сариқ чўл. Бийдай чўл.

Ана шу сап-сариқ чўл қўйнида гимн янгради.

Бари катта ғоз турди. Гимн айтар бўлиб, оғиз пичирлатди.

Шароф Рашидов катталарга мурожаат этди. Сўзни қалин-қалин қилиб айтди:

— Ана, эшитдиларингизми? Дарёлар бўйида эдик сувга зор... Бу, ким ҳақида? Сиз билан биз ҳақимизда! Ўзбекистонда яшовчи барча қоракўз халқ ҳақида. Лекин қоракўз халқда айб йўқ. Халқ саратон сариғида чанг ютиб, қаҳратон совуғида муз қотиб меҳнат қила-

ди! Айб сиз билан бизда! Қаранг, асрлар мобайнида Амударё, Сирдарё деган азим дарёлар бўйида яшаганмиз. Аммо сувга зор бўлиб яшаганмиз. Асрлар давомида азим-азим дарёларнинг шундайгина қирғоғида яшаганмиз. Аммо сувга ташна бўлиб турмуш кечирганмиз. Бу нимадан? Бу, сиз билан бизнинг... Гап келганда, отангни аяма, дейдилар. Мана шу бийдай чўлда айтай, норасмий равишда айтай, қулоқларингизга айтай: бу сиз билан бизнинг ювошлигимиздан, ҳа, қўймижозлигимиздан! Бегона тиллар бизни «баран-баран», дейди. Мана, баранлик! Энди, буни қаранг: бутун бошли област раҳбарияти, ўнлаб район раҳбарияти... Ўзбекистон гимнини билмайди! Ана, қўймижозлик!

Райком Эсонов шунча зот орасида битта ўзи Ўзбекистон гимнини айта олишидан қувонди. Аммо Шароф Рашидовни гапларидан ғоят таъсирланди.

«Ўзи, ўртоқ Рашидов куюнганича бор-да, — деди райком Эсонов. — «Баран» бўлмасак, Амударё бўйида сувга ташна яшаймизми? «Баран» бўлмасак, эл-юрт йўлбошчиси бўла туриб, Ўзбекистон гимнини билмаймизми?»

26

Тушдан кейин қабулга кирувчилар адо бўлди.

Райком Эсонов керишиб-керишиб яйради. Эмин-эркин бўлди.

Бир чойнак чой буюрди.

Чойни котиба қиз эмас... Обод Мирзахўжаева кўтариб кирди.

Райком Эсонов ажабланиб қолди. Жойидан туриб борди. Мирзахўжаевани қўлидан чойнакни олмоқчи бўлди.

Аммо Мирзахўжаева кўнмади. Чойни ўзи олиб келди. Чойнак қошида ўтирди.

Райком Эсонов Мирзахўжаева билан юзма-юз ўтирди. Ундан ҳол сўради.

Мирзахўжаева чой қайтара-қайтара бош ирғади. Чой суза-суза жавоб берди. Бир пиёла чойдан кейин мақсадга ўтди.

— Бир бола бор, Ботир Эсонович, — деди. — Ўзи Москвани битириб келган. Газетада ишлайди. Ўсадиган бола. Шоир!

— Шоир? Зўр-ку!

— Зўр бўлгандаям, улай-булай зўр эмас. Лаббайгўй эмас. Саркаш шоир. Янги оқим шоири. Француз авангардизми... дейдими... Ана шундай авангард шоир!

— Сиз француз авангардизмини қаердан биласиз, ўртоқ Мирзахўжаева? — дея жилмайди райком Эсонов.

— Мен тушунмайман, Ботир Эсонович. Қизимдан эшитаман, қизимдан.

— Айтгандай, қизингиз шоира бўлди-а?

— Ҳа, шеър ёзади. Шеърлари қўшиқ ҳам бўлди.

Райком Эсонов кўзларини пирпиратди. Кўзларини олиб қочди. Деразага қаради. Ундан чинорларга қаради.

«Шеърлари қўшиқ бўлибди. Қизингизни ўзи ким бўлибди?» — дегиси келди. Боиси, Мирзахўжаевани ана шу қизи ҳақида узун-калта гаплар эшитди. Яхшиёмон гаплар эшитди. — Аммо-лекин шундай фаолларимизни қизи ишқбоз бўлса, бошқалардан нима умид, нима хайр? — деди райком Эсонов. — Кимсан, илгор фаол Обод Мирзахўжаевани қизи нопок йўллардан юрса. Ўзидан сўрасаммикин? Уят, минг қилса-да, онаси. Ҳартугул, бир илмоқли гап отиб кўрай. Қизидан хабари бўлса — ярасини ёради».

— Ҳозирги ёшлар... ўйинқароқ бўлиб қолди, ўртоқ Мирзахўжаева.

— Замони келибди, ўйнаб-кулсин-да, Ботир Эсонович.

— Чекиш, ичиш...

— Бизни Дия ҳам чекади. Ичишини билмадим. Тўймаъракаларда ичади, дейишади. Мен ҳали кўрмадим.

— Совет хотин-қизлари чекмаслиги керак, ўртоқ Мирзахўжаева. Чекиш-ичиш совет хотин-қизларини ахлоқ-одоб нормаларига тўғри келмайди.

— Хотин-қизларни чекиб-ичиши эскичагаям тўғри келмайди, Ботир Эсонович. Дияга кўп айтдим. Чекма-чекма, дедим. Қайда, фойдаси бўлмади.

— Бир сўз билан айтсак, хотин-қизларимизда коммунистик ахлоққа зид қилиқлар кўпайиб кетмоқда.

Райком Эсонов шундай дея, кўз қири билан Мирзахўжаевага разм солди: Мирзахўжаевада ўзгариш сезмади.

«Демак, қизини... ишқбоз эканини билмайди, — деди райком Эсонов. — Қизидан хабари йўқ. Бўлмаса, қизариб-бўзарар эди. Гапини йўқотиб қўяр эди. Майли, ишқбозлик дарди шахсий масала».

— Майли, ёшларни ўзи билади. Хўш, шу қизингиз?

— Шу қизим тушунтириб туради. Шу бола етук авангард шоиримиз, дейди.

— Тушундим, хўш?

- Шу бола неча йилдан бери партияга ўтолмай юрибди экан. Ўрин йўқ, дейишар экан.
- У бола сизга ким бўлади?
- Қизим билан бир жойда ишлайди. Қизимни шеърларини ўрисчага сўзма-сўз таржима қилиб беради. Ўрисчани сувдай ичади.
- Ўрисчани сувдай ичади? Шундайлар керак.
- Жуда керакли бола. Шу болага... ҳидоят қўлингизни узатсангиз, деб эдим?
- Бошидан ўтмагани қошидан ўтма, дейдилар. Қани ўзи?
- Ташқарида. Чинорни остида ўтирибди. Чақирайми?
- Мирзахўжаева қабулхонага чиқиб келди.
- Котиба қизга айтдим, чақириб келади, — деди. Райком Эсонов ўз креслосига бориб ўтирди. Мирзахўжаева... чойни оқлаб келди.
- Остонада бир йигит қора берди: дароз-дароз. Соchlари елкаларида. Қулоқлари остида.
- Райком Эсонов йигитни ичкари таклиф этди. Кўришиб-сўрашди. Гапни нимадан бошлашни ўйлади.
- «Дароз одамни эси камроқ бўлади, — дея ўйлади. — Шу боис, фақат бўйига ўсади. Буни эси қанақа экан?»
- Қани, ўзингизни таништиринг-чи?
- Мен Мадиев... Ленин район, Ленин совхоз, Ленин участкасида туғилдим. Ленин номли мактабда ўқидим, Ленин номли университетни тамомладим. Ленин комсомол сафига ариза бериб кирдим.
- Энди, Ленин партияси сафига кирмоқчисиз, шундайми?
- Ҳа! — деди Мадиев тантана билан. — Мен Ленин шанбаликларида қатнашаман. Ленин ҳақидаги шеърларни ёддан биламан. Лениннинг болалик ҳаётидан иншолар ёзганман. Ленин асарларидан диплом иши ёқлаганман. Мен Ленин сиймосини кўксимда олиб юраман!
- Мадиев шундай дея, кафти билан ёқа силади. Ёқасида Ленин расми бор думалоқ значок бўлди.
- Кўрдим, кўрдим, — деди райком Эсонов. — Кўрагингиздаги расм, ўртоқ Ленинни ёш вақти бўлса керак?
- Ҳа, доҳиймиз Ленин ҳамиша ёш! — деди Мадиев. — Ленин ҳамиша навқирон! Ленин тириклар ичра тирик! Ленин ҳамиша биз билан!
- Ўртоқ Ленин ҳақида шеър ёзганмисиз?

— Ёшлик қилдим, тажрибам етмади, — деди Ма-
диев. — Ленин ҳақида албатта шеър ёзаман!

Райком Эсонов партиявий-ташкилий ишлар бўлим
мудирини чақирди.

27

«Ўзингдан баланд амалдор нима деса — ана шуни
бажар. Сўзсиз бажар. Аҳмоқона бўлса-да, бажар. Абла-
ҳона бўлса-да, бажар. Кўр-кўрона бажар. Ана шунда —
ўсасан!

Ўзингдан баланд амалдордан... кўрқиб яша. Ўзинг-
дан катта амалдор.. етти пуштингни ҳақорат этиб сўкса,
сен... кечирим сўра!

«Ҳаммамиз учун ҳурматли ва азий» кўшимчаси би-
лан аталувчи амалдорни... Мункар-накир деб бил! «Муҳ-
тарам зот», «улуғ зот» «вич-вич» кўшимчалари билан
аталувчи амалдордан кўрқ. Кўрқмасанг-да, ўзингни
кўрққанга ол. Боиси, амалдор зоти... ҳайиқиб турувчи
одамни ёқтиради. Амалдор зоти кўлини кўксига қўйиб
турувчи одамни яхши кўради.

Бир қудратли амалдор... оталиғида бўл. Ана шу амал-
дорга қўл бер. Ана шу амалдорни пирим — шефим,
деб бил. Ана шунда — кўтариласан!»

Ботир фирқа коммунист бўлибдики — ана шу ҳаёт
мантиқларини шиор этиб олди. Ана шу ҳаёт мантиқла-
рига амал этиб яшади.

Оқибат — ҳузур-ҳаловат кўрди.

Ботир фирқани тағин нималар кутарди?

Кўрқув! Кимдандир кўрқув, нимадандир кўрқув: гап
тегиб қолмаса эди. Шов-шув бўлиб кетмаса эди. Хўжа-
йин билиб қолмаса эди. Ревизия келиб қолмаса эди.
Охири вой бўлмаса эди...

Ботир фирқани тағин нималар одам қилди? Хуж-
жатлар! Партиявий-сиёсий ҳужжатлар. Ҳуқуқий хуж-
жатлар. Молиявий ҳужжатлар...

Ботир фирқа... тирик инсонга ишонмади. Ботир фир-
қа... қоғоз-ҳужжатга ишонди. Ботир фирқа... юз-хотирга
ишонмади, қасам-лафзга ишонмади. Ботир фирқа...
қоғоз-ҳужжатга ишониб яшади.

Оқибат — Ботир фирқа қоғоз-ҳужжатлардан... та-
янч-садоқат кўрди!

Ана шундай бир муҳтарам зот телефон этиб қолди.
Ётар вақти... ётар вақти партиявий топшириқ бериб
қолди.

Оқшом вақти Тўрақулов вафот этиб эди. Тўрақулов собиқ райком секретари эди. Марҳум эртага дафн этилар эди.

Партиявий топшириқ ана шу ҳақда бўлди.

Ботир фирқа ётолмади. Ётиш учун юрак бетламади. Уйқуси йўқолди.

Партиявий топшириқни бажариш учун шайланди. Машина буюрди.

Тўрақуловни хонадонига йўл олди.

Машина хиёлда йўл танобини тортди.

Хонадон... мотамхона бўлди. Зим-зиё қоронғизор бўлди. Жимжит зулмат бўлди. Мунгли ҳам қайғули бўлди.

Хонадондан ажаб-ажаб ис анқиди.

Ботир фирқа бўсағада машинага суяниб турди. Тўрақуловни тўнғич ўғлини айттириб келди.

— Мана шу анқийётган нима? — деди Ботир фирқа.

— Исириқ.

— Исириқ, исириқ... қирқинчи йилларда мана шу исириқ учун одамлар сургун бўлган, қатагон бўлган. Шунин биласизми?

— Исириқ тутатиб, отамни... инс-жинслардан қўриқ-лаяпман.

— Ана гап, ана! Ким айтади сизни райком секретарини ўғли деб? Инс-жинс эмиш! Сиз ўзи қайси жамиятда яшаяпсиз?

— Ичкарида... отам ётибди. Гигиена дегандай, гигиена...

— Гигиена керак бўлса... дезодорант сепинг, дезодорант! Исириқ... эскилик сарқити! Шундай, исириқ эскилик сарқити!

— Хўп, ўчириб ташлайман, хўп.

— Бу, бир. Иккинчи: эртага дафн маросимида партия-совет арбоблари келади, обком секретарлари келади. Бир сўз билан айтсак, жамиятни қаймоғи келади. Аммо-лекин дафн маросимида жаноза ўқилмайди.

— А?

— Ўртоқ Тўрақуловга жаноза ўқилмайди! Тўрақулов райком секретари эди, депутат эди, қўша-қўша орден-медаллар соҳиби эди. Бир сўз билан айтсак, асл коммунист эди. Асл коммунист эскилик сарқитларидан юксак туради! Шундай экан, биз ўртоқ Тўрақуловни асл коммунистчасига дафн этамиз. Ҳарбий оркестр мотам маршини чалади. Партия-совет арбоблари фахрий қоровул бўлади...

— Отам...

— Катта гапирганда, жим туринг! Қанақа одамсиз, ўзи? Сиз қайси жамиятда яшаяпсиз, ўзи? Мана, куни кеча ўртоқ Хрушчев катта нутқ сўзлади. КПСС программаси қабул қилинди. Программада: совет халқини ҳозирги авлоди коммунизмда яшайди, деб айтилди. Дунё бўйлаб бир шарпа — коммунизм шарпаси кезиб юрибди, дейилди. Сизни хонадонингизда эса... исириқ кезиб юрибди, исириқ! Қанақа одамсиз, ўзи?

— Хўп, узр.

— КПСС программасида коммунизмга таъриф берилди. Коммунизм — эркин ва онгли меҳнаткашларни юксак даражада уюшган жамиятидир, тараққий этган жамиятидир, дейилди. Ана шундай жамиятда... жанозага бало борми?

— Тўғри, лекин... мусулмончилик, увол-савоб, деган гаплар бор.

— Машинага киринг. Мана, ручка, мана, қоғоз. Ёзинг: тилхат...

Тўрақулов... жанозасиз кўмилди.

28

Жамоат суди шаҳар маданият уйида бўлди.

Суд раиси — маданият уйи директори саҳна тўрида ўтирди.

Суд ҳайъати аъзоси Ботир фирқа раисни қабатидан жой олди.

Айбдор саҳна билан зал оралиғида ўтирди.

Зал деярли тўлди.

Ана шунда раис жараённи бошлади. Расмий бўлимдан кейин мақсадга ўтди. Айбдорга сўз берди.

Ўртада ўтирмиш айбдор жойидан кўзғолди. Бир саҳнага қаради, бир залга қаради. Вазмин-вазмин сўзлади. Сипо-сипо сўзлади:

— Мен, журналист Мадиев... редакция топшириғи билан командировкага бориб эдим, қайтишимда об-ҳаво ёмонлашиб, самолёт учолмай қолди. Аэропортда уёққа югурдим, буёққа югурдим. Нима қилишимни билмадим. Редакцияга телефон қилдим. Ўша куни ҳамма пахтага кетган экан, ҳеч ким телефонни олмади. Пахта вақтида бундай юриш ёмон оқибатларга олиб келишини ўйладим. Бир ўртоғимга телефон қилдим. «Шаҳар ҳувиллаб ётибди, ҳамма пахтага кетган», деди ўртоғим. «Бирор-бир раҳбарга узримни айтиб қўймоқчиман», дедим мен. «Шаҳар бўйича фақат обком секретари

Ражабовни деразаси ёруғ бўлиб турибди. Бошқа раҳбарлар далада юрибди», деди ўртоғим. Мен ўйлаб-ўйлаб, аэропортдан област партия комитетини биринчи секретари Ражабовни қабулхонасига телефон қилмоқчи бўлдим. Лекин тортиндим. Обком секретарини телефонда безовта қилиш одобдан эмас, деб ўйладим. Кейин, ўртоқ Ражабов номига срочний телефонграмма бердим.

— Нега айнан ўртоқ Ражабовга телеграмма бердингиз? Ахир, ўртоқ Ражабов сизнинг редакторингиз эмас-ку? — деди раис.

— Бош редакторимиз пахтада экан-да. Қолаверса, газетамиз обкомни органи. Ўртоқ Ражабов бизнинг энг катта бошлиғимиз ҳисобланади. Шу сабабли, катта бошлиғимизга телеграмма бердим. Бошлиққа телеграмма бериш айб эмас-ку? Қайси айбим учун мени жамоатчилик судига қўяяпсизлар?

— Қайси айбингиз учун? Ҳали, айбингизни билмайсизми?

Раис бир телеграммани боши узра кўтарди. Телеграммани тантанали суратда чапга кўрсатди, ўнгга кўрсатди. Кейин, телеграммани ўқиб берди:

— «Я, корреспондент Мадиев... задерживаюсь!»

Зал бирдан жонланди.

Бир партия активи бош чайқади. Бир партактив лабларини чўччайтирди. Тагин бир партактив хуштакнамо овоз чиқарди. — Қандай наглость!

— Валакисаланг, валакисаланг!

— Этика йўқ, этика!

— Сиёсий кўрлик бу, сиёсий кўрлик!

— Бундайларга партия сафида ўрин йўқ!

Мадиев чучуксўз-чучуксўз бўлди. Мадиев тавалло-тавалло этди.

— Хўп, устозлар, хўп. Тавба, устозлар, тавба, — деди. — Ўзи, нима гап? Мен тушунмаяпман, ўзи, нима гап?

Суд раиси ручкасини Мадиевга ниш этди.

— Судланувчи, қора курсингизга ўтиринг! — деди.

Айбдорни шахсий иши муҳокама бўлди.

Биринчи бўлиб област партия комитетини идеология секретари сўз олди:

— Ҳурматли жамоатчилик суди, муҳтарам раис, партия активлари! Марксизм-ленинизм социал-сиёсий тараққиёт соҳасида шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги, жисмоний меҳнат билан ақлий меҳнат ўртасидаги му-

ҳим тафовутларни бартараф этиш, социалистик миллатларнинг бир-бирига янада кўпроқ яқинлашуви, маориф системасини такомиллаштириш ва маданиятни ўстириш, давлатни мустаҳкамлаш, социалистик демократияни такомиллаштириш соҳасидаги проблемалар — актуал проблемалар бўлмоқда. Буржуа ва ревизионистик идеологияга қарши муросасиз кураш масалалари, меҳнаткашларни коммунистик руҳда тарбиялаш, уларнинг марксча-ленинча дунёқарашини шакллантириш масалалари биринчи даражали муҳим проблема бўлмоқда... Ана шундай бир шароитда, коммунист Мадиевнинг хатти-ҳаракати — буржуача хатти-ҳаракат бўлиб қолмоқда. Коммунист Мадиевнинг хатти-ҳаракати — партия-совет раҳбариятига, шахсан ўртоқ Ражабовга нисбатан ҳурматсизлик бўлиб қолмоқда!

Мадиев сапчиб турди. Мадиев тутакди. Мадиев жиғибийрон бўлди.

— Қанақа буржуазия?! Қанақа ҳурматсизлик?! Айтсаларингиз-чи, ўзи, нима гап?! — дея бобиллаб-бобиллаб берди.

Мадиев Ботир фирқага кўз тикди. Илтижо билан кўз тикди. Паноҳ сўраб кўз тикди.

Ботир фирқа... залга тикилди. Ботир фирқа... пинак бузмади. Ботир фирқа... киприк қоқмади!

Залдан орден-медаллик бир кекса киши қўл кўтарди. Сўз беришларини пойламади — қўл кўтариб чиқиб келди. Мадиевни елкасидан босиб ўтиргизди. Жеркиб-жеркиб ўтиргизди.

— Пича тийилсанг-чи, қанақа боласан, ўзи? Онангни ичида қанақа ётгансан, ўзи? — дея жеркиди. — Мана, қулоқ сол: партия-совет раҳбарларига, особенно, биринчи шахсга бунақа телеграмма жўнатиш мумкин эмас. Биринчи шахсга: «Я задерживаюсь», дейиш ўта ҳақорат бўлади, ўта сурбетлик бўлади. «Начальство не опаздывает, а задерживается», деган гап бор-ку? Ҳамма гап шундан келиб чиқмоқда! Сен ўзи кимсанки, «задерживать» қиласан? Сен билан биз фақат «опаздывать» қиламиз, фақат айб қиламиз. Партия-совет раҳбарияти, особенно, биринчи шахс кечикмайди, айб ҳам қилмайди! Сен: «Я задерживаюсь», деган телеграмманг билан ўзингни... биринчи шахс қилиб қўйгансан. Биринчи шахс ўртоқ Ражабовни эса... пешка қилиб қўйгансан, пешка! Энди тушундингми?

Област комсомол комитетини биринчи секретари гапирди. Область газетасини бош редактори гапирди.

Айбдорни жазолаш учун таклифлар муҳокамаси бўлди.

Гап... ўзгача тўн кийди:

— Строгий виговор берилсин!

— Ишдан ҳайдалсин!

Мадиев чидаб ўтиролмади. Важоҳат билан турди. Теваракка олазarak қаради. Хунибийрон қаради. Пиш-пиш энтикди. Пиш-пиш нафас олди.

— Шу иккита сўз учун ишдан ҳайдайсизларми? — дея пишиллади. — Шу иккитагина сўз учун-а?

Мадиев чучук сўз тилаб... Ботир фирқага мўлтиради. Муте-муте мўлтиради.

Ботир фирқадан... садо бўлмади.

Энди, Мадиев суд аҳлига қаради. Бежо-бежо қаради. Ғазабнок-ғазабнок қаради... Энди, чапарасталаб-чапарасталаб сўкди:

— Унда, сен чиновникларни..! Чиновниклар тўнка! Чиновниклар баран! Чиновниклар чўққа! Т-фу, чиновниклар, т-фу!

Мадиев бот-бот тупурди. Ичидан балғам тортиб-тортиб тупурди. Қақриб-қақриб тупурди. Ичида тупуги тугагунича тупурди.

Мадиев шахд билан ташқари отилди.

Кетидан партактивлар чиқиб келди. Бири қўйиб, бири хитоб этди:

— Ушланг бандитни, ушланг!

— Хулиган кетди, хулиган!

— Милиция чақиринг, милиция!

Мадиев милицияни эшитиб, тўхтади. Партактивларга шиддатли қайрилди. Қулочларини ёйди. Партактивларни ўзига чорлади. Қаҳр ҳам алам билан бобиллади:

— Кел, кел! Кел, буржуазия вакилини ушла! Кел, совет ҳукумати душманини ушла! Кел, чет эл разведкачисини ушла, кел!

Партактивлар жойида қолди. Бир одим олдин босолмади. Аксинча, кетига тис-тис бўлди.

Мадиев бир партактивни ушлаб, иккинчи партактивга олиб бориб урди. Унисини бунисига урди.

Тўс-тўполон бўлди. Тасир-тусур бўлди. Қий-чув бўлди.

Шу вақт зинапояда милиция кўринди.

Мадиев милициячилар чанғалида талпинди. Мадиев милициячилар чанғалида бақирди:

— Қўйиб юборинглар, мен разведкачиман! Мен чет элга кетаман!

Милициячилар Мадиевни қўлларини асир мисол кетига қайирди. Асир мисол ташқари олиб чиқди. Асир мисол — олдиларига солиб кетди.

29

Ботир фирқа Мадиевни кетидан қараб қолди.

«Туз-қалампир бола экан, туз-қалампир. Энди, орган штраф олади ё ўн беш суткага ётқизади, — дея ўйлади. — Ҳартугул, орган жиноий иш қўзгамаса бўлди. Болапақир, шоирлигига боради. Ўзига жавр этади».

30

Жамоат суди раиси Ражабовни ҳузурига йўл олди.

Ражабовга суд жараёнини оқизмай-томизмай айтиб берди.

— Ну-ну! — деди Ражабов. — Ахир, биз у болани бир... тарбиялаб қўймоқчи эдик-ку? Шунақа қилди-ми-а?

— Шунақа қилди. Социалистик жамиятга антипатияси борлигини ошкора намоён этиди. Партактивларга тупурди. Туф-туф, деди.

— Ну-ну! Мен бу болада руҳий касаллик аломатларини кўряпман, руҳий касаллик!

— Узини буржуйман, деди.

— Буржуй?

— Разведкачиман, деб кўкрагига урди.

— Разведкачи? Қанақа разведкачи?

— Разведкачи бўлгач, капиталистик бўлади-да! Социалистик бўладими?

— Демак, жинни!

— Капитализм жамиятига симпатияси бор экан. Чет элга қочиб кетмоқчи бўлди.

Ражабов сапчиб турди. Галстугини тортқилади. Бўйинини бўшатди. Қўлларини шими чўнтагига солди.

— «Чет элга» қочиб кетмоқчи бўлди? — дея, олақўз бўлди. — Прямо, суд залидан... чет элга қочмоқчи бўлди-ми? Коммунист Ибодов, ўйлаб гапиряпсизми?

— Чет элга... кетаман, деди.

— «Кетаман» дейиш бошқа, ўртоқ Ибодов, қочиб кетмоқчи бўлиш бошқа!

— Ишқилиб, коммунистик партияга ошкора тупурди. Буржуазия дунёсига симпатиясини тантанавор намоиш этди.

— Ну-ну, ҳақиқий жинни!

— Бутун партактив олдида, афкор омма олдида шундай қилди.

— Жинни, жинни! Жиннини жойи — жиннихона!

31

Райкомни машинаси баҳайбат дарвоза олдида бел бўлди.

Машинадан Ботир фирқа тушиб келди. Дарвозани томоша этди.

Дарвоза қоп-қора бўёқлик бўлди. Дарвоза автомат билан бошқарилди. Очилса — чап тарафига кириб йўқолди. Ёпилса — тагин қайтиб келди. Дарвоза овозидан — дарвоза чўяндан бўлди.

Дарвоза ўнг ёнбошида қабулхона бўлди. Дарвоза билан қабулхона орасида ўтиш йўлаги бўлди. Йўлак билан қайда трубада билан ўроғлик бўлди.

Йўлак бошида иккита оқ халатли йигит ўтирди. Оқ халатли йигитлар авзойидан... ё ҳарбий, ё мелиса бўлди.

Қабулхона деворида: «...психоневрологическая больница» битикли вивеска бўлди.

Оқ халатли йигитлар Ботир фирқани хужжатини текшириб кўрди, юз-кўзларини қараб кўрди.

Бирови Ботир фирқани ичкари эргаштириб жўнади. Бош врач қабулига олиб борди.

Бош врач оёққа қалқиди. Бошлиқнинг креслосига... Ботир фирқани ўтиргизди. Ўзи пастдан жой олди. Мактаб ўқувчиси мисол итоаткор тикилиб ўтирди.

Ботир фира райкомона гап очди:

— Ўртоқ Мирзаев, вақт зиқ, мақсадга ўтамиз. Бир журналистимиз шу ёққа тушиб қолибди. Фамилияси Мадиев.

— Бор, Мадиев бор. Клара, бемор Мадиевнинг касаллик варақасини олиб келинг!

Ҳамшира бемор Мадиевни касаллик дафтарини олиб келди.

— Мана, Мадиев Мирза — 1948 йилда туғилган, — ўқиди бош врач. — Диагноз: шизофрения параноидальный синдром. Реактивный психоз. Депрессивно-параноидный синдром.

— Ия-ия... — дея ажабланди Ботир фирқа. — Қанақа-қанақа?

— Маниакально-депрессивный психоз. Вяло протекающая шизофрения.

— Ўртоқ бош врач, мен партия раҳбариман. Бир сўз билан айтсак, мен масалага партиявий ёндашаман. Сиз ҳам масалага партиявий ёндашиб, медицина терминларини партиявий тушунтириб беринг.

— Хўп бўлади, Ботир Эсонович. Шизофрения — бу, мия қобилиятининг бузилиши, фикрлаш тарзининг ишдан чиқиши, пароканда бўлишидир. Шизофрениани биринчи бўлиб Швейцария врач Эйген Блейлер ўйлаб топган ва жорий этган. Блейлернинг таълимотича, шизофренияга йўлиққан бемор, ҳаёт ҳодисалари олдида ўзини жиловлаб ололмайди, тилини тийиб туролмайди, ёпиб юролмайди. Инсоний қонун-қоидаларга итоат этолмайди, инсоний ахлоқ-одобга риоя этолмайди. Шизофрения — кўнглига нима келади, ана шуни бажаради, тилига нима келади, ана шуни айтади. Айтгандаям, телбаларча айтади, сурбетларча айтади. Шу сабаб, шизофрения — партия-хукумат учун бамисоли бемаҳал қичқирган хўроз бўлади.

— Йўқ-е, унчалик эмасдир?

— Шунчалик, Ботир Эсонович, мана шу... Мадиевчалик! Хў-ўш, паранойя — бу мунтазам давом этадиган руҳий парокандаликдир. Бунда, бемор восвос ҳолатда ҳаёт кечиради. Восвослик узлуксиз давом этади. Бу дардга чалинган беморга ким қарши гапирса, ана ўша одамни ўзига душман деб билади. Совет медицинаси тараққий этиб, шизофрения билан паранойянинг янги-янги турлари очилди. Академик Снежневский «вяло протекающая шизофрения» — секин-аста, кўзга чалинмай дардманд этадиган шизофрениани кашф этди. Бу ўта хавфли касалликдир. Академик Снежневский кашфиётининг буюклиги шундаки, бу диагнозни... манман деган одамни пешонасига ёпиштириб... психбольницага ўтқизса бўлади. Бу диагноз совет медицинаси учун... ўта қулай диагноздир. Чунки инсонпарвар совет даврида... ғайритабиий фикрловчилар бўлиши мумкин эмас, ҳардамхаёллар бўлиши мумкин эмас. Партиявий тил билан айтганда, орамызда «инакомысляющие диссидент»ларга ўрин йўқ!

— Шундай, шундай.

— Ўзига бино қўйиш, ўта тажанглик, ўта таъсирчанлик, ҳар нарсани кўнглига олиш... руҳий касаллик симптомлари! Шизофрения! Паранойя! Мана, бемор

Мадиев... ўз ватанини рад этиш дарди, ўз ватанидан кечмоқчи бўлиш дарди, ўз ватанини тарк этмоқчи бўлиш дарди! Бемор қонунга хилоф равишда ўз она ватанидан чет элга чиқиб кетмоқчи бўлган.

— Чет элга кетмоқчи бўлган?

— Ҳа, чет элга қочиб кетмоқчи бўлган.

— Ия-ия...

— Ўзини чет эл разведкачисиман, деган.

— Ия-ия...

— Хуллас, чет элга қочиб кетмоқчи бўлиб юрган-да... фош бўлиб қолган!

— Ия-ия... Туппа-тузук бола эди-я! Ўсадиган коммунист эди-я! Ҳай, аттанг, сизларга тушиб қолибди.

— Гап бизда эмас. Мадиев кундалик турмушда ўзи шундай бўлган.

— Сиз Мадиевни қаердан биласиз?

— Қаердан билардим, ишончли манбалардан биламан. Мана, област партия комитетининг биринчи секретари ўртоқ Ражабовнинг рапорти. Жамоатчилик суди, халқ милициясининг ҳужжатлари. Инкор этиб бўлмас ҳужжатлар! Биз ана шу ҳужжатлар асосида... диагноз қўйдик! Коммунистик партия сўзи — диагноз! Коммунистик партия диагнози — совет медицинаси диагнози!

Ботир фирқа жойидан қўзғолди. Кабинетни ичкаридан қулфлаб келди. Бош врач рўпарасидан жой олди. Врач билан бетма-бет бўлиб ўтирди. Самимий гап очди:

— Ука, шахсан мен ўзим сизни коммунистик партия сафига қабул қилдим. Шу даражага кўтарилишингиз учун хиёл бўлса-да, улушим бор, деб ўйлайман.

— Албатта, Ботир Эсонович, албатта. Мени партияга ўтқазмаганингизда, бош врачлик креслоси қаерда эди?

— Раҳмат, ука, раҳмат. Ҳали, яна қўллаб-қувватлайман. Энди, мана шу касалхона райониимиз территориясида эканиданми ё сизни қўллаб-қувватлашимни билганиданми, ўртоқ Ражабов мени жўнатди. Шахсан ўзлари жўнатди!

— Бажонидил, коммунистик партия нима деса шу, бажонидил.

— Яшанг, партия чизигидан чиқмасангиз, кам бўлмайсиз. Гап орамизда қолсин: мана шу Мадиевни чиқариб юборинг. Фақат биров билмасин.

Бош врач бирдан ўзгарди. Елкалари тик бўлди. Кўкси керилди. Юзи бешафқат тус олди. Кўзлари синов ҳам гумон билан тикилди.

— Илож йўқ, Ботир Эсонович, илож йўқ. Касалхонамизнинг ўз ички қонун-қоидалари бор. Ана шу ички қонун-қоидаларни бузган врач... боши билан жавоб беради.

— Партия талаб қияпти, ука, партия!

— Тўғри, партиянинг талаби биз учун қонун! Лекин медицинанинг ўз ички қонун-қоидалари бор. Биз Гиппократ олдида қасам ичганмиз. Гиппократ! Қасамни бузган врач — врач эмас.

— Шахсан ўртоқ Ражабов илтимос қилмоқдалар! Мана, ўша Ражабовнинг рапорти. Мана, шахсий имзоси. Шахсан ўзи қўл қўйган! Ўртоқ бош врач, Лев Троцкийни машҳур бир гапи бор. Ўртоқ Троцкий бундай дейди: партия мисоли икки қаватли бинода яшайди. Иккинчи қаватда партия қарор қилади. Биринчи қаватда партия мазкур қарорни ижро этади. Ўртоқ Троцкий айтганидек, иккинчи қаватда обкомпартия қарор қилди, биринчи қаватда райкомпартия — биз ана шу қарорни бажармоқчимиз, холос.

— Шундай экан, ўшанда ўртоқ Ражабов рапорт ёзмасин эди? Кейин, сўзидан қайтмасин эди?

— Ражабов сўзидан қайтмас эди. Шу, овозинг ўчгур... радио ёмон-да.

— Бу ишга радионинг нима алоқаси бор?

— Ия, ҳали хабарингиз йўқми?

Ботир фирқа юзларини эгди. Шаҳодат бармоғи билан врачни имлади. Врачни қулоғига оҳиста шивирлади:

— Яқинда, овозинг ўчгур «Голос Америки» шу ҳақда... ҳурибди. СССР, КПСС, жиннихона, шоир, деб ҳурибди.

— Гапирса-гапираверсин!

— Энди, бутун дунёга шарманда бўлмайлик дейман-да. Москва нима дейди? Юқоридагилар нима дейди? Партиявий жазо оламиз, партиявий! Шу боис, ўртоқ Ражабов масалани босди-босди этмоқчи.

— Иложи йўқ, Ботир Эсонович. Бемор келтирилганда, уч-тўрт кун медицина текширишидан ўтказилади. Диагноз белгиланади. Ана ўшанда бир иложини қилса бўлар эди. Энди, бемор белгиланган муддат мобайнида ётиб даволанмаса... озодликка чиқарилмайди.

— Бизни Мадиев қанча ётади?

— Бемор Мадиевми, ҳў-ўш... бир йил ётади!

— Бир йил?

— Шунақа, бир йил ётади. Лекин сизнинг ҳурматингиз учун даволаниш муддатини олти ойга камайти-

риб беришим мумкин. Буёғи, масала сиёсий тус олибди экан, шунинг учун.

— Сиёсий тус олмас эди-ю, боласи қурғурни... шеър ёзадиган қилиғи бор-да.

— Шеър? Шоир денг?

— Шундай, шундай. Болапақир, шу ҳолига... шеър ёзишни одат қилиб олган! Одатланган... қилиғини қаранг? Ёмонни бир қилиғи ортиқ деганлари шу-да. Ёмонни ана шу... шеър ёзиш қилиғини «Голос Америки»... дўмбира қилиб чалибди! КПСС адабиётни бузаяпти. КПСС талантларни жиннихонага ўтқизаяпти... деб акиллабди.

— «Голос Америки» гапираверади. Гап шу, Ботир Эсонович, даволаш муддатини бир йилдан олти ойга камайитириш кўлимдан келади, холос.

— Хўп бўлмаса, ўртоқ Мирзаев.

32

Ботир фирқа бош врач билан узун даҳлиз бўйлаб юрди. Теваракка қараб-қараб юрди.

Даҳлизни икки тарафида қатор палаталар бўлди. Палаталар панжара-деворлик бўлди. Панжара-деворлар йўғон бармоқдай темирдан бўлди. Панжара-деворлар ораси бармоқ сиғар даражада зич-зич бўлди.

Ичкарида... беморлар сулайиб-сулайиб ўтди. Давра бўлиб ўйнади. Ўзларича рақсга тушди. Бир-бирини қучоқлаб танцага тушди. Бир-бирига навбат бермай ашула айтди.

Беморлар панжара-девордан... тилини чиқарди, тилини осилтирди, тилини ўйнатди. Беўхшов-беўхшов тиржайди...

— Мен бу даргоҳга биринчи келишим, ўртоқ бош врач. Бундай, уёқ-буёқни таништиринг-да?

— Таништирмайман, Ботир Эсонович, таништиролмайман.

— Мен райкомни биринчи секретариман, партия посбониман. Мендан нимани бекитасиз? Қисқача справка беринг, билиб қўяй. Партиявий-ташкилий ишларда керак бўлиб қолади.

— Фақат, гап шу ерда қолади.

— Партбилетим билан жавоб бераман!

— У ҳолда, умумий справка бераман. Мана бу корпусимиз беш қаватдан иборат. Ҳар қаватида ўн иккитадан палатамиз бор. Беморларимиз йигирма хилга бўли-

нади. Яъни йигирма хил руҳий касални даволаймиз. Йигирма хил руҳий нотавонга шифо берамиз. Масалан, мана бу палаталарда диний-руҳий беморлар даволанади. Диний-руҳий касал деганимиз шуки, жамиятимиз коммунизм қураётган бир даврда... булар шариат ишлари билан шуғулланганлар. Намоз ўқиганлар. Тоатибодат қилганлар. Ўзлари камдай, соф виждонли совет кишилари орасида диний тарғибот ишлари олиб борганлар. Шу сабаб, булар — диний-руҳий беморлардир. Мана булар эса — ҳуқуқни ҳимоя қилувчи беморлар ҳисобланади. Аниқроғи, тарихчи-руҳий касаллардир. Бу тарихчи-руҳий касаллар тарих дарсликларига қарши чиққанлар. Халққа тарихни қинғир-қийшиқ қилиб тарғиб қилганлар. Бу қинғирликлари билан «озод ва ҳур» совет халқи онгини заҳарлаганлар. Масалан, анави тиржайиб турган бемор... акам ўзларича Россия Ўзбекистонни қўшиб олмаган аксинча, босиб олган, деб тарғибот қиладилар. Биз бу донони даволаяпмиз. Манавилар — бойвачча беморлар. Буларда уй-жой, машина, мол-дунё мўл. Булар ана шу мол-дунёсини бировга мерос қолдиришни истамайди. Меросхўрлари эса кўп. Оқибат, меросхўрлар ўзаро жанжал қилади. Бойвачча эса, хаста бўлиб қолади. Кейин, бир меросхўри, мана бўлмаса деб, бойвачча беморни... бизга олиб келиб топширади. Мана бу беморлар эса — ҳарбий қонунқоида қурбонлари. Булар ўз вақтида ҳарбий хизмат қилишдан бош тортган. Армияда хизмат қилишни истамаган. Ҳарбий хизмат вақтида армиядан қочиб кетган. Совет армияси шаънига ҳақоратомуз сўзлар айтган. Совет армияси қамоқхона, деган. Хуллас, совет армиясининг душманлари. Манавилар — ихтирочи-кашфиётчилар. Бу беморлар ўз касблари бўйича улкан кашфиётлар қилган, ихтиролар яратган. Кашфиётларини ўз ақллари билан яратган. Ихтироларини ўз қўллари билан яратган. Манави бемор ўзининг кашфиёт — ихтироси совет фанига қабул қилинаётган вақтда... тентаклигини намойиш қилиб қўйган. Биласиз, совет жамияти коллективизм асосига қурилган. Коллектив бўлиб меҳнат қилиш, коллектив бўлиб яратиш, коллектив бўлиб яшаш... Шу жумладан, совет фани ҳам коллектив меҳнат самарасидир. Шу сабаб, илмий текшириш институти директори, директор ўринбосари, лаборатория мудир... жами беш киши мана шу бемор... билан соавторлик қилмоқчи бўлади. Бу тентак эса... соавторликни рзд этади! Ёлғиз ўзи кашфиёт қилиб, фан

яратмоқчи бўлади. Бундан кейин, буни ким деб аташ керак? Жинни-да, жинни. Ана, ўтирибди.

Ботир фирқа эшитиб борди. Теваракка қараб борди. Бош ирғаб-ирғаб борди.

«Бу касалхона эмас, қамоқхона. Шундай, қамоқхона», дея бош ирғади.

Бош врач, райком гапимни қўллаяпти, дея ўйлади. Гапида давом этди:

— Мана булар-партия-ҳукумат раҳбарлари ҳаётига суиқасд қилмоқчи бўлганлар. Партия-совет арбобларини ҳақорат қилганлар. Коммунистик партия билетини йиртганлар. Табибликни даъво қилганлар. Учар тарелкалар билан Қор одамни тарғиб қилганлар. Совет органлари ишига қарши чиққан нонкўр юристлар... Мана булар эса — ҳақиқатсеварлар.

— Ким-ким?

— Ҳақиқатсеварлар, адолатпарварлар. Сиз шоир-шоир дейсиз. Мана шу палатада... генерал ётибди, генерал!

— Генерал?

— Ҳа, совет генерали. Генерал Григоренко, Григоренко!

Ботир фирқа матбуот хабарларини эслади: генерал Григоренко Москвада — партия конференциясида сўзга чиқиб, КПСС фаолиятини кескин танқид қилади. Шундан кейин КПСС генерал Григоренкони партиядан ўчиради. Узоқ Шарққа сургун қилади. Шу вақтда Новочеркасскда ишчилар ўз ҳақ-ҳуқуқларини талаб қилиб, намоийиш ўтказди. КПССни буйруғи билан ҳарбийлар... намоийишчиларни отади. Ушбу фожияни партия-ҳукумат бекитади. Генерал Григоренко эса, ана шу фожия тафсилотини... варақа қилиб тарқатади! Генерал Григоренкони бу иши КПССни ғазаблантиради. Бир йиғилишда КПСС Марказий Комитети секретари ўртоқ Суслов: «Григоренко жинни», деб юборади. Ўртоқ Сусловни ана шу гапи... совет медицинаси учун диагноз бўлади! Генерал Григоренкони Москвадаги Сербский номли институт эксперт-психиатрларига жўнатади. Профессорлар: «Генерал Григоренко паранойя кўринишли руҳий касал», деб диагноз қўяди. Даволаш учун Ленинградга юборганди. Яқинда эса, Тошкентга жўнатди.

— Шундай зот... шу ерда ётибдими-а? — деди Ботир фирқа.

— Ҳа, ичкарида ётибди. Энди, Тошкент Кремлдан йироқроқда. Бу деган сўз, генерал Григоренко совет

халқи назаридан олисда, чет эл матбуотидан олисда, жаҳон оммаси эътиборидан олисда, деган сўз.

— Аммо-лекин ана шу генерал ҳалол коммунист, дейишади. Беёзиқдан-беёзиқ ётибди, дейишади.

— Бўлса бордир. Лекин КПСС диагноз қўйган! Ўртоқ Сулов: «Григоренко жинни», деб айтган! Ана, бизда кимлар даволаняпти! Сиз бўлса, шоир-шоир, дейсиз. Шоирингиз ким бўпти?

— Даволаш керак, жамиятимизга соғлом коммунистлар зарур, даволаш керак.

— Даволаяпмиз, совет медицинасининг сўнгги ютуқлари асосида даволаяпмиз.

Ботир фирқа касалхонага қарай-қарай юрди. Касалхонага қарай-қарай машинага ўтирди.

«Қабристон, қабристон! — деди Ботир фирқа. — Бу касалхона эмас, тирик инсонлар қабристони. Асл қабристонга ўлик инсонларни кўмади, бу қабристонга... тирик инсонларни кўмади».

33

Брежневдан кейин СССР остин-устин бўлди.

Шароф Рашидовдан кейин... Ўзбекистон алғов-далгов бўлди.

Эл-юртда: қайта қуриш, демократия, шариат сўзлари оралаб қолди.

Замон қалтис келди. Дўппи тор келди.

Ботир фирқа ўз аризаси билан... пенсияга жўнади.

34

Тонг саҳар — сут оқармаган вақт.

Тонг саҳар — оқ ип билан қора ипни ажратиб бўлмас вақт.

Ботир фирқа зироат сувлади.

Шланг билан наstarларига сачратиб сув сепди. Атиргулларига сачратиб сув сепди. Сувни ток жўяси бошидан оқизиб қўйди.

Ўзи зироат айланди.

Саҳар салқин бўлди. Сувли зироат саҳардан-да салқин бўлди.

Шу вақт кўчадан иккита оппоқ соя ўтди. Соялар зироат қабатлаб-қабатлаб ўтди. Гангир-гунгир гаплашиб ўтди:

— Манави боғда кимдир юрибди.
— Ким бўлади, эгаси-да.
— Ўзи, кимни боғи бу?
— Эсонов деган бор-ку, ўшаники.
— Ҳа, Қизил денг, Қизил!
— Қизилки... айтгили йўқ. Қизил Байроқ!
— Шугина Қизилда олам-жаҳон боғ бор-а?
— Қизиллар умрида қўлини совуқ сувга урмаган.
Авом халқни ишлатиб боғ яратган.

Оппоқ соялар ўтиб кетди.

Ботир фирқа уларни кетидан қараб қолди.

«Ажабо, булар нега бундай оппоқ либосда юрибди? — дея ўйлади. — Арвоҳ-а, арвоҳ. Ўзи, булар бемаҳалда қаердан келяпти?»

Ичкари кирди. Кўрганларини кампирига айтиб берди.

— Биламан, кўзим тушган, биламан,— деди кампири.

— Арвоҳга ўхшайди-я? Огироёқ аёл дуч келса... бўйидан тушириб қўяди.

— Ҳаммаёқ мусулмонобод бўлиб кетди, раис бова, мусулмонобод бўлиб кетди. Мусулмонлар ана шундай кийинади. Сизгайм шунақа уст-бош олиб берайми?

— Ўзи, у қанақа кийим бўлди?

— Оппоқ иштон-қўйлак. Нима қипти?

— Бошидаги... тувакка бало борми?

— Тувак?

— Ҳа, ёш болани тагига қўядиган тувак.

Кампири ҳиринг-ҳиринг қулди. Тиззасига уриб-уриб қулди.

— Така, раис бова, така! — деди.

— Така? У нима энди?

— Мусулмончилик белгиси.

— Энди, шуларни киймаса нима қипти?

— Така киймаса мусулмон бўлмайди, раис бова. Олиб бер, десангиз, олиб бераман.

— Уларни кийиб нима қиламан?

— Мусулмон бўласиз, нима қилардингиз, мусулмон бўласиз.

— Т-фу-у-у!

Кампирини дами ичига тушди. Дарҳол гапни бурди.

— Айтдим-қўйдим-да, раис бова, — деди. — Сиз катта одамсиз, партия ветеранисиз. Сизга ярашмайди.

Ботир фирқа кампирини гапидан тинчланди. Ўзича бош ирғади.

— Ўзи, бу болачалар тонг саҳарда нима қилиб юрибди? — деди.

— Чойхонада азон намози ўқиб келяпти.

— Азон намози? Шулар намоз ўқигич бўлдимиз? Мен буларни биламан. Булар эски алкашлар, эски бангилар. Анави Мадиев дегичи керосиндан бошқа нарсани ичади. Қилмаган аҳмоқчилиги қолмаган. Келиб-келиб, шулар намоз ўқийдими? Яна-тагин, чойхонада намоз ўқийдими?

— Чойхонада намоз ўқиса, эл-юрт кўради, раис бова.

— Намоз ўқишни биров кўриши шартми? Намоз ўқиш — эътиқод. Эътиқод — юракда бўлади.

— Э-э, раис бова, бу намозхонларда... эътиқод нима қилади? Замон эски изига қайтгудек бўлса, фирқага аъзо бўлади қайта, азон намози қолиб...

— Шу намозини уйида ўқиса бўлмайдими?

— Уйида намоз ўқиса, ким кўради? Уйида така кийса, ким кўради? Ҳеч ким кўрмайди! Кўча-кўйда намоз ўқиса — эл-юрт кўради. Фалончи намозхон экан, дейди. Кўча-кўйда така кийса, юрт кўради. Фалончи мусулмон экан, дейди.

— Шу болачалар нега шуларни олдин қилмади? Олдин ҳам така учун сурп бор эди. Жойнамоз учун сурп бор эди.

— Бу замонни болаларини қилиғи кўп, раис бова, қилиғи кўп.

— Шартми энди, мусулмон бўлиш учун бошига оппоқ тувак...

— Така!

— Оппоқ така кийиб олиш? Оппоқ иштон-кўйлак кийиб олиш? Аммо-лекин латта-путтага суянган, соқол-мўйловга ишонган мусулмончиликни охири вой бўлади. Тоат-ибодатга берилган мусулмончиликни оқибати ёмон бўлади. Мусулмончилик... дилда бўлади, кампир. Мусулмончилик одамни дилида бўлади.

— Имонингиз пок бўлса бўпти-да, раис бова.

— Шундай, шундай. Ҳамма гап — имонда! Инсонни инсон этувчи — имон. Дунёни дунё этувчи — имон. Бир сўз билан айтсак, имон билан яшаш керак! Замон бўлса — тескари кетяпти. Мана, ҳамма худога сиғиниб бошлади. Бунини оқибати яхши бўлмайди. Худога сиғиниш бора-бора нималарга олиб келади, биласанми? Худога сиғиниш... шахсга сиғинишга олиб боради! Ишончим комил, худога сиғиниш... шахсга сиғинишга олиб боради.

— Шулар худони биладими? Иши йўқ намоз ўқийди, нони йўқ рўза тутади, дейдилар. Ана, булар кимлар.

— Чин, ҳар бир мусулмон фарзанди учун Қуръон табаррук китоб. Айтишларича, Қуръон еттинчи асрда нозил бўлган. Аммо-лекин ҳозир йигирманчи аср якунланаяпти, йигирманчи аср! Еттинчи аср гапи тугул, мана шу йигирманчи аср бошидаги гаплар бугунги кунга тўғри келмай қолди. Йигирманчи аср шундай бир нуқтага келди... Ўтган йилги гап бу йилга тўғри келмай қолди. Кечаги гап бугунга тўғри келмай қолди! Масалан, Қуръон ҳам Ҳадисларда... отангни ўлдирганга... онангни бер, дейди. Душманинг чап юзинга урса, сен... ўнг юзингни тутиб бер, дейди. Ушбу панд-насиҳатларни қандай тушунса бўлади? Ким қандай тушунади — ўзи билади. Аммо-лекин ушбу панд-насиҳатларни мен мана бундай тушунаман: эй халқ, қўймижоз бўл! Эй халқ, пода бўл! Бизни баран-баран дейдилар. Афсуски, шу гапда жон бор. Асрлар мобайнида миямизга сингдириб келинмиш мазкур панд-насиҳатлар... баранлигимизни тамал тоши эмасмикин? Йиллар мобайнида қулоғимизга қуйиб келинмиш ушбу панд-насиҳатлар бизни... қўймижоз қилиб қўймадимикин? Эртадан-кечгача қулоғимиз остида жаранглаб турмиш панд-насиҳатларидан... қўймижоз бўлиб қолмадикмикин? Худога шукур, биз ҳам мусулмон фарзандимиз. Худони ўзи кечирсин. Аммо-лекин шу ҳақда бир ўйлаб кўришимиз керак...

35

У, телевизорга... ўта илтифотли эди!

Телевизорни бурагичдан ўчирар эди. Стабилизатордан ўчирар эди. Устидан бахмал ёпиб қўяр эди.

— Бамисоли келин, келин! — дер эди.

Бутун... шаҳд билан турди. Шаҳд билан борди. Розеткани чангаллаб ушлади. Силкилаб тортди. Розеткани қўлочкашлаб отди.

Розетка бир бурчакка тарсиллаб тушди.

Телевизор бир айланиб... ана шу бурчакка юз буриб қолди!

Кампири эшикдан юз кўрсатди.

— Ҳа, раис бова? — деди.

— Чой! — дея бақирди.

Кампири чой дамлаб келди.

— Тинчликми, раис бова? — деди.

Ботир фирқа ёнбошлади. Оёқларини узатди.

— Ўлмаган жон кўрар экан! — деди.

— Ҳа, яна нима гап?

— Гап кўп! Москвалик қайта қурувчилар ўртоқ Ленинни мавзолейдан олиб чиқиб ташлаш ташаббуси билан чиқибди. Шуни телевизорда кўрсатди.

— Ё тавба, Ленинни-я? Лениндай бир зотни-я? Қаёққа олиб чиқиб ташлар эмиш?

— Ким билади, қаёққа олиб чиқиб ташлайди. Бирови, Ленин коммунистлар қабристонига кўмилсин, деди. Бирови, Новодевичье қабристонига қўйилсин, деди.

— Сизнингча, қаерга қўйгани маъкул?

— Масалага партиявий ёндашадиган бўлсак, ўртоқ Ленинни Волковский қабристонига қўйиш керак. Ленинградда ана шундай қабристон бор. Ўртоқ Ленинни онаси билан синглисиам ана шу қабристонда ётибди. Ҳаётлигида ўртоқ Ленинни ўзиям ана шундай васият қилиб эди.

Ботир фирқа токчадан Ленин ҳақидаги китобни олиб келди. Бир бошдан варақлади. Ленинни расмларини томоша этди. Ленин мавзолейи расмини кампирига кўрсатди.

— Ана, КПСС ўйлаб топган қаср, — деди. — Ана, КПСС қурган қаср. Қаср бўлгандаям, санъат қасри. Партия санъати қасри! Сеҳрли қаср, сирли қаср. Ана шу қасрда буюк Ленин ётибди. Бир ўзи аёлга ўралиб ётибди. Мавзолей — КПССни илоҳий қудрати. Шу илоҳий қудрат бор экан — КПСС руҳи ҳукм суради. КПСС мангу яшайди! КПСС юлдузи мангу порлайди!

— Порлайди, порлайди.

— Ўртоқ Ленин ҳаётбахш зот эди, умидбахш зот эди. Масалан, ҳамма иш ўнглаб бўлмас даражада пачава бўлар эди. Оқибат, ҳамма ўзини йўқотиб қўяр эди. Аммо-лекин ўртоқ Ленин ўзини йўқотмас эди. У киши, энг аввало, душманларини хатосини пойлар эди. Гўё, тақдирга тан берган киши бўлиб турар эди. Душманлари хатоликка йўл қўйдими — ўртоқ Ленин бирдан оёққа турар эди. Душманлари хатосидан ўз вақтида, унумли фойдаланар эди. Ўртоқ Ленин душманларини хатолари туфайли зафар қозонар эди. Ўртоқ Ленин омадли зот эди. Омад деганлари ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Энг охиригача чидай олгич зотларгагина омад насиб этади. Боши берк ишларда ҳам энг сўнгги дақиқагача қураша олгич зотларгагина омад насиб этади. Ўртоқ Ленин ана шундай зот эди! Шу боис, ўртоқ Ленинга ҳамиша омад ёр эди.

— Ленин ўз оти ўзи билан Ленин-да.

— Мана энди, коммунистлар битта-биттадан таслим бўлмоқда. Биров қўшқўллаб ишини топширмоқда. Биров қўшқўллаб партия билетини топширмоқда. Садқаи коммунист деган ном кетгурлар. Садқаи инсон деган ном кетгурлар. Йўқ, мен охиригача бораман. Мен охиригача курашаман!

— Ҳали отдайсиз, раис бова, отдай!

— Ё бир Москвага бориб келсаммикин? Ўртоқ Ленинни зиёрат этсаммикин? Ўртоқ Ленин, тулинг, жойингиздан — юртингиздан капитализм ҳиди анқиб қолди, десаммикин? Капитализм... номини эшитиб, ўртоқ Ленин... гўрида тикка туриб кетса керак? Ўзи ўртоқ Ленинда... гўр борми? Мана ўз оти билан мавзолей, КПСС қасри. Унда, ўртоқ Ленинни... гўри қаерда?

Ботир фирқа китобни varaқлаб-varaқлаб ўйлади. Чой ҳўплаб-ҳўплаб ўйлади. Охиратни ўйлади. Беш кунлик дунёни ўйлади...

— Аммо-лекин инсон дунёга бир келади, инсон дунёдан бир кетади, — деди. — Инсон дунёдан кетар вақти — уч кун. Жон бердими — уч кун ичида кетиши керак бўлади. Уч кун! Айтишларича, марҳум уч кун мобайнида ерга кўмилмаса, марҳум қабрга кирмайди, шундай, қабрга кирмайди. Марҳум жисман қабрга кирари, аммо-лекин арвоҳи қабрга кирмай қолади. Марҳумни ўзи ер остида бўлади, арвоҳи эса... ер устида қолади! Шу боисдан-да, уч кунлик ўлик ғоятда азоб чекади, ғоятда қийналади. Уч кунлик ўлик фалак билан ер ўртасида аросатда қолади: тириклар орасига қайтай дейди — қайтиш йўлини билмайди. Ўликлар орасига борай дейди — бориш йўлини билмайди. Уч кунлик ўлик — аросат азобини тортади, сарсонлик азобини тортади.

— Оқибат, тирикларни қийнаб бошлайди. Тирикларни қон-қақшатиб бошлайди, тирикларни куйдириб бошлайди.

— Ҳа, яша. Ниҳоят, уч кунлик ўлик... тириклардан алам олади, тириклардан хун олади. Мотам ҳовлида бир нима... чирқ-чирқ учади.

— Ана ўша... уч кунлик ўлик арвоҳи, раис бова, уч кунлик ўлик арвоҳи. Ана шу арвоҳ тириклардан... ўч олиш учун учади. Тириклардан қасос олиш учун... чирқ-чирқ этади.

— Арвоҳ чирқ-чирқ этиб... тириклар кўнглига ғулғула солади, тириклар қалбига таҳлика солади. Ана шу арвоҳ

чирқ-чирқ этиб... тирикларни адоий тамом қилади! Шу боис — уч кун! Марҳум уч кун меҳмон бўлади.

— Ўлмак, ўлмакни иши қўрмак, дейдилар.

— Ўртоқ Ленин эса, етмиш йил... етмиш йилдан буён... қўмилмайди! Етмиш йилдан буён ўртоқ Ленин арвоҳи чирқ-чирқ этади. Етмиш йилдан буён ўртоқ Ленинни арвоҳи чирқ-чирқ этиб... совет халқларини қийнайди! Етмиш йилдан буён ўртоқ Ленинни арвоҳи чирқ-чирқ этиб... совет халқларидан қасос олади!

— Уч кунлик ўлик етмиш йилдан буён аросатда ётади, денг. Арвоҳи... аллақачон хилқатда сайр этиб юрибди, денг.

— Ўртоқ Ленинни мияси... Давлат Банкасида сақланади, шундай, Давлат Банкасида. Ичак-чавоқлари... ўша вақтдаёқ олиб ташланган. Ўзини устидан эса... Сиёсий бюро аъзолари қатор бўлиб юради! Байрам оти бор, парад оти бор — Сиёсий бюро аъзолари ўртоқ Ленин устида... саф бўлиб туради, ура-ура дея, қўл силкиб туради. Ўртоқ Ленин устидан... тепкилаб-тепкилаб туради. Мана, етмиш йилдан буён ўртоқ Ленин... Сиёсий бюрого оёқости бўлади!

— Бечора Ленин... на тириклар орасида бор, на ўликлар орасида бор!

— Мен сенга бир нима айтайми, кампир? Шу... мавзолейга ўртоқ Ленинни кўриш учун кирган одам, у ердан чиқиб... бир бошқа бўлиб қолади! Ҳа. одам мавзолейдан чиқиб... ажабтовур бўлиб қолади!

— Ўлик — ўз оти билан ўлик-да.

— Мавзолейдан чиққан одамлар бир бошқа бўлиб... уй-уйларига тарқалади. Чирқ-чирқ... товушлар остида тарқалади. Чирқ-чирқ... овозлар оғушида тарқалади. Фарб мамлакатлари совет давлатини «ёвузлик империяси», деб атади. «ёвузлик империяси» деб аталиши — шу... мавзолей боис эмасмикин? Шу мавзолейдан келиб чиқмиш... ажабтовурликда эмасмикин? Ана шу чирқ-чирқ... товушдан эмасмикин? Чин айтаман, кампир, бечора Ленин на... тириклар орасида бор, на... ўликлар орасида бор.

36

Ботир фирқа қайта қурувчи демократларни... уч тоифага бўлди. Уч авлодга бўлди.

Ўз топқирлигидан ўзи қувониб олди. Ўз топқирлигидан ўзи... сесканиб олди!

«Бу авлод ўз ўрнини топмаган авлод. Бу авлод жамиятга муҳтож авлод, — деди Ботир фирқа. — Биринчи авлод... етти-ўн саккиз ёшлилар авлоди. Бу ёшдагилар... бозорда олибсотарлик қилади. Кўча-кўйда савдо-сотик қилади. Сақич сотади. Ароқ сотади. Бекатларда йўловчи машиналарни ювиб, пул ишлайди. Транспортларда чўнтак қирқади. Кўча-кўйда хотинқизлар тақинчоғини қўлогидан юлиб қочади, бўйнидан шилиб қочади...

Иккинчи тоифа авлод — ўн саккиз-ўттиз ёшлилар авлоди. Бу авлод... мафия авлод, рэкёт авлод. Бу авлод ҳолидан битта машина олиб қочиш учун... туққан онасини беради, никоҳидаги хотинини беради. Хонадондан битта видеомагнитофон ўғирлаб чиқиш учун... азиз жонини беради, гулдай умрини беради...

Учинчи тоифа авлод — ўттиз-қирқ беш ёшлилар авлоди. Бу авлод... ҳаётдан кўп нарсаларни хоҳлаб эди. Кўксини тўлдириб орзу-ҳаваслаб эди. Оғзини тўлдириб ўй-ниятлаб эди. Бу авлод... мансабдор бўлмоқчи эди, амалдор бўлмоқчи эди, шон-шуҳрат тахтига ўтирмоқчи эди. Бу авлод... Абдулла Қодирий бўламан, деб эди, Чингиз Айтматов бўламан, деб эди, Абдулла Орипов бўламан, деб эди. Ойни кўзлаб эди, юлдузни кўзлаб эди...

Охир-оқибат, бу авлод... қайта қурувчи демократ бўлди. Аммо-лекин ҳаёт учун қуллан зиён авлод бўлди. Халқ учун хавф-хатар авлод бўлди.

Боиси — бу авлод... омадсиз-омадсиз авлод! Аламзада-аламзада авлод!

Бу авлод... ҳавода муаллақ осилиб қолди. Ўз касб-кори бўйича уёқлик-да бўлмади, буёқлик-да бўлмади. Аросатда қолди! Оқибат ғайир авлод бўлиб қолди!»

37

«Хўп, қайта қурувчи демократларчалик ҳам борайлик, — деди Ботир фирқа. — Майли, шуларниям сазаси ўлмасин. Қайта қурувчилар совет тузуми... жойида янги жамият қурамиз, дейди. Хўп, қур! Тагин айтаман — қур!

Аммо-лекин қани ўша янги жамият?

Жамият мисоли бир иморат бўлади. Эски иморатни бузишдан олдин янги иморатни қуриш керак бўлади. Бўлмаса, бузувчи хароба иморат ичида қолади. Ёмондан-ёмони — бузувчи вайрон иморатда қолишини-да

билмайди, ҳали битмаган иморатга кўчиб ўтишини-да билмайди. Аросатда қолади. Аросатдан ёмони йўқ!

Чин, биз дунёда биринчи бўлиб социалистик жамият қуриб эдик. Совет тузуми қуриб эдик. Янги тузум тамал тошини қўймасдан — эскисини бузиб эдик. Қўлимизга қуроли олиб эдик. Елкамизга байроқ кўтариб эдик. Бошимиз узра шиор ҳилпирашиб эдик.

Аммо-лекин бизда... марксизм-ленинизм утопияси бор эди, марксизм-ленинизм утопияси! Чин, марксизм-ленинизм ўз оти ўзи билан утопия эди. Аммо-лекин утопия бўлса-да... бор эди-да, бор!

Манавиларда эса... утопия-да йўқ! Ақалли, утопиягина-да йўқ!

Яна-тагин, ўзларини: оппозиция, оппозиция, дейди.

Ўзи, оппозиция нима? Оппозицияни учта талаб-тамғаси бор: нима қилса — келажак яхши бўлади? Нима қилса — келажакда юрт обод бўлади? Нима қилса — келажакда халқ тўқ бўлади?

Ана шу учта талабга жавоб берувчи зот... оппозиция шон-шавкатига лойиқ бўлади. Ана шу учта талаб учун курашувчи зот... оппозиция шон-шавкатига муносиб бўлади...

Ўтмишга қайрилиб бош эгувчи зот, келажакка талпиниб енг шимарувчи зот — чин оппозициячидир!

Манавилар эса... ўз тарихига тош отишдан бошқа нимани билмайди. Ўз ўтмишига тупуришдан бошқа нарсасига кучи етмайди. Ўз аждодлари шаънига лой чаплашдан бошқа иш қўлидан келмайди».

38

Ботир фирқа партиявий ўйлади:

«Етмиш йил Улуғ Октябр революцияси... дея сиғиниб келдик. Улуғ, улуғ... дея ҳамду санолар айтиб келдик. Энди, Октябр тўнтариши, Октябр суиқасди... дегич гаплар чиқиб қолди. Ҳатто, ўн еттинчи йил октябрида тож-тахт ҳўжасиз эди. Большевиклар биттаям ўқ отмай, тахтни эгаллаб олди, дегич гаплар оралаб қолди. Йўқ, мен ишонмайман, йўқ».

Ботир фирқани ичини ит тирнади. Мувозанатини йўқотди. Қўли ишга бормади қолди. Газета-журнал титкилаб бошлади. Шу ҳақда бир тарихий ҳужжат топди.

Чин, 1917 йил 25 октябрида Николай II тахтини топшириб кетади. Керенский лашкар тўплаш учун

Псковга жунаб кетади. Оқ подшо тахти хужасиз қолади! Смольний ҳарбий-инқилоб қўмитаси аъзоси Пестковский шу куни поляк ҳамшаҳри Дзержинский билан учрашиб қолади. Дзержинский бу фавқуллода учрашувдан фойдаланади. «Ҳозир биз сенга мандат ёзиб берамиз, сен шу мандат билан бориб, почтамптгни эгаллайсан», дейди. Пестковский ҳамшаҳрини топшириғини бажаришга киришади. Йўлда яна бир танишини эргаштириб олади. Иккови йўловчи машина ушлайди. Почтамптгни эгаллаш учун йўл олади. Энг олдин қоровулхонага кириб боради. Аскарлар билан ўзаро келишиб олади. Шундан кейин телеграф, телефон станцияларини қўлга олади.

Биттаям отишма бўлмайди, биттаям қурбон бўлмайди!

Бу вақтда ўртоқ Ленин Фофановлар уйи ертўласида бекиниб ўтиради. Революционерлар ўртоқ Ленинни таклиф этмайди. Чунки ўртоқ Ленин бундан олдин икки марта қўзғолон уюштириб, ҳар икки қўзғолонни-да хароб этиб эди. Шу боис, революционерлар ўртоқ Ленинга хабар бермайди. Ҳатто... ўртоқ Ленинга билдирмайдилар. Сабаби, революционерлар ўртоқ Ленинни... ўта экстремист, деб билади.

Аммо-лекин ўша Октябр кечаси ўртоқ Ленинни қалби нималарнидир сезади. Ўртоқ Ленинни қалби Октябр революцияси... Ленинсиз ғалаба қозонажагини тушуниб қолади. Ўртоқ Ленинни қалби Россия тож-тахти... Ленинсиз эгалланажагини билиб қолади. Ўртоқ Ленинсиз-а?

Ўртоқ Ленин кечани қоронғилатиб, кўчага чиқади. Революционерлар таклиф этмасалар-да, Смольнийга ўзи кириб боради!

Ўша Октябр кечаси соат бирларда бир тўда революционер бош штаб аркидан чиқиб... император дарвозаси томон юради.

Улар орасида машҳур Жон Рид ҳам бўлади.

Қишки сарой телефончиси ўз журналига: «Тахминан уч юз кишидан иборат делегация саройга яқинлашиб келмоқда», дея қайд этиб қўяди.

Ана шу делегация қиш учун ғамлаб қўйилган ўтинлар уюми устидан ўтиб... дарвоза олдига келади. Аммо дарвоза берк бўлади. Бир революционер шу яқинда жойлашган Преображенский полки казармасига йўл олади. Революционер казармадан лом сўрайди. Полк

соқчиси эса: «Полк ухляпти, сенлар бўлса, революция қиламан, дея ивирсиб юрибсан», дея сўкиб беради.

Шундай бўлса-да, революционерлар кечаси соат бир яримларда бир амаллаб дарвозани очади. Қишки саройга кириб боради. Сарой ичида бир соатча... дайдиб юради. Нима қилишларини билмайди. Охир-оқибат, Қишки сарой ичида... адашиб қоладилар!

Ботир фирқа ушбу ҳужжатни ўқиб, теваракка қаради! Теварак жимжит бўлди, одамзот йўқ бўлди!

Тагин ҳужжатга қаради: барча сатрлар чин. Барча сўзлар чин. Барча ҳарфлар чин. Ана, манаман, деб турибди. Ана, аскардай саф тортиб турибди. Ўчирғич билан ўчирса ўчмайди. Олмос билан тирнаса, кетмайди.

Бу совуқ сатрларни қандай йўқотсак бўлади? Бу қоп-қора ҳарфлардан қандай қутулса бўлади?

Ботир фирқа газетани олдин тўрт буклаб йиртди. Кейин, икки буклаб йиртди. Тагин майда-майда этмоқчи бўлди. Аммо қурби етмади. Газетани қулочкаш-лаб, пақирга отди.

Газета устидан... оғзини тўлдириб-тўлдириб тупурди. Томоғини қириб-қириб тупурди. Газета устидан... бурунларини қоқиб-қоқиб ташлади.

Бир пиёла совуқ сув ичди. Ўзини босолмай энтикди. Оғир-оғир энтикди. Пақирга тикилиб қолди.

Назарида, газета пақир ичидан... чиқиб келажакдай бўлди. Одамлар орасида қўлма-қўл... ўқилажакдай бўлди.

Ботир фирқа шахд билан қўзғолди. Қаҳр билан гургут чақди. Фазаб билан газетани... ёқди!

«Ана, ана энди биров ўқиб бўпти, — деди. — Мендан бошқа биров ўқиб бўпти. Мен эса, туя кўрдингми йўқ».

У ана шунда газета нусхасини эслади. Газета... уч миллион нусхада бўлди. Яна-тагин... Москвани газетаси бўлди.

Шундай бўлса-да, ўз-ўзидан кўнгли тўлди. Ўз-ўзидан миннатдор бўлди. Ич-ичидан ором топди. Ич-ичидан таскин топди.

«Мен ўз партиявий бурчимни бажардим, — деди. — Битта галамисликни йўқ қилдим. Битта фисқ-фасодни тор-мор этдим. Ҳали яна... ўн саккиз миллион коммунист бор. Уч миллионта газета ўн саккиз миллион коммунист олдида нима деган гап? Ишонаманки, менинг ўн саккиз миллион коммунист сафдошларим ана шу

уч миллионга газетани... бурда-бурда қилиб ташлайди! Яшасин ва яшнасин, Улуғ Октябрь социалистик революцияси!»

— Ура-а-а! — дея хитоб этди.

Хитобдан уй ичи зир-зир этди. Дераза тоқчасида турмиш мусича пириллаб учди.

Ботир фирқа босиб-босиб чой ичди. Ўзини босиб олди.

Пешона терларини арта-арта ётди. Чалқанча ётди. Даструмолини пешонасига қўйиб ётди. Кўзларини юмиб ётди.

У энди замонавий ўйлади. Қайта қурувчиларча ўйлади. Демократларча ўйлади.

«Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ, дейдилар, — деди. — Хўп, анави қайта қурувчи шоирларча ўйлайлик, дейлик. Чин, Улуғ Октябрь революцияси... қайси бир юртлар учун инқироз бўлди, қайси бир халқлар учун фожиа бўлди. Масалан, Болтиқбўйи республикалари учун... инқироз бўлди. Болтиқбўйи халқлари учун... фожиа бўлди. Боиси, Болтиқбўйи юртлари Европа мамлакатлари эди, цивилизация ўлкалари эди. Литва немисдан қолишмас эди. Латиш инглиздан, эстон француздан кам эмас эди. Совет тузуми ана шу цивилизацияли Болтиқбўйи республикаларини... кўп қатори қилиб қўйди. Совет тузуми цивилизацияли латиш билан... ўз ёзуви йўқ чуқчани... баб-баравар этиб қўйди. Совет тузуми Санкт-Петербургдан Сахалингача ёйилган мамлакатни... бир хил этиб қўйди. Санкт-Петербургдан Сахалингача ёйилган турли даражадаги халқларни... тенглар ичра тенг этиб қўйди. Ваҳоланки, Улуғ Октябрь революциясигача ёлғиз... Санкт-Петербург Европа цивилизацияси даражасида эди. Совет тузуми келгунича Ўзбекистон... феодал ўлка эди, феодал! Совет тузуми ўзбек халқи турмушига... цивилизация олиб келди! Чин, бизда олдинлари-да цивилизация бор эди. Бухорода цивилизация бор эди. Самарқандда цивилизация бор эди. Хивада цивилизация бор эди! У... осийча цивилизация эди! Совет тузуми... европача цивилизация олиб келди! Илғор цивилизация олиб келди! Ўзи, империя — цивилизация, демак! Империя азал-азалдан цивилизация тарқатади. Империяни империя этиб турувчи қудратлардан бириям — цивилизациядир. Шу боис, империяни қадами борган жойга цивилизацияда боради. Масалан, Искандар Зулқарнайн забт этган эл-юрт маданияти гуллаб-яшнади. Икки-уч аср яшна-

ди! Ушбу барқ уриб гуллаган давр тарихда эллинизм даври, дея ном олди. Ана шу эллинизм давридан кейин Искандар Зулқарнайн империяси-да тугади. Кейин, римликлар Европага юриш бошлади. Римликлар... варвар Европани цивилизацияга даъват этди. Римликлар варвар европаликларга... варварларча муносабатда бўлди. Варвар европаликларни... цивилизациялаштирди! Кўп ўтмади, римликлар империяси-да барҳам топди. Совет империяси-да... ана шундай бўлди! Совет империяси... феодал ўзбек халқини цивилизациялаштирди! Совет империяси... феодал ўзбек халқини... ўрис халқи савиясига кўтарди, украин халқи савиясига кўтарди. Билмадим, совет империяси бўлмаса... савиямиз қандай бўлар эди...»

— Яшасин совет тузуми! — деди Ботир фирқа. — Совет тузумига шон-шарафлар бўлсин!

39

У дарвозадан инқиллаб кирди.

Токсўри остида чўкди. Дами чиқмиш копток мисол ўтирди.

Кампири ошхона деразасидан юз кўрсатди.

— Келдингизми, раис бова? — деди.

— Чарчадим, итдай чарчадим.

— Йиғилиш яхши ўтдими?

— Дунёни... сурбет босиб кетибди, кампир. Кечагина туғилган болалар... шундай сурбет, шундай безбет! Олди-кетига қарамай, акиллайди. Бугунни эртаси бор, демай акиллайди.

— Эси кириб қолади. Бир тўхтамга келиб қолади. Ошкоралик бўлиб, болалар ўзидан кетиб қолди. Ошкоралик — янгилик. Одамзот янгиликни кўrsa, босартусарини билмай қолади.

— Чин, ошкоралик — янгилик. Аммо-лекин ошкоралик — шаллақилик эмас. Ошкоралик — безбетлик эмас.

— Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ, дейдилар. Сиз замонгайм... бундай бир қаранг-да, раис бова. Ҳозир ҳаммаёқ... оти нима эди?

— Демократия!

— Ҳаммаёқ... ана ўшанақа бўлиб кетди!

— Кампир, демократия — конституцияга амал қилиш, демакдир. Демократия — конституциявий яшаш, демакдир. Демократия — қонун-қоидаларни

тула-тўқис бажариш демакдир, қонун-қоидалар чегарасидан чиқмаслик, демакдир. Бу демократлар конституцияни оёқости қилмоқда, қонун-қоидаларни ертеп-киламоқда.

— Ҳали, демократияни... ақл тиши чиқиб қолади.

— Сен қаердан биласан?

— Итга битган-битга битган ақл тиши... демократияга битмайдими? Битади, демократияни-да... эси кириб қолади.

— Нима овқат қиялпсан?

— Жиянингиз қишлоқдан зиғир мой олиб келди.

Шуни чучитяпман.

Шу вақт айвонда телефон жиринглаб қолди.

Кампири ошхонадан ҳадаҳалаб келди. Ботир фирқани қўлтиғидан олди.

— Мойимга қараб туринг, раис бова, — деди. — Бўлинг-бўлинг! Мен телефонни олай. Туринг-туринг!

— Ҳе...

Ботир фирқа сўкиниб-сўкиниб қимирлади.

Ошхонадан... димоғини зиғир мой иси олди. Ҳорғин тани тетик бўлди. Сўлғин руҳи қувват олди.

Қозон бошида тик турай деди. Бўлмади — оёқлари ҳолсизланди.

Осма радио ости стулчага ўтирди. Деворга суянди. Деворга бошини қўйди.

Нутқ сўзловчи радио бирдан тинди. Бирдан гулдурос қарсақлар бўлди. Совет Иттифоқи гимни янгради.

Ботир фирқа... лик этиб турди. Ёқаларини тузатди. Ўнгирларини тортиб қўйди. Қўлларини ёнларига босди. Қоматини ростлади. Бошини тик-тик тутди. Шифтга тикилиб... қотиб қолди.

Ошхонани тутун олди. Ошхонани мой иси олди. Мой иси... димоғни куйдирди.

Кампири шанғиллаб кириб келди.

— Вой ўлдим, вой ўлибгина қолдим, — дея шанғиллади.

Кампири питир-питир этиб, газни ўчирди.

Совет Иттифоқи гимни-да соб бўлди, қозон тула зиғир мой-да соб бўлди.

— Қозон шундай қошингизда эди-ку, раис бова. Шундай келиб, қарасангиз... қадамингиз кира тилайдими?

— СССР гимни янграганда... қозонга бало борми?

— Зиғир мойим куйиб кетди-я, зиғиргина мойим куйиб, адо бўлди-я! Ҳа, ўша ашулангизга куйдирги чиқсин, ашулагинангизга куйдиргигина чиқсин!

— Мен масалага партиявий ёндашаман, партиявий!

40

Ботир фирқа... ўзига-ўзи гапиргич одат чиқарди. Ўзи гапириб-ўзи эшитгич одат чиқарди. Ўзи гапириб-ўзи кулгич одат чиқарди.

Бу одатини олдин ўзиям билмади. Ўйлаб кўрмади. Ўтибор бермади. Кейин билиб қолди. Билди-ю... восвос кунда қолди.

— Тентак-пентак бўлиб қолган бўлсам-а? — деди. — Бўлмаса, одам ўзига-ўзиям... гапирадими?

Ботир фирқа теварак-атрофига аланг-жаланг бўлди. Теваракда одамзот йўқ бўлди.

— Хайрият, биров йўқ. Бўлмаса, бечора партия ишида ишлаб-ишлаб, эсини... еб қўйибди, дер эди. Худони ўзи кўрсатибди, дер эди, — деди. — Барибир, эсимни... еб қўйганимни ҳеч ким исбот қилолмайди. Кимда-ким оғзини очса... мен сенга гапирганим йўқ, дейман...

Ботир фирқани бир кўнгли, дўхтирга бор, деди. Аммо бу фикридан қайтди. Дўхтир халқини оғзи бўш бўлади. Бировга айтиб қўяди. Оқибати ёмон бўлади.

Боиси, замон ёмон: совет тузумида ким амалдор бўлса — ўша одам мараз. Совет тузумида ким мансабдор бўлса — ўша одам малъун. Совет тузуми раиси — муттаҳам. Совет тузуми директори — аблаҳ.

Кечагина тухумдан чиққан зумрашалар... совет тузуми арбоблари тагини ковлайди. Ҳали бурниниям артиб олмаган жинқарчалар... совет тузуми раҳбарлари тагини ковлайди.

Бу жўжалар Ботир фирқани мазкур қилиқларини билиб қолса... оламга дoston қилади! Майна қилиб кулади. Бармоқларини чаккаларига нуқиб-нуқиб кулади. Анави... ана шунақа, дея кулади. Эл-юрт ичида юривсиз қилади.

Йўқ, дўхтирга бориб бўлмайди. Бировга-да айтиб бўлмайди. Аммо кампирига айтса бўлади. Кампири давосини топади.

Ботир фирқа тортина-қимтина дардини айтди. Кейин, кампирига кўз остидан қараб-қараб олди. Кўзларини пирпиратиб-пирпиратиб қараб олди.

Кампири пинак бузмади. Ўзини сокин тутди.

— Биламан, биламан... — дея мингиллади.

— Нимани биласан, нимани биласан? — дея билдиллади Ботир фирқа.

— С приветом... анақароқ бўлиб қолганингизни.

— Ҳе, энангни... — дея ўдағайлади Ботир фирқа.

Кампири ҳовлига югургилаб чиқди. Ҳовли ўртасида кафтини оғзига қўйиб кулди. Кўзларини артиб-артиб кулди.

— Раис бова, нима, умр бўйи қирчиллама йигит бўлиб ўтаман, деб эдингизми? — деди. — Қарилик қарилигини қилади-да. Старость — не радость, дейдилар. Ҳаммаси ёшдан, раис бова, умрдан...

Кампири дераза ойнасидан кўриб турди: Ботир фирқа болишга ёнбошлади.

Ана шундан кейин ичкарилади. Яна қочиб чиқиш қулай бўлсин учун... эшик олдирогидан жой олди. Тиззаларига йигилиб қолмиш этакларини тортиб-тортиб текислади.

— Сиз, ўзи... ким эканлигингизни биласизми, раис бова? — деди.

Ботир фирқа тескари ўтирилиб ётиб олди. Зарда билан ётиб олди.

— Билмайман! — дея тўнғиллади.

— Сиз, республика яратган одамсиз, раис бова, сиз республика қурган одамсиз! Сиз бўлмаганингизда... бундай республика қаерда эди, бундай кунлар қаерда эди?

— Қандай республика? — тагин тўнғиллади. — Қанақа республика?

— Қанақа республика бўларди — мустақил Ўзбекистон Республикаси!

Ботир фирқа ўнгига ағдарилди. Кампирига қараб ётди.

— Ўзбекистон-а? — деди. — Мустақил Ўзбекистон-а?

— Албатта-да, раис бова. Сиз бўлмаганингизда... бу иморатлар қаерда эди, бу юртлар қаерда эди?

Ботир фирқага... жон кирди! Қимир-қимир тўлғонди. Оҳиста-оҳиста турди. Кампирига қараб ўтирди.

— Кўп гапирма-да, аччиқ чой дамлаб кел, — деди.

Кампири дарров турди. Калишларини оёқларига илаила югургилади. Чой дамлаб келди. Дастурхон ёзди.

Ботир фирқа чордана қуриб ўтирди. Чап қўлини тиззасига тиради. Бақалоқ шиширди. Томоқ қирди. Қироат билан йўталди. Салтанат билан йўталди.

Амалдорона-амалдорона чой хўплади. Мансабдорона-мансабдорона чой хўплади. Ўзига-ўзи ҳайкал қўйди: — Эркак... худони ердаги пайғамбари! — деди.

Кампири дастурхон бир бурчида мунғайиб-мунғайиб қараб ўтирди. Чолини оғзига қаради. Чолини пешонасига қаради. Чолини пиёласига қаради.

Кампири амалдордан пенсия сўраб келган муштипар мисоли... мўлтираб-мўлтираб қараб ўтирди.

Ботир фирқа кўрсаткич бармоғини кампири тарафга ниш этди.

— Мана, сен! — деди. — Тилинг бор-а?

— Тил? Тил, бор, ҳа. тил бор!

— Тилинг бўлса, айт: анови Ҳамза кинотеатрини ким қурган? Тилинг бўлса, айт!

— Ҳамза кинотеатриними? Давлат қурган, нима эди?

Ботир фирқа ўнг кафтини кампирига пешлади. Аччиқ ҳам хунибийрон бобиллади:

— Қанақа давлат?! Қандай давлат?!

— Сиз қургансиз, раис бова, сиз қургансиз! — бид-бид этди кампири. — Давлат дегани сиз, сиз дегани давлат, раис бова!

— Шундай де! Давлат, давлат, дейсан! — дея тинчланди. — Ана шу кинотеатрни... мачит қилибдилар! Ана, бўлмаса!

Кампири бу гапни аллақачон эшитган бўлса-да — ўзини энди эшитганга олди. Мазкур кинотеатр аллақачон мачит бўлганини билса-да — ўзини энди билганга олди. Ёқаларини кампирона-кампирона ушлаб-ушлаб... ажабланди.

— Ё тавба, кинотеатрни-я? — деди. — Ўша Ҳамза кинотеатрини-я? Ё тавба, шундай бир маданият даргоҳини мачитга айлантирибдиларми-а? Бу тентаклик қайси аҳмоқдан чиқибди-а?

— Қайси аҳмоқдан бўларди, анави кўча-кўйда акиллаб юрган... муслим ва муслималардан чиқади-да.

— Энди нима бўлади, раис бова?

— Нима бўларди, энди... кечаю кундуз намоз ўқийдилар-да, қайта қуриш қўлидан келмагач... намоз ўқийдилар-да. Эл-юрт учун бирор нарса яратолмагач... беш вақти намоз ўқийдилар-да.

— Эсизгина кинотеатр-а? Яхши-яхши кинолар қўйиб берарди. Концертлар бўларди.

— Энди кинони тушингда кўрасан. Ма, чойингдан босиб-босиб қўй.

Аччиқ-аччиқ чой ҳовурини босди. Ўпкасини босди. Вужудини вазмин-вазмин этди.

Аммо кўнгил хижиллиги босилмади. Кўнгил ғашлиги босилмади.

Лик этиб турди. Уст-бошини тузатди. Ташқари йўл олди.

Издан кампири эргашиб келди.

— Ҳа, йўл бўлсин, раис бова? — деди.

— Уёқ-буёқни айланиб, оёғимни ёйиб келай.

— Бинойи қиласиз, раис бова, бинойи қиласиз. Кўнгилни чигили ёзилади-да.

Кампири шундай дея-дея, ичкариламоқчи бўлди. Яна-тагин ўйлаб қолди. Айтайми-айтмайми, демишдай, огзини ушлаб ўйлади, чоли кетидан қараб ўйлади. Охири чоли кетидан айтди:

— Ай, раис бова, йўл-юзда биров билан майдачуйда гап қилиб юрманг?

— Гап? — дея кетига қаради Ботир фирқа. — Гап-ку, гап... Шу қайта қурувчи демократларга... ўнгирим тегиб кетсин, шу ўнгиримни қирқиб-қирқиб ташлайман!

— Бинойи қиласиз, раис бова, бинойи қиласиз.

41

У дарахт тағларидан юрди. Қўлларини орқасига кўйиб юрди.

Хиёбон айланди: скамейкаларда дам олиб-дам олиб айланди. Куз япроқларини шитир-шитир босиб айланди. Япроқлар уст-бошларига тўкилиб-тўкилиб айланди. Дарахтларда гурр-гурр этмиш чумчуқлар ғаласини томоша этиб-этиб айланди. Ариқда тип-тиник куз сувларини кузатиб-кузатиб айланди.

Куз сувларини ёқалаб юрди-юрди — ўша Ҳамза кинотеатри олдидан чиқди.

Бир келган йўлига қаради, бир сувга қаради, бир кинотеатрга қаради. Чўнтагидан қўлрўмолини олди. Скамейка устини артди. Қўлрўмолини қоқиб, жойига солди. Плаши этакларини йиғиб, скамейкага ўтирди. Елкасидан нафас олди. Сувга тикилди. Сувда ўз аксини кўрди. Ўз аксига қараб ўтирди.

Бошлари узра хазон ёғди. Уст-боши узра хазон ёғди.

Сув юзини хазон ёпди. Сув юзида хазон қалқди.

Сув бўйида бир каптар бўқоқ шишириб... ганимига ягрин берди.

Ҳаводан куз ҳиди анқиди. Ҳаводан хазон ҳиди анқиди.

Қишдан... чопар келди!

Дунё куз бўлди. Дунё хазон бўлди.

Ботир фирқани кўнгли... куздан-да куз бўлди. Ботир фирқани кўнгли... хазондан-да хазон бўлди.

Кинотеатрга тикилди: ана, ўша... қўш тавақали, залворли дарвоза! Ана, ўша... нақшинкор эшик! Ана, ўша... жимжимадор дераза!

Кинотеатрдан бир тўда ёш-ёш... муслим йигитчалар чиқиб келди. Муслим йигитчалар бошида оппоқ-оппоқ така бўлди. Елкаларида оппоқ-оппоқ желаклар бўлди.

Муслим йигитчалар ерга қараб одимлади. Қироат билан одимлади. Шариат пешволарича одимлади. Муслимона-муслимона одимлади.

Муслим-муслим йигитчалар... демократларча одимлади. Қайта қурувчиларча одимлади.

Ботир фирқа тагин сувга тикилиб қолди. Ҳалеб ўтириши жонига тегди. Жойидан оҳиста кўзғолди.

Бу вақт... қуёшдан нур кетди. Ёруғдан қувват кетди. Оқликдан ранг кетди.

Оппоқ олам доғланди-доғланди... Оқшом дегич ранг кириб келди.

Ботир фирқа намозхонларга халақит бермаслик учун — кинотеатр орқа тарафидан келди. Кинотеатр деворларига бош-адоқ қаради. Синчиклаб-синчиклаб қаради.

Кинотеатр бурчагига бориб турди. Деворга ўнг кафтини қўйди. Деворни силаб-силаб олди. Гўдак пешонасини силамишдай... девор бетини силади. Девордан кафт олмай — кинотеатр ёқалаб юрди.

Кафтлари девордан майда кесакларни уматиб туширди. Хасларни учириб туширди. Қумларни кўчириб туширди.

Девор кафтларига ғадир-будур ботди. Девор кафтларини тирналади. Девор кафтларини қитиқлади.

Айни вақтда кафтлари... девордан ҳузур олди. Девордан завқ олди. Девордан роҳат олди.

Кафтлари ушбу завқ-шавқни... кўнглига узатди. Кафтлари ушбу ҳузур-ҳаловатни... кўнглига тақдим этди.

Ботир фирқа энтикди. Ботир фирқа орзиқди. Ботир фирқа мисоли... каптар бўлиб учди!

Каптар мисол... девор бошида оёқ илди. Девордан кафтини олди. Кафтини кафтига уриб қоқди. Пуфлаб-пуфлаб қоқди.

Ботир фирқа кафтларига қараб-қараб... кулимсиди. Деворга қараб-қараб... кулимсиди.

— Ана, бизни кинотеатримиз, ана! — деди.

Ботир фирқа кинотеатр син-симбатига назар солиб... кулимсиди.

— Ҳар бир маконда.. бизни қадамимиз бор! — деди. — Ҳар бир иморатда... бизни қўлимиз бор!

Ўзи ғишт қўйган жойни ўйлади. Шу жой қаерда эди, дея одимлади. Девор ёқалаб одимлади. Хомчўтлаб-хомчўтлаб одимлади.

— Мана шу ерда эди, мана... — деди.

Ана шу жойга эгилди. Ана шу жой деворини сийпади. Ана шу жой пойдеворини силади.

— Йўлдош Охунбобоев биринчи ғиштни қўйиб эди. Мен эса... иккинчи ғиштни қўйиб эдим! — деди.

Шу вақт иккита ёш-ёш муслим кинотеатрга келди. Олдинма-кетин ўтди. Девор тагида эгилиб турмиш одамни кўрди.

— Анави мўмин банда ким бўлди? — деди бир муслим.

— Оти нима эди. Қизил, Қизил! — деди иккинчи муслим.

— Астаффурулло, Қизил бундай табаррук даргоҳда нима қилиб юрибди, тақсир?

— Ким билади, балким намоз ўқимоқни ихтиёр этгандир?

— Астаффурулло, Қизил намоз ўқийдими? Қизил кофирдан баттар-ку? Ўз оти ўзи билан Қизил-ку? Қайдам, даргоҳга... учирмоқчидир.

— Унчалик эмасдир, тақсир.

— Қизиллардан келади, тақсир. Қизиллардан ҳар бало келади. Улардан хонақоҳ деворига... чуриллатиш келади! Бориб, ҳайдаб юборингиз!

— Ёши улуғ одам, яхши эмас. Ичкари кириб, мўсафидларга айтамиз, мўсафидлар гаплашиб қўяди. Қани, кирсинлар, тақсир!

Вақт шом еди.

Ботир фирқани кўнгли... шомдан-да шом бўлди. Ботир фирқани кўнгли... шомдан-да маъюс бўлди, шомдан-да мўнгли бўлди.

— Жувонмарг бўлгур муслимлар! — деди Ботир фирқа. — Ҳа, биз Қизилмиз, Қизил! Аммо-лекин биз

Қизил бўлиб, яратдик! Биз Қизил бўлиб, қурдик! Бу муслимлар оппоқ қайта қурувчи бўлиб... нимани яратди? Бу муслимлар оппоқ демократ бўлиб... нимани қурди? Ҳа, биз Қизил Байроқ остида меҳнат қилдик. Аммо лекин меҳнат қилдик! Бу муслимларни қўлидан беш вақти намоз ўқишдан бошқа иш келмайди. Бу муслимлар беш вақти намоздан бошқа нимани билмайди. Майли, менга деса,... оқ бўл, кўк бўл. Лекин ярат, қур! Майли, менга деса, қора бўл, сариқ бўл, пистоқи бўл. Лекин ярат, қур! Майли, шу муслимларчалик ҳам борайлик. Мана, мана шу иморат. Шу иморатни биз қуриб эдик. Хўш, шу иморатни қайси жойи Совет? Қайси жойи Қизил? Шу иморатни қайси жойи коммунистик? Бир сўз билан айтсак, иморатни қайси жойи зиён-заҳмат? Ҳе, сендай қайта қурувчи муслимларни...

Ботир фирқа катта йўлга қараб юрди. Юрди-юрди — кетига бурилиб қаради. Кинотеатрга бош-адоқ разм солди.

— Биринчи гиштини Йўлдош Охунбобоев қўйиб эди, — деди. — Иккинчи гиштини... мен қўйиб эдим, мен!

42

Ўзбек хотин-қизларини... хотин-қизлар мажлисига олиб келиш азоб эди! Ўзбек хотин-қизларини бир жойга тўплаш қийин эди. Ўзбек хотин-қизларини уйидан кўчага чиқаришни ўзи... катта гап эди!

Биров — касал дер эди. Биров — қозон-тобоғини важ этар эди. Биров — эркагим жавоб бермайди, дер эди.

Шунда, эркакларни чақириб жавоб сўралар эди. Шунда-да жавоб бермагичлар бўлар эди.

Ана шунда, Ботир фирқа эркакларни мажлисларда муҳокамага қўяр эди.

— Сен феодалсан, феодал! — дер эди. — Сен совет хотин-қизларига бойларча муносабатда бўласан!

Ботир фирқа хотин-қизларни... хотин-қизлар йиғилишига олиб келмай, мактабдан ўқувчи қизларни чақирар эди. Ўқувчи қизларни қатор ўтиргизиб қўйиб, тумандан келмиш вакилага тавсия этар эди:

— Мана, фаол хотин-қизларимиз! — дер эди.

Бугун — қайта қуриш даврида...

Ботир фирқа 8 март байрамини кўп кўриб эди. 8 март маросимларини ўзи ташкил этиб эди. Аммо... бугунгидай 8 март байрамини кўрмаб эди!

Бу нима — халқ сайлими? Хотин-қизлар гап-гаштагимми? Хотин-қизлар қурултойими?

Барчаси деса-да бўлади!

«Ана бунн демократия деса бўлади! — дея ўйлади Ботир фирқа. — Ана, қайта қуриш шарофати, ана!»

Одатича, сарой бир бурчидан жой олди. Теварак-бошдагилар билан бош ирғаб салом-алик этди.

«Совет ҳукумати... етмиш йилда етолмаган ютуққа, қайта қуришни дастлабки кунларидаёқ... етдилар! — дея фикрлади Ботир фирқа. — Ҳа, жамият қайта қуриляпти. Янги ҳаёт бошланяпти. Ҳа, ўзбек хотин-қизлари қайта ҳаёт қурыпти. Бу таҳсинга лойиқ. Ана бунн қайта қуриш деса бўлади».

Хотин-қизлар бири қўйиб, бири минбар қўтарилди. Бирови Оролни ҳимоя этди. Бирови табиатни муҳофаза этди. Бирови атроф-муҳитни ифлосланишига қарши нутқ сўзлади. Бирови алюмин заводига қарши бонг урди.

«Мана шулар... қозон-тобоғидан бери келмас эди, — деди Ботир фирқа. — Ана энди... ўс, ўзбек хотин-қизлари, ўс! Олға, ўзбек хотин-қизлари, олға! Барчаси... Улуғ Октябрь социалистик революцияси туфайли. Барчаси... совет тузуми туфайли».

8 март йиғилишини бошқариб борувчи айтди:

— Энди сўз, оташнафас қайта қурувчимиз, демократия байроғини боши узра қўтариб юрувчимиз... Дилбар Мирзахўжа қизига!

Баланд пештоқли дераза остидан оппоқ бир нарса қимирлади. Оппоқ нарса... бош-адоқ оппоқ бўлди. Бош-адоқ оппоқ матога бурканмиш бўлди.

Оппоқ нарсани... боши қаерда, билиб бўлмади. Юзи қаерда, билиб бўлмади. Елкаси қаерда, билиб бўлмади. Оёқ-қўли қаерда, билиб бўлмади.

Оппоқ нарса минбар сари қимирлаб борди. Ҳа-ҳа, қимирлаб борди!

Оппоқ нарса қимирлади-қимирлади — минбарга чиқиб борди. Йиғилганлар сари юзланди.

Ботир фирқа ана шунда оппоқ нарсани бет-бошини кўрди: кулчадай бир юз бўлди, қорамағиз бир юз бўлди.

Кулча юз халойиққа тик қарамади. Халойиқдан нигоҳини бекитди. Қўлидаги қоғоздан кўз олмади.

Ботир фирқа оппоқ нарсага тикилди-тикилди — ким эканини билмади. Теварак-бошдан сўрай деди — аёл кишини суриштиришдан орланди.

«Ия, бу отинбиби ким бўлди? — деди Ботир фирқа. — Бундай отинбибилар йўқ эди-ку? Бундай оппоқ кийим-бош кийиш йўқ эди-ку? Ё шундай оқ кийим-бош мода бўлди-ми?»

Оппоқ нарсани лаблари... булк-булк этди. Афтидан, оппоқ нарса... калима ўқиди. Қулча юзларига фотиҳа тортди. Олдин ўнг тарафига туф-туф-туф этди. Кейин чап тарафига туф-туф-туф этди.

Ботир фирқа минбар кўрди — бундай минбар кўрмади. Нотиқ кўрди — бундай нотиқни кўрмади.

«Чиндан-да, бош-адоқ оппоқ кийиниш... мода бўлдимикин-а?»

Ботир фирқа шу хаёлда сарой аланглади. Чиндан-да, саройда оппоқ матога бурканган хотин-қизлар мўл бўлди. Ҳар учта хотин-қизни биттаси оппоқ матога ўралган эди.

«Ҳа-а, буям яхши, — деди Ботир фирқа. — Оқлик — эзгулик!»

Оппоқ нарса тагин теварак-бошига туф-туф, этди. Ёнбошларига туф-туф этди. Кейин, нутқини бошлади:

— Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм. Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи ва саллам ансорларига иймондан ўғит бериб, ҳаё иймондандур, дейдилар....

Ботир фирқа ана шунда оппоқ нарсани таниди. «Ия, бу Диля-ку, Диля! — деди. — Ўша ўзимизни Диля...»

Ботир фирқа оппоқ нарсани оғзидан кўз узмади. Кўзлари оппоқ нарсани оғзида бўлди, хаёллари оппоқ нарсани ўтмишида бўлди...

Оппоқ нарса давоми этди:

— Жаноб пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом Қуръони карим муқаддас китобларининг йигирма тўртинчи сура, ўттиз биринчи оятларида шундай дейдилар: мўминаларга ҳам айтинг, кўзларини номаҳрам эркакларга тикишдан тўссинлар ва авратларини ҳаромдан сақласинлар! Ҳамда кўриниб тургандан бошқа зеб-зийнатларини, яъни, устларидаги либосларидан бошқа зеб-зийнатларини номаҳрамларга кўрсатмасинлар ва кўкракларини рўмоллари билан тўссинлар! Улар зеб-зийнатларини кўрсатмасинлар, магар эрларига ё оталарига, ё эрларининг оталарига, ё ўғилларига, ё эрларининг ўғилларига, ё ўзларининг оға-иниларига, ё ўзларининг оға-иниларининг ўғилларига, ё опа-сингилларининг ўғилларига, ё ўзлари каби аёлларга, қўл остидаги чўриларга, ё аёллардан беҳо-

жат бўлган, яъни жуда кексайиб қолган ёки ақлсиз-демона эркак хизматкор қулларга, ё аёлларнинг авратларидан хабардор бўлмаган гўдакларгагина кўрсатишлари жоиздир. Яна яширган зеб-зийнатлари билинсин учун оёқларини ерга урмасинлар! Барчаларингиз Оллоҳга тавба қилинлар, эй мўминлар! Шоядки, шунда нажот топсангизлар! Шундай экан, мен ожиза банда, шу ерда ўтирган барча мўмин-мусулмон мазлумаларга Муҳаммад алайҳиссаломимиз ўғитларига амал қилиб, бошларига рўмол ёпинишларини сўрайман...

Ана шунда Ботир фирқа бир қалқиб тушди. Теварак-бошига аланглади.

— Ия-ия! — деди. — Бу нима деяпти?

Олд қаторда ўтирмиш бир аёл кетига бурилиб қаради.

— Тўғри айтмоқда! — деди аёл. — Мусулмончиликка қайтиш вақти келди!

Ботир фирқа тагин уёқ-буёғига аланглади. Бошқа бир гап кутди. Аммо шу гапни эшитолмади. Боиси, шу гапни айтажак зотни тополмади.

Иложсиз қолди. Бошини эгди. Тиззаларига тикилди. Оёқлари учига тикилди. Жойидан оҳиста кўзғолди. Оҳиста ташқари йўл олди.

«Мусулмончиликка қайтиш вақти келди эмиш, — деди Ботир фирқа. — Шу вақтгача қаерда эдинг? Шу вақтгача ким эдинг?»

Ботир фирқани қўллари белида бўлди, хаёллари аллақаяқларда бўлди...

«Бу жувон қайси бир эркакларни тиззасида ўтирмади, — ўйлади Ботир фирқа. — Бу жувон қайси бир эркакларни қучоғида ётмади».

43

Ботир фирқа хаёллар оғушида уйига кириб келди.

Уйида чалқанча ётиб ўйлади. Ёнбошлаб ётиб ўйлади:

«Булар ким бўлди, ўзи? Монах аёлларми? Монах аёллар ўрисларда бўлади-ку? Монах аёллар қоп-қора либосга бурканиб юради-ку? Булар оппоқ матога ўраниб, мажлисларда нутқ сўзлапти-ку. Барчаси мусулмон фарзанди-ку. АҚШда ана шундай оппоқ либосга ўралган бир тўда бор. Отини ку-ку-лукс-клан дейди. Ку-ку-лукс-кланлар ҳамиша бошдан-оёқ оппоқ либосга бурканиб юради. Шу боис, ку-ку-лукс-кланларни

кимлигини билиб бўлмайди. Ё булар ҳам ку-ку-лукс-клан бўлмоқчими?»

Ботир фирқа ана шу ерда ўз фикридан қайтди.

«Ку-ку-лукс-кланлар АҚШда-ку? — дея мулоҳаза этди. — АҚШ капиталистик мамлакат-ку? Йўқ, менинг кўрганларим совет хотин-қизлари, социалистик хотин-қизлар! Масалага партиявий ёндашиш керак, ўртоқ Эсонов, партиявий!»

Ботир фирқа ана шундай мулоҳазага боргани учун... ўзини-ўзи айблади.

«Падарлаънат, мегажин! — дея сўкинди Ботир фирқа. — Ўзи, булар нима қилмоқчи? Ўзбек хотин-қизлари йигирманчи аср... бошига қайтмоқчими? Феодализмга... феодализмга қайтмоқчими? Қайси мақсад билан феодализмга қайтмоқчи? Мусулмончиликками? Эскича урф-одатгами? Ифбатгами? Ўзбек хотин-қизлари... феодализмда шунчалар мусулмон эдими? Ўзбек хотин-қизлари феодализмда шунчалар... ифбатли муслима эдими? Ўзбек хотин-қизлари феодализмда шунчалар... хур-эркин эдими?»

Ботир фирқа... ғоясиз хаёлларга бормаслик учун тоқчадан «КПСС программаси»ни олди. Ёнига қўйди. КПСС программасига қараб-қараб овқат еди. КПСС программасига қараб-қараб чой ичди.

Кампири Ботир фирқани бу қилигидан ҳайрон бўлмади. Аксинча, Ботир фирқани кўнглини олиш йўлини қилди: КПСС программасини силаб-силаб қўйди.

— Хўп бинойи қиласиз, раис бова, — деди кампири. — Қайта муталаа илмни онаси, илмгинани онаси!

Ботир фирқа маъқуллаб бош ирғади. Барибир, оппоқ нарсалар хаёлидан кетмади.

«Агар феодализм замонида бўлса эди, Дилядай аёллар... бирор бойни ё ўнинчи, ё ўн бешинчи хотини бўлар эди, — деди Ботир фирқа. — Дилялар феодализмда қаерда ишлар эди? Бу ҳоли билан... ҳеч қаерга сигмас эди! Қайси бир бойни кир-чирини ювиб кун кўрар эди. Оёғи бузуқлар... феодализмга-да сигмайди! Бундайлар қайси бир... фоҳишахоналарда жон сақлар эди».

— Фанимат ғарники, дейдилар, — деди Ботир фирқа.

— Лаббай?

— Ғар қариса отин бўлади!

— КПСС программаси устида ундай деманг, раис бова.

Ботир фирқа хиёл бўлса-да, ўзини тийди. КПСС программасига қараб-қараб бош ирғади:

— Чин айтасан, кампир, партиявий фикрлаш керак, партиявий, — деди.

Ботир фирқа кампирига 8 март йиғилишини айтиб берди. Оппоқ-оппоқ нарсаларни айтиб берди.

— Кошки, одамлар уларни кимлигини билмаса, — деди Ботир фирқа. — Қайси юз билан тоат-ибодат қилади? Одамда бет бўлса! Ор-номус бўлса! Фар қариса отин бўлиб... Куръондан сабоқ бериб ўтирибди. Олатларингизни ювинг, дейди! Ҳе, олатинг бошингдан қолсин! Олатингга... куйдирги чиқсин!

Ботир фирқа оппоқ нарсаларни... чапарасталаб сўқмоқчи бўлди. Яна-тагин... КПСС программасини юзхотир этди!

44

Лик этиб қўзғолди.

Ҳовли айланди: дарахтларни ушлаб-ушлаб айланди. Дарахт учларига қараб-қараб айланди. Ер тупуриб-ер тупуриб айланди.

«Намоз ўқиш учун торгина бурчак керак. Хилватгина бурчак керак, — деди Ботир фирқа. — Намоз бир метрча жойда ўқилади. Ҳа, йиқилиб-туриш учун бир метргина ер керак. Беш-олти минутгина вақт керак. Ахир, совет давридаям тор бурчаклар бор эди-ку? Совет давридаям беш-олти минутлик вақт бор эди-ку? Нега булар совет даврида намоз ўқимади? Чин, коммунистик партия намозга қарши эди. Аммо-лекин КПСС шу намоз ўқимасин дея... деразангдан мўралаб турмаган эди-ку? КПСС шу ётиб-турмасин дея... оёқ-қўлинг-ни ушлаб турмаган эди-ку? КПСС шу намоз вақтини билолмай қолсин дея... билагингдаги соатингни олиб қўймаган эди-ку?

Намоз ўқиш учун... таҳорат олиш лозим бўлади. Ахир, КПСС таҳоратхонанг тирқишидан мўралаб турмаган эди-ку, шу таҳорат олмасин, дея? Таҳорат — ювиниб-чайиниш демак, ҳалолланиб-покланиш, демак. Ахир КПСС таҳоратхонангга кириб келиб... пок-ҳалол бўлма, дея, зуғум этиб турмаган эди-ку?

Чин, совет тузумини қусурлари кўп эди. Чин, совет тузуми кўп нарсаларга қарши эди. Аммо-лекин инсон таҳоратига қарши эмас эди! Унда, нега булар бирдан... шариатпеша бўлиб қолди? Бирдан... намоз-

хон бўлиб қолди? Бирдан... муслим ва муслималар бўлиб қолди?

Бир улуг зот шу ҳақда зўр гап айтиб эди. Бу зот Камол Отатурк эдими ё Лев Толстой эдими? Ким бўлса-да, хўп айтиб эди. Ана шу доно гапни даври келди: бечора дин... гар-ўғрилар учун қалқон бўлади. Бечора дин... мараз-муттаҳамлар учун қалқон бўлади. Бечора дин... аблахлар учун қалқон бўлади. Дин, балога қолган дин!

Ишдан ҳайдалган ожиз банда — ўзини шариатга уради. Иш тополмаган қўли калта — художўй бўлади. Қўлидан фойдали иш келмаса — намозхон бўлади. Егани нон тополмай қолса — қўлига тасбеҳ олади. Борадиган жой тополмай қолса — мачитга боради. Юрар йўлини билмай қолса — шариат йўлидан юради. Муслим бўлади! Муслима бўлади!

Бечора худо, бечорагина худо! Бечора пайғамбар, бечорагина пайғамбар!

Чин, одам ўз динидан ташқарида яшай олмайди. Одамни одам этиб турувчи-да динидир. Одам қиёфасига солувчи-да диний мазҳабидир.

Мана, XX аср тамом бўляпти. XX аср якунланяпти. Ана шундай кунда... манавиларни ишини! Шундай тараққиёт кунда манавиларни қилигини!»

Ботир фирқани хаёллари ўтмишларга учди. Оёқлари заминда бўлди. Хаёллари кечмишда бўлди...

«Совет тузуми ўзбек хотин-қизларига нима каромат кўрсатди? — деди Ботир фирқа. — Совет тузуми ўзбек хотин-қизларига бешта каромат кўрсатди. Каромат деса дегулик! Ўзи, совет тузумидан олдин ўзбек хотин-қизлари бор эдими? Бор бўлса... оти... ожиза эди! Оти... гавқи лаънат эди! Совет тузуми уларга ном берди: ўзбек хотин-қизлари! Улар ана шу ном билан... инсон саналди. Ана шу ном билан ижтимоий-сиёсий куч бўлди. Ана шу ном билан маданий-маънавий қудрат касб этди.

Бу — совет тузумини биринчи каромати бўлди.

Совет тузумини иккинчи каромати — совет тузуми ўзбек хотин-қизларига... паранжи-чиммат ташлаттирди! Ўзбек хотин-қизлари халтага ўроғлик... булбул эди. Ўзбек хотин-қизлари енг ичидаги... бедана эди. Ўзбек хотин-қизлари юзига парда тортиғлик... ойна эди.

Совет тузумини учинчи каромати — совет тузуми ўзбек хотин-қизларини... хат-саводли этди! Чин, эскича мактаб-мадраса бор эди. Аммо-лекин мактаб-мадрасаларда фақат... ўғил болалар ўқитилар эди. Ўқиш заи-

фалар учун... гуноҳ эди! Совет тузуми ана шу гуноҳни... бекор этди!

Совет тузумини тўртинчи каромати — совет тузуми ўзбек хотин-қизларини... никоҳдан ўтказди! Чин, эскида ҳам никоҳ бор эди. Аммо-лекин эски никоҳ... Эски никоҳ хотин-қизлар ҳақ-ҳуқуқи билан ҳисоблашмади. Совет тузуми ўзбек хотин-қизларини... ЗАГСдан ўтказди!

Совет тузумини бешинчи кароматини... тан олиш лозим! Совет тузуми ана шу бешинчи кароматда... қош қўяман, деб, кўз чиқариб қўйди! Чин, совет тузумини мақсади — ўзбек хотин-қизларини эркаклар билан тенг ҳуқуқли этиш эди. Чин, тенг ҳуқуқли этди. Аёллар билан эркакларни тенгма-тенг кўрди. Аммо-лекин аёл билан эркакни бир қолипга солди. Аёл ким, эркак ким — билиб бўлмай қолди. Ўзбек хотин-қизларига... бульдозер ҳайдаттирди, трактор ҳайдаттирди!»

45

Ботир фирқа оёқёйди учун ташқарилади. Хиёбонга йўл олди.

Хиёбонда одам кам бўлди. Барча ишга шошилди. Биров питир-питир шошилди. Биров бир нималар еб-еб шошилди. Биров чопқиллаб-чопқиллаб шошилди.

Одам одамга қарамади. Одамлар кўзи оёғи остида бўлди. Билагидаги соатда бўлди. Бекатда бўлди.

Ботир фирқа теваракка сокин боқди. Хотиржам на-фас олиб боқди.

Ленин ҳайкали қошига келди. Бошидан похол шляпасини олди. Ленинга қараб... таъзим бажо этди.

— Саломатмисиз, ўртоқ Ленин! — деди.

Шляпасини бошига қўндирди. Йўлида давом этди. Кўм-кўк ўтлар ёқалаб юрди. Турли-туман атиргуллар олдиан юрди.

Атиргуллар... атриёт анқитди.

У гулларга қараб... димоғини тўлдириб-тўлдириб на-фас олди.

— Оҳ-оҳ-оҳ! — деди.

Ботир фирқа мириқди!

Сайр этиб юра-юра — хиёбон четидан чиқиб қолди. Тагин изига қайтар бўлди. Аммо оёқлари толиққандай бўлди. Аниги. пича ўтиргиси келди.

Шу яқинда турмиш узун скамейкадан жой олди. Скамейка суянчиқларига қўлочларини ёйди. Оёқлари-

ни кериб-кериб узатди. Оёқлари шундай роҳат олди, шундай роҳат олди!

У ҳаётдан завқ-шавқ олди. У тўйиб-тўйиб хўрсинди. У ҳаётдан... шукур этди.

Шунда, шу яқиндан шитир-шитир товуш эшитилди. Мисоли, дарахт япроқлари шитирлаб учиб тушмиш бўлди. Мисоли, еллар хазонларни шитирлатиб учирмиш бўлди. Мисоли, чумчуқлар хазонлар оралаб юрмиш бўлди.

Ботир фирқа эътибор бермади. Диққат этмади.

Шитир-шитир мунтазам бўлди. Тез-тез бўлди. Тобора яқиндан бўлди.

Ана шунда Ботир фирқа аланглади. Бош-алоқ назар солди.

Скамейка кетида ёйилиб ётмиш кўкаламзорда иккита оппоқ... Оппоқдан-оппоқ нарса турди. Энг ҳайратли жойи — оппоқ нарсалар... майда-майда бўлди. Дўмбоқ-дўмбоқ бўлди!

Оппоқ-оппоқ дўмбоқчалар... беш-олти ёшлик... қизалоқлар бўлди! Оппоқ қўйлак-лозим кийгувчи қизалоқлар бўлди. Оппоқ рўмол ўрагувчи қизалоқлар бўлди.

Қайта қурувчи шариатпешволар тили билан айтсак... муслималар бўлди!

«Ё тавба! — деди Ботир фирқа. — Тушимми ё ўнгимми? Нима бало, қайта қурувчилар мени эсимни киришиб қўйиш учун шундай ташкил этиптимикин? Қайта қурувчилардан келади. Жувонмарг бўлгур қайта қурувчилардан ҳар бало келади».

Ботир фирқа аланг-жалаңг бўлди. Синчков-синчков аланглади. Диққат-эътибор билан аланглади.

Йўқ, бу яқинда қайта қурувчи сувратлар йўқ. Йўқ, бу яқинда шариатпешво сиймолар йўқ.

Ботир фирқа хотиржам бўлди. Ўнг тирсагини скамейка устига тиради. Юзини ўнг кафтига қўйди. Дўмбоқ муслималарга ўйчан тикилиб қолди. Маъюс тикилиб қолди.

«Шуларни ёши, бўлса, беш-олтиларда. Кечагина тузилган қизалоқлар, — деди Ботир фирқа. — Афтидан, булар ҳали мактабниям кўрмаган. Булар ҳали бурниниям артиб олмаган. Нега энди, айнан шу бугун... шулар кўзимга кўриняпти?»

Ботир фирқа ўйлаб қолди. Гўё, туш кўрди. Гўё, дунёни энди кўрди. Гўё... бир балога йўлиқди!

Қоматини хиёл ростлади. Томоғини қирди. Бошини уёқ-буёққа қимирлатди. Ўта жиддий бўлди. Энди, партиявий ўйлади. Партиявий фикрлади:

«Менимча, бундай жажжи муслималарни кўп кўрган бўлишим керак. Аммо-лекин раҳбарлик феълим кўзиб... майда-майда одамчаларга эътибор бермаган бўлишим керак. Раҳбарлик димоғим қўймай... оёқ остида ўралашиб юрган муслимачаларга қайрилиб қарамаган бўлишим керак. Яна-тагин, кексалик... бемалолхўжалигим ҳам қўшилиб, гўдак муслималарга диққат этмаган бўлишим керак».

Ботир фирқа жажжи муслималар билан сўрашмоқчи бўлди.

— Ҳа-а, яхшимисизлар? — деди.

Гўдак муслималар жойида қолди. Ёнма-ён бўлди. Қўлларини кўксиларига қўйди. Бошларини эгди. Кўзларини калишлари учига қадади.

— Димоғларинг чоғми?

Гўдак муслималар сукут сақлади. Калишларидан кўз узмади. Миқ этмади. Салом бермади.

Ботир фирқа ана шунда тушунди. Негалигини англаб олди. Узича бош ирғади.

«Айтмоқчи, шариат бўйича муслималар эркакларга қарамайди. Эркаклар билан салом-алик этмайди, — деди. — Тўғри, мана шугиналар тоат-ибодат этади. Намоз ўқийди, рўза тутади. Аммо-лекин муслима бўлиш учун... худони кимлигини билиш керак. Муҳаммад пайғамбарни кимлигини билиш керак. Бунинг учун аввало... Қуръонни ўқиш керак, Ҳадисларни ўқиш керак. Бор-йўғи беш-олти ёшлик муслималар бунча илмни қачон ўрганиб олди? Бор-йўғи беш-олти ёшлик муслималар Қуръону Ҳадисларни қачон ўқиб олди? Ёмондан-ёмони, бу муслимачалар... катта бўлса, ким бўлади? Эл-юрт тақдири шуларга қоладими? Шулар юрт келажаги бўладими?»

Ботир фирқа чидаб ўтиролмади. Тиззаларини муштлаб кўзғолди. Ерга тупуриб кўзғолди. Оҳ-оҳ уриб кўзғолди.

46

Ботир фирқа Москва телевидениесини кўриб кофе ичди. «Тонг» томошасини кўриб кофе ичди.

Мазкур томошада ажаб бир синоатни кўрди: Париж олий ўқув юртларида сабоқ олувчи эронлик қизлар... паранжи ўрабди! Кўчада паранжи ўраб юрибди! Институтда паранжи ўраб юрибди. Дарсада-да паранжи ўраб ўтирибди!

Париж мэри бундан хабар топибди. Паранжида юриш тақиқлансин, дея қарор чиқарибди. Ким паранжида юрса, олдин жарима солинсин. Кейин, ўз юртига қайтариб юборилсин, дебди.

Эрон хотин-қизлари ушбу қарорни эшитиб, Техрондаги Франция элчихонаси олдида намойиш ўтказибди. Бу, мусулмончиликка қарши қарор, тезда бекор қилинсин, дея норозилик билдирибди.

Элчихона олдида тўда-тўда хотин-қизлар, қоп-қора паранжилик хотин-қизлар. Бошдан-оёқ қоп-қора хотин-қизлар!

Ботир фирқани завқи келди. Ич-ичидан шод бўлди.

«Жуда тўғри қарор! — дея маъкуллади. — Ана мэр, ана раҳбар! Ахир, Париж мэри... коммунист эмас-ку? Ахир, Париж мэри... Қизил эмас-ку?»

Ботир фирқа ғайрати жўшди. Жойидан даст кўзгалди. Кафтини кафтига урди. Кафтини кафтига ишқади.

— Барибир... ҳақиқат бор! — деди.

Айвонда тимирскиланиб юрмиш кампири овоз берди:

— Чақирдингизми, раис бова?

— Яшаса бўлади! — деди Ботир фирқа.

47

Хиёбон тўла одам бўлди.

Одам мисоли чумчуқ бўлди.

Одамлар елкасига чумчуқ бўлиб кўнса бўлди... аммо одамлар оралаб юриб бўлмади.

Одам.. қайнади!

«Райком буюрсаям бунча одам йиғилмас эди, — дея ўйлади Ботир фирқа. — Райком партиядан ўчирман, десаям бунча одам келмас эди. Демократия шарофати бу, демократия шарофати».

Ботир фирқа одамларни ёриб юролмади. Ичкарироқ киролмади. Теварак-бош аланглади. Азим чинор остида турмиш бир кишига кўзи тушди.

Бу киши — собиқ обком секретари ўртоқ Ражабов бўлди.

У ана шу Ражабовни қоралаб борди. Ражабов билан кўришиб-сўрашди. Қўлларини костюми чўнтақларига солди. Минбарга қаради. Йигилиш бошланишини пойлади.

Ўрта яшар киши бир минбарга қаради, бир Ботир фирқага қаради, бир чинор шохларига қаради.

— Биз ҳам бор, мана шу чинорлар ҳам бор. Нима дедингиз? — деди.

— Чин, чин, — деди Ботир фирқа. — Чинорлар ҳам бор... биз ҳам бор!

— Шу чинорларгаям... йигирма йиллар бўлиб қолди-ёв?

— Ундай, паст кетманг. Бу чинорларни умри... ярим асрдан ошиб кетди.

— Ярим аср? Гапингизда жон бор. Чунки мен ҳам бор, шу чинорлар ҳам бор.

— Шундай, асрлик чинорлар, шундай.

— Қаранг, ярим асрдан зиёд эл-юртга соя-салқин бериб келади-я?

— Шундай, шундай.

— Бобонинг тол тиккани — ўзига ном эркани, дейдилар. Қайси бир... ота-боболаримиз экиб кетган-да?

Ботир фирқа юзларини четга буриб кулимсиди. Чинор шохларига қараб кулимсиди.

— Ким билади, — деди.

— Қаранг, бутун бир хиёбонни яшнатиб турибди. Яхшидан... боғ қолади, деганлари шу-да?

Ботир фирқа кўзларини олиб қочиб кулимсиди. Бош ирғаб-бош ирғаб кулимсиди.

— Чин, яхшидан боғ қолади, чин, — деди.

— Шу чинорларни ким экиб кетган бўлсаям... жойи жаннатда бўлсин!

Ботир фирқа оёқлари учига тикилди. Ботир фирқа хиёл хўрсинди. Ботир фирқа хиёл қизарди.

«Раҳмат, раҳмат», — деди ичида.

Шу вақт, минбарга қайта қурувчи демократлар кўтарилди. Жой-жойини эгаллади.

Йиғилиш Орол денгизини ҳимоя этиш ҳақида бўлди.

Орол ҳимоячилари бирин-бирин минбар кўтарилди. Аланг-жаланг нутқлар сўзлади.

Ботир фирқа нутқларни кунт билан эшитди. Ўнг қулоғини нотикларга қаратиб эшитди. Кафтини қулоғига елпана этиб эшитди.

Ботир фирқа бир нарсани фаҳмлаб қолди: улар нутқини Оролдан бошлаб... бошқа гапларга бурди. Орол номи бутунлай йўқолди.

Йиғилиш Орол ҳақида бўлди. Чинорларда осиглик шиорлар Орол ҳақида бўлди. Минбар бетида илиғлик алвон чақириқ Орол ҳақида бўлди. Нутқлар бошланиши-да Орол ҳақида бўлди. Кейин, Орол номи... тамомила ғойиб бўлди!

«Буларни дарди Орол эмас, — деди Ботир фирқа. — Йўқ, буларни қайғуси Орол эмас. Бўлмаса, нима?»

— Энди сўз... Мирзабуллоҳ ибн Усмон ўғли ал-Мадийга!

Йиғилиш аҳли чайқалди. Йиғилиш аҳли қарсақ чалди.

«Исми шарифидан... Арабистондан меҳмон келган чиқади, — деди Ботир фирқа. — Исми шарифидан... араб шайхларидан бўлса керак».

Минбарга дароздан-дароз бир бола чиқиб келди.

Ботир фирқа кекса кўзларига ишонмади. Кўкрак чўнтагидан кўзойнагини олиб тақди, эътибор бериб қаради.

Чин, бу ўша... Мадиев бўлди. Ўша дароз шоир бўлди.

«Тавба, — деди Ботир фирқа. — Булар ўзи нима истайди? Бу билан нима демоқчи? Ўзларини намозхон қилиб кўрсатмоқчими? Ўзларини шариат пешволари қилиб кўрсатмоқчими?»

— Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм... — дея сўз бошлади Мадиев.

«Аввало, гап исми шарифдами? — деди Ботир фирқа. Масалан, мен ўзимни ал-коммунист... ибн фирқа... дея атасам, шариат пешвоси бўлиб қолармидим? Намозхон бўлиб қолармидим?»

Мадиев нутқини Оролдан бошлади. Бир-икки марта Орол-Орол, деди. Кейин...

— Жаноблар, афтидан, кекса авлод осонликча таслим бўлмоқчи эмасга ўхшайди. Кекса авлод осонликча жон бермоқчи эмасга ўхшайди! — деди. — Шу сабабдан, кекса авлод дуч келган нарсага ёпишмоқда. Кўзига кўринган нарсага тиш-тирноғи билан ёпишмоқда. Ҳа, бу табиий ҳол. Чўкаётган одам чўпга ёпишиши табиий ҳол. Сизга маълумки, кекса авлод уруш ғалабасига ёпишиб кўрди. Биз ғалаба қозондик, деб кўкракларига орден-медаллар тақдилар. Парадлар ўтказдилар. Жаноблар, ғалабани оддий солдат қўлга киритган, оддий солдат! Ғалаба қозонганлар Европа қабрларида ётибди. Улар йигирма миллион, ҳа, йигирма миллион! Кекса авлоднинг тоталитаризм ўтмишлари, милитаризм кечмишлари энди ўтмаганидек, бу ёлғон даъволари ҳам ўтмайди! Жаноблар, кекса авлод ўзлари она-ватанимизни зулматга айлантирган тоталитаризм режимига, она халқимизни қулга айлантирган ўша милитаризм тузумига сизни ҳам, бизни ҳам қайтариш учун ёш авлоднинг... этагидан тортмоқда, ҳа, этагидан тортмоқда!

Халқ... кўклам елларида чайқалмиш буғдойзор ми-
сол... тўлқинланиб-тўлқинланиб олди!

Халқ... кўкни кўтарди!

— О-о-о! У-у-у! — дея нидо этди.

Ботир фирқани кўкси қизиди. Кўкси ёнди. Кўкси
галаён этди.

— Ўртоқ Ражабов, уйга меҳмон келмоқчи эди, —
деди.

— Мениям ишим бор эди, — деди Ражабов.

— Унда, кетдик!

Улар одамларни ёриб-ёриб юрди.

Катта кўчага чиқиб олди.

48

Ботир фирқа елкадан нафас олди. Юзларини рўмолча
билан артди.

Ражабов... оғиз тўлдириб-оғиз тўлдириб тупурди. Қа-
қириб-қақириб тупурди. Босиб-босиб бурун қокди.

— Булар нима деяпти, ўртоқ Ражабов?

— Итим биладими, нима деяпти!

— Гапира беради-да.

— Шу-да, ўртоқ Эсонов. Минбарга отилиб чиқиб,
лақиллайверади-да.

— Ўз оти ўзи билан қайта қурувчи-да.

— Нима, шулардан бошқа қайта қурувчи йўқми?

— Бор, мана, сиз, биз ҳам қайта қурувчимиз.

— Бўпти-да, ҳозир ҳамма қайта қурувчи.

— Энди булар лидер, ҳа, лидер!

— Қайси, ўшаларми? Маҳмадона, денг, маҳмадона.

— Йўқ, улар интеллектуал, ўртоқ Эсонов, ҳа, улар
интеллектуал.

— Мен буларни юзида ҳам, сўзида ҳам интеллекту-
аллик кўрмайман, ўртоқ Ражабов.

— Бор, сиз билан биз ёшларни билмаймиз, бор.
Ёшлар Нишсени ўқиган. Камюни ўқиган. Прустни
ўқиган. Фрейдни ўқиган.

— Сиз обком Ражабовсиз, сиз буржуа мафкурачи-
ларини намуна қилманг, ўртоқ Ражабов!

— Бақирманг, ўртоқ Эсонов, бақирманг. Кўчадан
ўтган-кетганлар нима деб ўйлайди? Бор, барибир, ёш-
ларда бор.

— Бақирсам-бақирмасам? Нима бор, нима бор?

— Интеллектуаллик бор. Интеллектуаллик донолик
деб ўйлайсизми? Кечириб қўясиз. Интеллектуаллар халқ

ҳисобига яшовчи бетайин бир тоифа бўлади. Интеллектуаллар халқ қалбида нима дард бор, ҳеч қачон англаб етмайди. Шу сабаб, интеллектуаллар халқдан оёғи узилиб қолган зотлар бўлади. Интеллектуаллар китобга қараб ўйлайди, китобга қараб фикрлайди. Интеллектуаллар китоб саҳифаларида яшайди, китобий яшайди. Шу сабаб, китоблардан оғзини тўлдириб цитаталар келтиради, тарихдан сабоқлар ўқийди. Аммо... кўчат экиб, дарахт ўстиролмайди. Лой қориб, иморат қуролабмайди. Гўнг сепиб, ерни тўйдиролмайди. Сабаби, интеллектуалларда ҳаётий ақл бўлмайди! Китоб бошқа, ҳаёт бошқалигини тасаввур ҳам етолмайди. Оқибат, ҳаёт ҳақида қоғоздай қуруқ ўйлайди, қоғоздай жонсиз ўйлайди. Ўйлари ҳаётдан жуда-жуда олис бўлади. Лекин интеллектуаллар ўзларини ниҳоятда ақлли деб билади, ниҳоятда замонавий деб билади. Шу сабаб, ўзларини ҳамиша мен ҳақ, деб билади. Аслида эса, интеллектуаллар жисман ҳам, руҳан ҳам заиф зотлар бўлади. Масалан, интеллектуаллар изғирин шамол нималигини яхши билади, аммо ана шу шамолга бардош бериш қўлидан келмайди. Интеллектуаллар ўз мақсадлари йўлида ҳеч балодан тап тортмайди. Маразлик билан бўлса ҳам — қўзлаган мартаба-мансабларини эгаллайди. Аблахлик билан бўлса ҳам — ўйлаган шон-шўҳратларига эришади. Кейин... Ватани ёниб кетмайдими — интеллектуаллар телевизорга қараб ўтираверади. Халқи ўлиб кетмайдими — интеллектуаллар газета-журнал ўқиб ўтираверади.

— Ўзи, булар намунача бақириб-чақиради? Намунча шаталоқ отиб югуради? Намунча питир-питир этади? Битта шулармикин десам, бутун СССР халқлари шундай бўлиб қолди. Қафасда яшаётган каптарни қўйиб юборса нима бўлади? Каптар пат-пат этиб, озодликка отилиб чиқади. Дастлаб, қаёққа учинини билмайди. Ерга қўнишиниям билмайди, кўкка учининиям билмайди. Оқибат, боши оққан тарафга қараб учади. Шамол эсган ёққа қараб учади. Пойинтар-сойинтар учади, пала-партиш учади. Қаёққа учаётганини ўзиям билмайди. Тақдири энди нима бўлишиниям билмайди. Озодликка қандай эришди? Озодликни худо бердими ё ўз хўжайини бердими? Буниям билмайди! Озод бўлдим, дея патира-путур учаверади. Шундай учиб кетаверса — бир балога дучор бўлишиниям билмайди. СССР халқлари ана шу... каптар ҳолига тушиб қолди! Совет халқлари ҳали... озод яшаш нима эканини билмайди! Совет халқлари ҳали... ҳур-эркин парвоз этиш нима эканини

билмайди. Нега шундай? Совет халқлари шу вақтгача коммунистик партия қанотлари остида яшаб ўрганган. Коммунистик партия нимани ихтиёр этса — ана шуни бажариб яшаб келган. Коммунистик партия нимани берса — ана шуни еб яшаб келган. Совет халқлари ўзларича... мустақил бир қадам босиб яшаб кўрмаган!

— Сиз, совет халқларини қафасдан қутулиб чиққан... каптарга ўхшатайсиз-да? Йўқ, каптар беозор бўлади. Каптар эзгу ниятли бўлади.

— Унда, кимга ўхшат, дейсиз?

— Булар.. Буржуа мафкурачилари СССРни халқлар турмаси, дейди-ку? Энди, ана шу гапдан келиб чиқамиз-да? Булар... Турмадан озод бўлиб чиққан... маҳбусларга ўхшайди! Булар турмадан халос бўлган маҳбус каби хавф-хатарли. Боиси — маҳбус турмада хоҳиширодасиз яшаган. Орзу-умидсиз яшаган. Уй-хаёлсиз яшаган. Ташаббус-илҳомсиз яшаган. Чин, у, тўғри, маҳбус бўлган. Аммо партия уни текин даволаган. Чин, у маҳбус бўлган. Аммо партия бир сўм пули билан... бир кун яшаган! У фавқуллодда озодликка чиқиб қараса... тева-ракда олдингидай назоратчи йўқ, тақиқловчи йўқ! Демак, кўнгилга келганини қилса бўлади! Қайта қуриш-часига айтсак... озодлик, демократия! У шу вақтгача фақат... план бажарар эди, социалистик мажбурият бажарар эди. У... яшаш нималигини билмас эди! Яшаш қанақа бўлади — бу ҳақда ўйлаб кўрмас эди. Аниқроғи... у яшамас эди! У... қимирлаб юрар эди! Ҳол сўрасалар... қимирлаб турибмиз, деб қўяр эди. Чин-чин, у ойлик маошини қўл қўйиб олиш учун... қимирлаб турар эди! Ана шу маҳбуслар... қайта қурувчи бўлди! Ўзи хон, ўзи бек бўлди!

49

Ражабов олдинда юрди, Эсонов кейинда юрди.

Юрди-юрди — йўл чети скамейкадан жой олди. Йўловчи машиналарни кузатиб ўтирди.

— Қалайсиз энди, ўртоқ Эсонов?

— Бир нави, ўртоқ Ражабов, бир нави.

— Қайта қурувчилар озодлик, озодлик, дейди. Озодлик — тўрт тарафинг қибла, оғзингга келганини гапир, дегани эмас-ку? Озодлик — бақириб-чақириб мансаб эгалла, шон-шуҳратга эриш, дегани эмас-ку? Ё озод бўлиш... ит бўлиб ҳуришми? Озод бўлиш... кўринган одамни этагига кучук бўлиб ёпишишми?

— Чин, ўртоқ Ражабов, чин. Озодлик — намоиш ўтказиш эмас, мажлис қилиш эмас. Телевизорда маҳмадоначилик қилиш эмас, газета-журналларда ялтироқ сўзлар айтиш эмас.

— Тўғри, озодликни қуйлаш керак, кўкларга кўтариб қуйлаш керак. Лекин озодликни қуйлаш учун... эл-юрт узра озодликни ўрнатиш керак! Бундай кунларга етиш учун... бир ўлиб... бир тирилади! Ўртоқ Эсонов, биз учун озодлик — тақдир инъоми бўлди! Биз учун озодлик — бахт қуши бўлди!

— Озодлик учун... оғизни юмиш керак, қулоқни бекитиш керак, қадамни тийиш керак! Озодлик учун... шон-шухрат талашмаслик керак, мансаб-амал талашмаслик керак!

— Афсуски, айнан ана шундайлар даврага отилиб чиқади. Кўкрагига уриб... ўзини халқпарвар кўрсатади, ўзини ватанпарвар кўрсатади! Ўзини ботир кўрсатади! Ана шундайлар олдинда байроқ кўтариб юради, шиор кўтариб юради. Нутқ сўзлаб юради, бақириб-чақириб юради. Аслида эса... тескариси бўлади! Шу сабаб, азал-азалдан дунё бир кам дунё бўлиб келади. Шу сабаб, азал-азалдан халқ бошига энди офтоб чиққанда... халқни бурни қонайди!

— Озодлик демак — ўз оламини ўзи топиб олиш демак. Ўз йўлини ўзи топиб олиш демак. Ўзлигини топиб олиш демак.

— Минг афсуслар бўлсин, биз ҳали... озодликка тайёр эмас эдик! Онгимиз... озодликка тайёр эмас эди! Ақлимиз... озодликка тайёр эмас эди! Озодлик-озодлик, сўзларини билар эдик. Аммо мазкур сўзларни мазмуни нима эканини билмас эдик! Чунки мазкур сўз бағрида... бир кун бўлса-да... ҳа-ҳа, бир кун бўлса-да... яшаб кўрмаган эдик! Мана, Яратганни ўзи бизни мазкур сўз бағрига топширди. Биз мазкур сўз бағрида... чақалоқ бўлиб ётибмиз! Биз ҳали отамиз ким, билмаймиз, онамиз ким, билмаймиз. Энг фожиали жой... дўст-дushmanимиз ким — билмаймиз!

— Ўзи, яхшилаб ўйлаб қаралса, сиз айтган озодлик... тенгсизлик, демак. Шундай, озодлик, тенгсизлик демак. Кўрасиз, бой бойга, камбағал камбағалга ажралиб қолади. Ким бой, ким камбағал — кўриниб қолади. Масалан, магазинга кирасиз — қимматбаҳо кийим туради. Бой бўлсангиз, аҳа шу қиммат кийимни олиб киясиз. Ошхонага кирасиз — қиммат таомлар қаторлашиб туради. Бой бўлсангиз, ана шу қиммат таомни олиб ейсиз. Айтай-

лик, бой бўлсангиз — самолётда юрасиз. Камбағал бўлсангиз — лиқир-лиқир поездда юрасиз. Ана сизга озодлик, мана сизга озодлик! Олдинлари... тенглик эди, халқ магазиндан хоҳлаган кийимини олиб кияр эди. Халқ ошхонадан иштаҳаси тортган таомини олиб ер эди. Халқдан ҳар бири самолётда уча олар эди!

Совет ҳукумати давлат бошига келиб қолибоқ... ерни халққа бўлиб берди. Халқ учун шаҳар-қишлоқларда ёппасига уй-жой қуриб берди, бошпаноҳсиз халқ бирдан уй-жойли бўлди. Ўзи қуриб берган уй-жой учун халқдан пул олмади! Бундан ортиқ яна қанақа ҳукумат бўлсин? Мен уни олийдан-олий каромати — бепул уй-жой деб биламан! Ўзгудан-ўзгу мероси — текин уй-жой деб биламан!

— Чин айтасиз, ўртоқ Ражабов, чин айтасиз.

— Энди, совет медицинасини айтинг... Совет халқи онасини қорнидаёқ медицина ёрдами олди. Ҳали туғилмаган совет чақалоғи медицина ёрдами олди. Кейин, аёл туғруқхонага тушди. Совет чақалоғи туғруқхонада врачлар кўзи олдида ётди. Совет чақалоғи... совет медицинаси қўли билан туғилди. Совет чақалоғи... совет врачлари қафтида дунёни кўрди, оппоқ чойшабларда ўралиб ётди. Совет чақалоғи... текин даволанди! Энди, манави қайта қурувчилар совет медицинасини сўкиб бошлади. Агар совет медицинаси бўлмаса, мана ви қайта қурувчиларни кўпчилиги... онасини қорнида ўлиб кетар эди! Туғри, совет медицинаси малакасиз даволади. Бу совет медицинаси ёмон, деган гап эмас. Бизда халқ кўп, ер кўп. Ҳаммани малакали медицина билан таъминлаш қийин. Энди...

— СССР халқлар турмаси, халқлар турмаси... дейди. Ўзи, шу гап кимдан чиққан, ўртоқ Ражабов?

— Албатта, Фарб мафкурачиларидан чиққан-да! Кимдан бўларди?

— Йўқ, бу фитна, бу иғво. Чин, СССР улкан деворлар мамлакати, узун деворлар мамлакати. Бу улкан деворлар метин қонун-қоида учун хизмат қилади. Покдомон хулқ-ахлоқ учун хизмат қилади. Чайир тартиб-интизом учун хизмат қилади. Масалага партиявий ёндашсак, СССР таркибида юзлаб элатлар бор. Улар неча-неча асрлардан буён киндик қони томган азалий юртида яшаб келди. Ҳали миллат даражасига кўтарилмаган элатлар-да бекаму кўст умр кечирди. Майда-майда элатлар улғайиб... миллат даражасига кўтарилди. Митти-митти уруғ-аймоқлар кўпайиб... халқ даражасига етди!

Халқ бўлди! Совет тузумида... аймақлар миллат бўлди! Элатлар халқ бўлди! Совет тузумида... биронта-да халқ йўқ бўлмади! Фарб мамлакатларида халқларни сон-санови йўқ эди. Бош-адоғи йўқ эди. Ана шу халқлар ўз-ўзидан... пароканда бўлиб бошлади! Ана шу халқлар ўз-ўзидан... йўқолиб бошлади! Бутун-бутун халқлар ер юзидан... гойиб бўлди! Масалан, Европада кельт ҳамда иллирий, деган халқлар бўлар эди. Кельтлар-да, иллирийлар-да тарихий халқлар эди. Юксак маданиятли халқлар эди. Биласизми, «Буюк Британия» номи қаердан келиб чиқади? Ана шу тарихий кельт халқлари оиласига мансуб «бритт» халқи номидан келиб чиқади! Қани ўша халқлар, қани? Бриттларни немислар билан инглизларни ўзи... йўқ қилиб юборди! Улкан-улкан славян халқлари бор эди. Болтиқ халқлари бор эди. Роман халқлари бор эди. Масалан, прусс, дегич Болтиқ халқи бўлар эди. Ниҳоятда ўзига хос халқ эди, қани ўша прусс халқи? Пруссларни бошига... немислар етди! Шундай маданиятли халқдан прусс, деган ном қолди, холос. Пруссия номи тарихий манбаларда бир учраб қўяди, холос. Ҳозир ҳам Европада бир қатор халқлар ер юзидан йўқ бўлиб кетиш хавфи остида яшамоқда. Масалан, Буюк Британиядаги ирланд халқи, Испаниядаги баск халқи. Ирландлар-да, басклар-да халқ сифатида йўқ бўлиб кетмаслик учун... жон талвасада кураш олиб бормоқда! Шундай экан, энди масалага партиявий ёндашайлик...

— Масалани партиявий ҳал этайлик!

— Хўп, масалани партиявий ҳал этайлик. Энди, Фарб мамлакатларини... нима деб атасак бўлади? Европа — халқлар қабристон, десак ярашадими? Европа — халқлар мазористони, десак эп бўладими?

— У-у-у, ўртоқ Эсонов... каллангиз калла эмас — қомус, ҳа, қомус! Майли, Фарб мафкурачиларини қўйиб турайлик. Ўзимизни КПССга қайтайлик. Манави қайта қурувчилар КПССни... суд қиламиз, дейдими?

— Айтди, КПССни суд қиламиз, деб айтди.

— Унда, қора курсида ким ўтиради? Ким айбдор бўлади? Ўртоқ Ленинми? У зот мавзолейда ётибди-ку? Ўртоқ Брежневми? У киши аллақачон хилқатга кетди-ку. Ўзи, нимани суд қилади? Марксизм-ленинизмими? Социализмними? КПСС қора курсига ўтирмайди. КПСС тавба-тазарру этмайди. КПСС учун... мана, мен айбдор бўламан! КПСС нима номаъқулчилик қилган бўлса — шу номаъқулчиликни мен қилдим! КПСС қандай хатоликка йўл қўйган бўлса, шу хатоликни мен

қилдим! Мана, мен — обком Ражабов! КПСС — Сталин дегани эмас. КПСС — Брежнев дегани эмас. КПСС — миллион-миллион фақирдан-фақир коммунист демакдир. КПСС — миллион-миллион меҳнаткашдан-меҳнаткаш ишчи-деҳқон демакдир! Қайта курувчилар ана шу миллионлар юзига лой чагламоқда. Ана шу миллионларни бадном этмоқда! Умр бўйи КПСС ош-тузини еб, энди КПССга... тупурмоқда! Булар... хунасалар! Эркак эмас, хунасалар! Мана, мен КПССни бир зарраси эдим — мен КПССни зарраси бўлиб қоламан! Судда КПСС учун... ўзим жавоб берман, ўзим!

— Булар судни биладими, ўртоқ Ражабов. Оғзига келганини гапираверади-да. Булар бир... оломон, оломон! Оломонда тўртта таркибий хислат бўлади. Бу қандай хислатлар? Булар — ғоя, ирода, руҳ, ахлоқ. Ана шу тўртта хислат жам бўлса — оломон бўлади. Ана шу тўртта хислат туфайли оломон қудратли ҳам даҳшатлидир. Оломон — бўрон, оломон — ёнғин, оломон — сел! Шу боисдан-да, оломон бўлар-бўлмасга қўзғола бермайди. Оломон бирор-бир ғоя учун қўзғолади. Янги бир ғоя дунёга келса — оломон ана шу янги ғоя учун қўзғолади. Мазкур ғоя порлоқми ё тубанми — оломон учун аҳамиятсиз бўлади. Оломон қатордан қолма, кўпдан қолма — шиорлари остида саф бўлади. Оломон учун жамиятни яхши куниям бир, ёмон куниям бир. Жамият бирор ютуққа эришса — оломон қўзғолади. Жамият бирор парокандаликка учраса — тагин оломон қўзғолади. Оломон яхши кунда бир сиёсатдонни улуғлайди. Ёмон кунда... айни шу сиёсатдонни ер билан барабар этади! Оломон... тўқимтабиат бўлади! Бир кунлик кайфият билан жам бўлади. Бир соатлик мақсад билан йиғилади. Кейин, бирдан... айниб қолади. Бирдан... тарикдай тарқаб кетади! Оломон жуда осонлик билан ўзига лидер топади. Чунки оломон лидерсиз бир қадам босолмайди. Лидерсиз бир сўз айтолмайди! Лидер оломон номидан ғанимига қарата биринчи бўлиб тош отади. Биринчи бўлиб ўқ отади. Шу боис, оломон ўз лидери кетидан... кўрларча эргашади! Ўз лидери изидан... подаларча юради! Ким оломон лидери бўла олади? Ўзида йўқ... фазилатлар билан оломонни ишонтира олувчи, ёлгон-яшиқ ғоялар билан оломонга таъсир эта олувчи, маза-бемаза шиорларни хорижий тиллар билан қўшиб сўзлай олувчи зот — лидер бўла олади! Инсон генерал бўлиши мумкин, аксинча, лидер бўлол-

майди. Инсон министр бўлиши мумкин, аксинча лидер бўлолмайди. Масалан, Николай II оқпошшо бўлди. Аммо-лекин лидер бўлолмади. Уртоқ Ленин оқпошшо бўлолмади. Аммо-лекин лидер бўлди!

50

Газетада Орол денгизини қутқариш мажлиси ҳақида эълон берилди.

Ушбу мажлис бўлди.

Оролпаноҳлар бирин-кетин минбарлади.

Оролпаноҳ Мадиев бир ўнгга таъзим этди, бир чапга таъзим этди, бир олға таъзим этди.

— Хонимлар ва жаноблар! — деди.

Ботир фирқа кулиб юбормасин учун — кафтини оғзига қўйди. Ўзини йўтал тутаётган кўрсатиш учун оғзини ушлади. Ўзини кулгидан аранг тийди. Ерга қараб ўтирди.

«Э, тавба, — деди, — сенга ким қўйибди бундай гапларни? Нима бало, инглиз лордимисан ё француз қиролимисан?»

— Хонимлар ва жаноблар, мана, қайта қуриш ту-файли она-ватанимиз тубдан ўзгариб бормоқда. Заводлар, фабрикалар қурилмоқда. Маданий-маиший корхоналар, маданият уйлари очилмоқда. Мана шундай маданий-маиший корхоналардан бири тарихий ва кўҳна Қўқон шаҳрида очилди. Бу Қўқон зардўзлик фабрикасидир. Бу фабрикада қўли гул чеварларимиз турли-туман жилолик зардўзлик матолари, сарполари, дастурхону пардалар, қўйингки, турфа ранг зардўзлик либослари тикиб чиқармоқда. Буни қарангки, шу қўқонлик зардўз чеваралар тикиб чиқараётган матолар ичида жойнамоз ҳам бор экан. Жойнамоз! Оппоқ жойнамоз! Тўрт бурчакли жойнамоз! Ҳозиржавобликни қаранг, миллийликни қаранг! Ахир, озод ватанимиз мусулмонобод бўлиб қолди-да, мустақил халқимиз намозхон бўлиб қолди-да. Қўқон чеварлари ҳур ва озод халқимиз хоҳиш-иродаси учун лаббай, деб жавоб берган-да. Энди, ана шу Қўқон чеварлари жойнамозидан собиқ партия-совет арбоблари, бугунги пенсионерлар ҳам битта-биттадан олсалар. Жойнамозга пешоналарини қўйиб... беш вақти намозни бошласалар. Партия-совет ташкилотларида фаолият кўрсатиб, қилган айб-гуноҳларини ювсалар. Худои таолонинг бағри кенг — гуноҳларини бўйнига олиб, тоат-ибодатни бошлаб

юборган бандасининг гуноҳидан ўтади. Беш вақти намоз гуноҳларини ювади! Марҳамат, собиқ партия-совет арбоблари, чеварларимиз тиккан жойнамозлар сизларга мунтазир!

Қайта қурувчилар партия-совет арбобларидан тавба-тазарру кутди. Қайта қурувчилар партия-совет арбобларидан... узр-маъзур кутди.

Партия-совет арбоблари коммунист эди... коммунист бўлиб қолди!

Партия-совет арбоблари... Брежнев мисол миқ этмади! Брежнев мисол мижжа қоқмади. Брежнев мисол... турғун бўлиб ўтирди. Брежнев мисол... ҳайкал бўлиб ўтирди!

Мадиев куйди, Мадиев ёнди! Мадиев... лўлилик йўлига ўтди.

— Йўқ, биз энди сабр-тоқат қилолмаймиз! — деди. — Йўқ, сабр-бардошимиз ниҳоясига етди! Биз энди содир этилган жиноятлар учун кимлар айбдор эканлигини аниқлаб олишимиз керак ва зарур. Биз етмиш йил мобайнида жиноятчи партия-совет арбобларининг бутун бир авлодини тайёрлаб етиштирдик. Минг афсуслар бўлсинки, улар ҳар қаламда учраб туради, ҳар дақиқала учраб туради!

Мадиев партия-совет арбобларига қўлини пешлади. Кўрсаткич бармоғини бигизлади.

— Биз булар билан... бўлмаймиз! — деди. — Йўқ, йўқ, биз булар билан бўлмаймиз!

Ботир фирқани назарида... Мадиев кўрсаткич бармоғини... Ботир фирқани пешонасига нуқиди. Назарида, бармоқ учи Ботир фирқани... пешонасига тегди. Дук-дук тегди... тик-тик тегди! Назарида, бармоқ учи Ботир фирқани пешонасида... ёпишиб қолди!

Ботир фирқа кўзларини юмди — Мадиевни бармоғини кўрмай деди! Мадиевни бармоғидан қутулай деди.

Шу билан мажлис ало бўлди.

Мажлис аҳли тарқалди.

Ботир фирқа билан Ражабов ҳамроҳ бўлди.

— Булар ҳали-ҳозир тили билан юряпти. Кейин-кейин, устимиздан тўрт тарафга ёзади. Бу шахслардан келади, — деди Ботир фирқа.

— Шахс? Шулар шахсми? — дея қўл силтади Ражабов. — Булар... бечора гўрсўхталар! Булар гўрсўхта бўлмай, ким гўрсўхта бўлади? Мана, мен. Мен кўрдим, мен яратдим, мен савоб ишлар қилдим! Шундай экан, мен пири бадавлат шахсман. Мен бус-бутун шахс-

ман. Мен етук шахсман! Хўп, ана шуларчалик ҳам борайлик. Айтайлик, тоат-ибодат қилиш учун худони билиш керак. Бу бечора гўрсўхталар худони қасрдан билади? Булар эски алкашлар, эски гарлар!

51

Улар йўл четидан юрди. Оёқлари учига тикилиб юрди. Гап-сўзсиз юрди.

Йўлбуйи чойхонага келди. Юзма-юз ўтирди. Бир-бирига тикилди. Елкадан нафас олди.

Ниҳоят, Ботир фирқа кўкка бармоқ нишлаб-нишлаб сўзлади:

— Сўзловчи нодон бўлса, сен доно бўл! Халқ мақоли!

Ражабов бирдан жонланди. Юзларида ёруғлик ўйнади. Кўзларида қувонч балқиди.

— Офарин, ўртоқ Эсонов, офарин! — деди Ражабов. — Сиз доно партия-совет арбобисиз!

Ботир фирқа қомат ростлади. Ботир фирқа кўкрак керди. Қириниб-қириниб йўталди. Теваракка мағрур-мағрур боқди.

— Курашамиз, курашамиз, дейди. — деди Ботир фирқа. — Ким билан курашади? Мен биланми? Ахир, мен Гитлер бўлиб, шаҳар-қишлоқларни вайрон этмадим, халқни қатл қилмадим. Гиммлер бўлиб, тирик одамларни ўтда куйдирмадим, буғдойзорларга ўт қўймадим. Ниҳоят... коммунист бўлдим! Мени нима билан курашади? Отни ўлими — итни байрами, дейдилар. Булар... қари-қурилар билан курашмоқчи бўлиб юрибди. Булар... Дон Кихот! Йўқ нарса билан курашувчи Дон Кихот! Булар қуп-қуруқ галварслар. Ғариб-бенаво галварслар. Булар олдин-да шундай эди, бундан кейин-да шундай бўлиб қолади. Мана, Борис Ельцин. У олдин ҳам ўғил бола эди, ҳозир ҳам ўғил бола!

— Ўртоқ Ельцин коммунистик этиқод билан енгишмариб, коммунистик ишонч билан бел боғлаб... янгича ишламоқда! Коммунистик ватанпарварлик, коммунистик халқпарварлик билан тер тўкиб меҳнат қилмоқда. Ўртоқ Ельцин олдин ким эди? Собиқ партком, райком, обком, горком... хуллас, коммунист, ҳа, коммунист! Келинг, масалани партиявий ҳал этайлик: ўртоқ Ельцин коммунист бўлмаса, президентлик шоҳ-супасигача кўтарилиб кела олар эдими? Йўқ, кўтарилиб келмас эди. Ўртоқ Ельцин коммунист бўлмаса...

президент бўлолмас эди! Ўртоқ Ельцин ғайрат-шижот билан қайта қуриб бошлади. Ишонч-эртиқол билан демократия тузиб бошлади. Ўртоқ Ельцин ўтмишидан кечмади. Яъни ўзидан кечмади. Ўртоқ Ельцин йўлини ўзгартирди, холос.

— Бу борада ўртоқ Ельцинни протопоп Аввакум билан қиёсласа бўлади. Аввакум ота-боболардан қолган қадриятлар ва ўтмиш меросларини қайта тиклаш, асраб-авайлаш учун курашади. Ўртоқ Ельцин ҳам Аввакум мисол йўлдан борди.

— Мана шу қайта қурувчилар олдин ким эди? Мен ҳамма қайта қурувчи ўртоқ Ельцинга ўхшаб, олдин обком бўлсин, демайман. Ахир, янги тузум демак — янги қурилажак иморат демак. Янги иморат қуриш учун куч-қувват керак, маблағ керак, малака керак. Мен мана шу Мадиевни шеърларини ўқиганман. Шеърларида ҳаётдан нишона бўлса — ўлсин агар! Авангард шоир эмиш. Француз авангардларига тақлид қилиб, беш-олтита шеър ёзган. Француз авангардлари қачонлардир ўтиб кетган. Бу зот француз авангардизмига... энди етиб келибди! Шу беш-олтита шеъриниям ўзича эплай олмай, французларга тақлид қилиб ёзибди. Ўзидан чиқариб, тўртта шеър ёзолмаган зот... қандай қилиб қайта қуради? Ўзининг тўртта мустақил фикри йўқ зот... қандай қилиб демократия қуради?

— Булардан нима умиду, нима хайр, ўртоқ Ражабов.

— Унда, кимдан умидланиш керак? Деҳқон ўз оти ўзи билан деҳқон. Деҳқон бечорага кетмон бўлса бўлди.

— Булар мансабга талпиняпти. ўртоқ Ражабов, мансабга! Майли, даври келибди, мансабларни эгалласин. Аммо-лекин биз демократмиз, дея кўкрак уради. Яхши, демократия яхши. Демократия — ҳур фикрлаш демак. Демократия фақат ҳур фикрлаш билан кифояланиб қолмайди. Демократия — келажак фойдаси йўлида ҳалол ҳам илғор баҳолаш демакдир! Ана шу Мадиевларга айтгим келади: демократ, сен ўтмишга тош отма. Ўтмишга тош отиш, ўликни тепкилаш демакдир. Ўлик тирилиб, хатолари учун сендан кечирим сўрамайди. Ўлик тирилиб, қайта қуриш учун бир иш қилиб бериб бермайди. Демократ, ўтмишдан сабоқ олиш керак, сабоқ. Ана шу сабоқни хулосалаб, бугунни ўйлаш керак, бугунни. Бугунни хулосалаб, келажакни ўйлаш керак, келажакни. Демократ, сен ўтмишга тўппонча отсанг, ўтмиш сени тўпга тутади!

— Нега энди бари ёппасига минбарга отилиб бошлады? Бари шиор кўтариб бошлады? Теварагига гуруҳ тўплаб бошлады?

— Булар депутат бўлмоқчи, ўртоқ Ражабов, депутат.

— Депутат бўлиш учун минбардан тушмаслик керакми? Бақириб-чақириб керакми? Шаккоклик қилиш керакми?

— Одатда, уч тоифа одам халқ эътиборини олади. Уч тоифа одам овоз олади. Биринчи тоифа — рицарь бўлади. Бизда рицарни халқ қаҳрамони, дейди. Халқ қаҳрамони ботир бўлади, жасур бўлади. Шу боис, курашсиз яшай олмайди. Халқ қаҳрамони осойишта ҳаёт нималигини билмайди. Билса ҳам тинч-осойишта яшаймайди. Боиси, халқ қаҳрамони... тинчликни ёмон кўради. Бу тоифа одам инқилоб вақтида биринчилардан бўлиб қўлига қурол олади. Яловбардор бўлади, ураурачи бўлади, оташзабон бўлади. Қаҳрамонликлар кўрсатгиси келади. Мардлик-жасорат намойиш этгиси келади. Шон-шуҳрат орттиргиси келади. Орден-медаллар олиб таққиси келади. Иккинчи тоифа одам — олижаноб одамдир, улуғнамо одамдир, авлиёнамо одамдир. Бу тоифалар хўрланган халқ учун қайғуради, ҳақоратланган халқ учун қайғуради, эзилган халқ учун қайғуради. Ғариб халқ учун, мушטיפар халқ учун қўлидан келган ҳамма ишни қилади. Бечора халқ учун ойлик маошини беради, қарилик нафақасини беради, ўлимлигини беради. Бу тоифалар эл-юртга эзгулик ҳам маърифат тарқатади. Учинчи тоифа одам — ишбилармон одамдир, тadbиркор одамдир, уддабурон одамдир. Булар фақат қирим-чиқимни билади, фойда-зиённи билади. Яратиб беради, қуриб беради. Бир сўз билан айтсак, бу тоифа одамлар фақат фойда беради. Ана, ана шу уч тоифа одам кўп овоз олади! Энди, манави Мадиевларни олайлик. Аввало, буларда мансаб-мартабани ўзи йўқ. Эл-юрт олдида бурч нима, жавобгарлик нима, билмайди. Турган гап, халқ бошқаларга овоз беради. Булар эса, йўл-йўлакай кулги бўлиб қолади, майна бўлиб қолади. Оқибат, ўзларини хўрланган ҳис этади, эзилган ҳис этади. Булар энди ҳақиқатни тиклаш учун ана шу... ғолибларга қарши кураш олиб боради. Ғолиблар билан ташлашади. Ғолиблар қараб турармиди? Ўртада ёмон-ёмон — сизу бизга ёмон бўлади. Сизу биз жафо чекамиз. Биримиз икки бўлмайди. Булар билмаяпти — улар ўзларини ўзлари кўтариш учун

Мадиевларни зинапоя ўрнида ишлатиб юрибди. Ўзларини ўзлари сайлаш учун — Мадиевларни қўғирчоқ қилиб ўйнатиб юрибди.

— Манави Мадиев шоирни... соқолидан бошқа нимаси йўқ бўлса керак?

— Соқолда гап кўп, ўртоқ Ражабов. Соқолдор одам анча-мунча халқни ўзига эргаштиради. Чунки соқол кишига авлиёнамолик бахшида этади. Масалан, Фидель Кастрони «қудрати» — соқолида.

— Биттаям оқ ораламаган сочлар. Биттаям сочи тўкилмаган бошлар. Ойнадай теп-текис, гард юкмаган пешоналар. Тип-тиниқ, ялтироқ юзлар... Ана, қайта қурувчиларни портрети! Ана, демократлар ким! Кўпчилик қайта қурувчиларни ҳали... мўйловиям сабза урмаган! Шундай экан, қайта қурувчилар нимасига суяниб ваъз ўқийди? Демократлар нимасига таяниб оқсоқолчилик қилади? Биз нима учун шуларга қулоқ солишимиз керак экан? Биз нима учун шуларга эргашишимиз керак экан? Келинг, масалани партиявий ҳал этайлик: одамда... эркакча юз бўлса! Бу юзда кўпни кўрган пешона бўлса. Бу пешонада узун-узун чизиқлар — олисолис йўллар бўлса. Мазкур чизиқ-йўллар сермашаққат тақдирдан сўйлаб турса, эл-юрт тарихидан сўйлаб турса. Пешона дегани мисоли бир тарих китоби бўлса, мисоли бир қомус бўлса. Ўртоқ Эсонов... инсонда мазмун-маъноли юз бўлса! Бу юзда... мўл-мўл ажинлар бўлса, машаққатлар рамзи бўлган тиртиқлар бўлса, турли-туман дардлар асорати бўлса! Бу юзда... зўр қайғулар тамғаси бўлса, кўргиликлар белгиси бўлса, қора кунлар суврати бўлса! Ўртоқ Эсонов, инсон кўзларида... мунг бўлса, қайғу бўлса, дард-алам бўлса! Инсон кўзлари ҳам... тарихдан сўйлаб турса, ҳам... келажакка чорлаб турса! Инсон кўзлари остида қават-қават... ажинлар бўлса! Ушбу ажинлар варақ-варақ... тарих бўлса! Инсон кўзлари остида думалоқ-думалоқ... халталар бўлса! Ушбу халталар яхши-ёмон кунларни бекитиб ётган бўлса... Ўртоқ Эсонов, ана шундай кўзларга қараб ўтирса бўлади! Ана шундай пешоналарга эргашса бўлади! Ана шундай юзларга қулоқ солса бўлади!

— Буларни мақсади қайта қуриш эмас. Булар ленинчи кекса авлодни четга суриб ташласак — марра бизники бўлади, деб ўйлаяпти. Ленинчи авлоддан қутулиб олсак — тантана қиламиз, деб ният қиляпти. Ҳамма мансаб-мартабаларни эгаллаб олиб — давримизни суриб ётамиз, деб мақсад қиляпти.

- Шундай, ўртоқ Эсонов, шундай.
- Булар ўзларини қайта қурувчи, деб юрибди. Булар қайта қурувчилар эмас, булар... қайта бузувчилар! Ҳа, ўртоқ Ражабов, булар — қайта бузувчилар! Қайта бузувчи бўлганда-да... нонкўр бузувчилар! Кўрнамак бузувчилар!
- Шу донолигингиз учун... икки чойнак чой олиб келмасам бўлмади.
- Қимирламанг, ўртоқ Ражабов, ўзим олиб келаман.
- Мен сизнинг ақл-заковатингизга... обкомдаёқ қойил бўлиб эдим! Энди эса — мен сизга сиғинаман!
- Ўртоқ Ражабов, сиз обкомни биринчи секретарисиз, бюро аъзосиз! Сиз ўтиринг, ўзим чой олиб келаман.

52

— Хонимлар ва жаноблар! — деди Мадиев. — Кейинги йилларда иқтисодий ва маънавий, сиёсий турмушимиздаги тарихий ўзгаришлар, улкан бурилишлар ўзбек халқи ҳаётини тамомила ўзгача баҳолашга эҳтиёж ўйғотмоқда. Қонли Октябр тўнтаришидан кейин бошланган ва ҳалигача давом этиб келаётган эътиқодлар кураши, ғоялар курашининг ғоятда қарама-қаршилиги бугунга келиб ҳамманинг диққат марказида турибди. Кескин курашлардан иборат бу мафкуравий сиёсатлар ичида миллий масала алоҳида ўрин тутди.

Ботир фирқа бир қимирлаб олди. Уёқ-буёғига қаради. Мадиевни нутқидан ҳайрон бўлди.

«Галварс... гапни олисдан бошлади. Яхшиликка бўлсин... — дея ўйлади. — Барибир, гапини бизга олиб келиб тақайди. Ишқилиб, отимни атамаса бўлди. Эл-юрт олдида шарманда қилмаса бўлди».

— Тарихдан маълумки, турли-туман хонлар ўзбек мўмин-мусулмонларининг қонини сўриб келди... терисини шилиб келди, мусулмонларнинг ўсиб-улғайишига, юксак тараққий этишига тўғаноқ бўлди. Собиқ тоталитар тузум мўмин-мусулмонлар ўз ақл-хушларини йиғиб олмасликлари учун, маънавий ва маданий ривожланмасликлари учун, миллий маданият ва миллий тил тараққий этмаслиги учун, бир сўз билан айтганда — ўзлигини англаб олишига йўл бермаслик учун қўлидан келган барча чора-тадбирларни ишлаб чиқди ва амалга тадбиқ этди. Мўмин-мусулмонлар ўрис жаллодлари зул-

ми остида бир амаллаб кун кечирди. Қонхўрлар мўмин-мусулмонларни «ёввойи», деб атаб келди...

Ботир фирқа мисоли... янги кино кўрди. Мисоли янги кинода янги қиёфа кўрди. Шу вақтгача турли киноларда турли қиёфаларда кўриб юрган артистини энди янги қиёфада кўрди.

Бугунги кинодан гангиб қолди. Эс-ҳушини йиғиб ололмади. Минбардан кўз ололмасди.

Ичида Мадиевни сўкди. Бураб-бураб сўкди.

Ниҳоят, ўзини босди. Осойишта бўлди. Сокин бўлди. Ўзича бош ирғади. Ўзича... Мадиевни... қўллаб-қувватлади!

Боиси, Ботир фирқа қалбан... миллатчи эди! Ҳа-ҳа, ич-ичидан... миллатчи эди!

Мана, умр ўтди — Ботир фирқа миллатчилигини тилига чиқармади. Мана, умр ўтди — Ботир фирқа миллатчилигини юзага чиқармади.

Вазмин-босиқлигиданми? Ичимдан топ одам эканлигиданми?

Ботир фирқа оғиз очмасликни... ички бир дунёқарашдан деб билди. Ички бир ақлдан деб билди.

«Коммунистик партия сиёсатига бегона ғоялар — мен учун-да бегонадир», дея ўйлади.

Аммо... ўзи билан ўзи гаплашди! Ич-ичидан гаплашди:

«Миллатчилик — ўз киндик қони тўкилган ерга садоқатдан бино бўлади. Ўз халқига меҳр-оқибатдан бино бўлади. Ўз қариндош-уруғларига меҳр-муҳаббатдан бино бўлади. Аммо-лекин миллатчиликни ёмон тарафлари-да бор. Миллатчилик — иблислар паноҳ топажак энг сўнгги паноҳ, демак. Миллатчилик — жаҳолат, демак. Миллатчилик — бир халқни бошқа бир халққа нисбатан нафрати, демак. Шу боисдан, жуда кўп фожиялар ана шу миллатчиликдан келиб чиқади».

Ё Ботир фирқа мансабидан тушиб қолишдан қўрқдими? Партбилетидан ажралиб қолишдан қўрқдими? Йўқ, яна йўқ!

«Миллатчилик мисоли бир олов, — дея ўйлади Ботир фирқа. — Олов ўз оти ўзи билан олов. Олов билан ўйнашиб бўлмайди. Одам оловни эҳтиёт қилмаса, бетқўлини куйдириб қўяди. Одам оловни авайламаса, ўз уйини олов олдириб юборади. Бутун... дунёни ўт олдириб қўяди!

Чин, ашаддий миллатчи бўлиш керак. Ўз эл-юрти учун ўлимга-да шай миллатчи бўлиш керак! Кўнглида

миллатчилик ҳис-туйғулари йўқ инсон... инсон эмас! У бир... робот, робот!

Аммо-лекин ақл-фаросат билан миллатчи бўлиш керак. Ўта билим билан миллатчи бўлиш керак. Замон шамоллари эсишига қараб миллатчи бўлиш керак.

Мана, XX аср оёқлади. XX аср мисоли эски уй бўлиб қолди. Аммо-лекин ана шу эски уй бўсағасида тагин бир уй бор.

У — бутунлай янги уй. Инсон қадам босмаган уй. Ҳали эшиклари очилмаган уй. Ҳали чироқлари ёқилмаган уй.

Бу уйни номи — XXI аср! Мўмин-мусулмонлар орзиқиб ошиқажак XXI аср! Мўмин-мусулмонлар бахтсаодат кутажак XXI аср!

Энди, ана шу янги уй учун... талаш бўлади! Ер ол-ол бўлади. Юрт ол-ол бўлади. Эл ол-ол бўлади.

Барча ўз мақсадлари йўлида... миллатчиликни ишга солади! Халқларни... миллий туйғусини ишга солади. Халқларни... миллий ғурурини олов мисол ковлайди!

Большавойлар мусулмонларни терисини шилиб келди, қонини сўриб келди... эмиш. Ана гап!

Авваламбор, совет тузуми даврида... ҳўроз ҳамма юртда бир хил қичқирди! Бу ҳўрозни оти — КПСС бўлди!

КПСС ҳўрози овози остида ўрис-да бўлди, гуржи-да бўлди, латиш-да бўлди, ўзбек-да бўлди. Қайтанга, КПСС ҳўрози дастидан ўзбекдан кўра... ўрис кўп талафот кўрди!»

53

— Кетдикми, ўртоқ Эсонов?

— Кетдик, ўртоқ Ражабов, кетдик.

— Қайси йўлдан юрамиз?

— Манави ёқдан юрайлик. Йўлда музқаймоқ олиб бераман.

— Йўқ, музқаймоқ емайман, шамоллаб қоламан.

— Хўш, таассуротлар қалай?

— Шу, ўша-ўша!

— Буларни ўзи ким... даъволари дунёни бузади?

— Буларни гуруҳ деса-да бўлади, тўда деса-да бўлади. Тўда дейиш маъқулроқ. Тўдада оломонга хос тўртта хислат йўқ бўлади. Шу боис, тўда оломондан тубан туради. Ўз оти ўзи билан тўда бўлади. Тўда бирор ёмонликни олдини олиш учун тўда бўлмайди. Тўда бирор

масала юзасидан қайғурмайди. Тўдада аниқ бир мақсад ҳам бўлмайди, орзу-ният ҳам бўлмайди. Тўда ҳамиша айбдор излайди, ҳамиша гуноҳкор излайди. Ўша айбдор ё гуноҳкор, мана мен, дея тўда олдиға отилиб чиқса — тўда нима қилишини билмай қолади, нима дейишини билмай қолади! Боиси, тўдада айбдорни жазолаш нияти бўлмайди. Тўда бор-йўғи: «Ана, давлатни ўтиргизган», «Ана, халқ қонини сўрган», «Ана, турғунлик тимсоли», деган баландпарвоз хитоблар айтиб туради. Тўда фақат... бақириб-чақириб туради, шиорлар силкиб туради, байроқлар ҳилпиратиб туради! Қўл пахса қилиб туради, мушт дўлайтиб туради! Тўдани ҳамиша кимдир йиғади, кимдир жамлайди. Ана шу кимдир тўдани бошқаради, тўдани йўллайди. Ўзи эса... тўдадан суғурилиб чиқиб қолади, бекиниб қолади! Тўда эса... бир-биридан илҳом олиб кетаверади, бир-биридан ранг олиб кетаверади. Биринчи қадамдаёқ... тўда одам сифатида ўзини йўқотади... ўзини бой беради. Тўда оқни қора, дейди, қорани оқ, дейди! Тўда эл-юртга... ўт кўя олади! Ҳа, тўда эл-юртга ўт кўя олади! Нима учун тўда тез эътибор қозонади, тез кўзга кўринади? Боиси, тўдани касби — фитна-фасод бўлади, иғво-ғаламислик бўлади. Фитна-фасод билан иғво-ғаламислик эса — ўта ёмон қурол, ўта ўтқир қурол! Иғво шамол мисол тез ёйилади. Ўқ етмаган жойга иғво етади! Ўқ етмас жойни фитна тешади! Чивин учиб киролмовчи хонадонларга иғво кириб боради. Бомба қўрқитолмовчи қалбларни фитна титратиб юборади, фитна қалтиратиб юборади! Фитна-фасод қанчалар ёлгон бўлса — шунчалар яшин тезлигида тарқалади. Фитна-фасод яшин тезлигида эл-юрт эътиборини олади, жамият ақлини олади. Фитна-фасод яшин тезлигида... ҳақиқатга айланади!

— Ўзи, шу тўдаларга нима етмаяпти-а?

— Фақат бир тахчиллик бор: амал-мансаб тахчил, раҳбарлик лавозимлари тахчил! Ўлиб кетгур, амал-мансаб деганлари... қовун-тарвуз бўлса экан, пайкалдан узиб олиб, қўлтиғига қистириб юборсанг. Амал-мансаб деганлари дала бўлса экан, беш-олти сотихдан ер бўлиб берсанг. Қачон демократия бўлади, қачон қайта қуриш бўлади? Мана шу бақириб-чақириб юрганлар мансаб билан таъминланмагунча... қайта қуриб бўлмайди!

— Ўзи, азал-азалдан халқ икки тоифага бўлинади. Бери, амал-мансаб гаштини суриб юрувчи раҳбарлар. Иккинчиси, шу раҳбарларни... тагини ковлаб юрувчи мансабталаб даъвогарлар. Ана шу икки тоифа ҳамиша

курашиб келади. Олдинлари совет тузумидан қўрқар эдилар. Энди эса, қўрқмай қўйди. Ошкоралиққа ўтди.

— Йигилишларда бақириб-чақирадилар. Ўз овозлари камдай, оғизларини микрофонга қўйиб чинқирадилар, қийқирадилар. Ким қандай ўйлайди, ўртоқ Ражабов, ҳар кимни ўзи билади. Аммо-лекин мен мана бундай ўйлайман: эл-юртга бўлган меҳр-муҳаббат... ўта ички бир муҳаббат бўлади. Ўта сеҳрли-сирли бир меҳр бўлади. Масалан... йигитни қизга бўлган муҳаббати мисол бўлади. Она юртга бўлган муҳаббат... йигитни қизга бўлган муҳаббати мисол... ботинан бўлади, асл бўлади. Бу меҳр-муҳаббатни... оломон олдида изҳор этиб бўлмайди. Эл-юртга бўлган меҳр-муҳаббатни... микрофон орқали изҳор этиб бўлмайди! Шу боисдан-да уни оти меҳр-муҳаббат. Эл-юртга бўлган меҳр-муҳаббатни... амалда бажарадилар, амалда кўрсатадилар! Масалан... танжонини қурбон қилиб кўрсатадилар! Тинчлик замонида эса — меҳнат жасорати билан кўрсатадилар, фидойилиги билан кўрсатадилар, сабр-бардоши билан кўрсатадилар. Чунки эл-юрт демак, қон демак, тан-жон демак!

— У сиз, ўртоқ Эсонов, у сиз Ботир фирқа, коммунист Эсонов, райком Эсонов! Булар... реформатор, реформатор!

— Реформатор? Ўргилдим, бундай реформаторлардан! Реформа, реформа, деб бақиради. Булар ҳали реформа нималигини билмайди. Реформа қаёқда, булар қаёқда? Реформа қўп улуғ ҳам... қонли сўз. Реформа қилиш учун... каллани кундага қўйиш керак! Ана шу каллада... отни калласидай юрак бўлиши керак! Пётр Биринчи ана шундай зот эди, ана шундай калла эди. Россияни Россия қилган ана шу Петр Биринчи бўлди. Петр Биринчи туфайли Россия Европа мамлакатлари қаторига келиб қўшилди. Петр Биринчи Европага етиб олиш учун қанчалаб қурбон берди, қанчалаб қон тўкди. Россия ағдар-тўнтар бўлди, маданияти хароб бўлди, маънавияти хор-зор бўлди. Петр Биринчи маданият ва маънавият эвазига... улкан армия тўплади, қурол-яроғ тўплади. Оқибат... айиқнамо Россия тузилди, ёввойинамо Россия қарор топди. Россияни маданияти ва маънавияти... ҳарбий куч ҳамда қурол-яроғ бўлиб қолди. Россия душманлари Петр Биринчи реформасига... ҳай-баракаллачилик қилиб турди! Булар рус оппозитсиячилари эди, бети йўқ мансабпараст-шуҳратпарастлар эди. Иккинчи улкан реформатор Александр II бўлди. Ана у

ҳақиқий реформатор эди, буюк реформатор эди! Александр II 1861 йилда крепостной ҳуқуқни бекор қилди. Деҳқонларни... кулликдан озод этди! Ундан кейин Петр Столипин реформа ўтказди. У аграр реформани амалга оширди. Олдин тинчлик, ана ундан кейин реформа, шиори остида реформа қилди. Кейин, Сперанский. Ундан кейин ўртоқ Ленин реформа қилди. Тан олиш керак, ана шу ерда коммунистик партия қатта хатога йўл қўйди. Коммунистик партия... Петр Биринчини йўлидан борди. Коммунистик партия мамлакатни... аскархона қилди, қуролхона қилди! Биринчи коммунист ўртоқ Ленинми ё Петр Биринчими? Ана шуни билиб бўлмай қолди!

— Халқни ақл-идрокида қайта ўзгариш қилиш керак, халқни онгида чуқур янгилашни содир этиш керак. Онг... онгни қайта қуриш керак! Реформани энг оғир жойи ана шу ерда!

— Халқ эса янгича яшашни... ақлига сиғдиrolмаяпти! Аниқроғи, халқни... ақли етмаяпти! Шу сабаб, ким нима деса, халқ... эргашиб кетаяпти! Ё... бақрайиб қараб турибди!

— Олдинлари ҳар бир яхши иш учун ҳам, ёмон иш учун ҳам — партия-ҳукумат жавоб берар эди. Энди эса, ҳар бир одам ўзи учун жавоб беради. Шу сабаб, одамлар қасққа қараб юришини билмай қолди, кимга ишонишини билмай қолди. Одамлар ўзи учун ўзи жавоб беролмай қолди.

— Мафкура... мафкурасиз яшаб бўлмайди. Мафкурасиз олға босиб бўлмайди. Келажакка қадам қўйиб бўлмайди. Мафкура эса — гоёларсиз бўлмайди, гоё — мафкурани қон томиридир. Эл-юрт ҳамиша гоёларга ишониб келди, гоёларга суяниб келди. Эл-юрт гоёлар билан ўсиб-улғайди. Қайта қурувчилар тили билан айтсак: «ватан турғунлик ҳолатида ўсди, халқ турғун бўлиб яшади». Ана шу гоёлар... эл-юртни турғун ҳолатда сақлаб келди!» Урушларга йўл бермади. Мафия, рэкет, деган босқинчиликларга йўл бермади. Турли алғов-далғовларга йўл бермади. Совет халқи... мисоли бургут қаноти остида яшади: яхши-ёмондан қўрқмади. Иссиқ-совуқдан қўрқмади. Оч-яланғочликдан қўрқмади. Офат-балодан қўрқмади. Ана шу гоёлар... мамлакатни турғун ҳолатда сақлади! Аммо-лекин мамлакатни... осойишта-фаровон сақлади! Гоё-гоё! Улуғ инқилоб гоёси, социализм гоёси, байналминаллик гоёси, коммунизм гоёси. Эл-юртни ана шу гоёлар қудратли этиб турди!

— Жамият мисоли бир тан-жон. Жамият руҳияти — мафкурадан иборат. Шу сабаб, жамият мафкура билан тирик, мафкура билан ҳаёт. Мафкура ҳаминқадар чайир бўлса, ҳаминқадар қудратли бўлса, ҳаминқадар покиза бўлса — жамият шу қадар ўсиб-унади!

— Мафкура жамият манфаатларини ҳимоя этувчи ҳуқуқий-фалсафий ғоялардир, ахлоқий-диний қарашлардир. Шу боис, улуг ниятлар, улкан режалар — мафкурадан бино бўлади. Бизда ана шундай мафкура бор эди. Уни коммунистик идеология, дер эдилар. Энди, коммунистик идеология йўқ... Энди, миллат манфаати дунёга келди, миллат мақсади дунёга келди. Энди, миллат шавкати дунёга келди, миллат орзуси дунёга келди. Қайта қурувчилар ана шулардан... мафкура тизими битишлари лозим бўлади. Ана шуларни жамлаб... миллий мафкура яратишлари лозим бўлади. Уни — ўзбекона мафкура, деб аташлари лозим бўлади.

— Қайта қуриш демак — инқилоб демак. Инқилобни кароматлари кўп. Шундай кароматларидан бири — инқилоб... тўда-тўда кўпикларни юзага олиб чиқади. Тўда кўпиклар... юзада қалқиб юради, ҳаволаниб юради, савлат тўкиб юради. Кўпиклар асл нарсаларни... пастга уради, четга суради! Юзада эса... ёлғиз ўзлари қолади! Олисдан қарасангиз — кўпиклар жуда даҳшатли кўринадилар. Яқиндан қарасангиз — тайин-тутуриғи йўқ... пуфаклар бўлади! Қўлингизга олиб кўрсангиз... йўқ бир нарса бўлади! Ана, ўша кўпиклар, ана! Тўда кўпиклар... асл меҳнат самараларини ерга урмоқда, асл зотларни ерга урмоқда! Юзада мисоли тўда кўпик бўлиб... ўзлари қолмоқда! Бир тўда кўпиклар... Октябр инқилоби Римдан келган, дейдими? Улуғ Октябр инқилоби-я?

— Ўзи, булар кўпик деса... кўпик экан! Шуниям тўлиқ билмас экан — тушунтиролмади. Аслида эса, гап бундай. Буни бировга айтманг, ўртоқ Ражабов, гап ора-мизда қолсин. XVI аср бошларида Москвани буюк князи Василий III Псков оқсоқоли Филофейдан бир қатор мурожаатномалар олади. Филофей шулардан бирида буюк княздан Москвани... «ўчинчи Рим» қилишини талаб этади. Боиси, биринчи Рим — «еретик» попиствлар қўлида қолиб кетган бўлади. Иккинчи Рим — Константинополни эса, мусулмонлар эгаллаб олган бўлади.

— Константинополь...

— Ҳа, ҳа, ўша шаҳар. Энди, буюк рус князи Василий III олдида иккита оламшумул масала кўндаланг бўлиб қолади: бутун ер юзида Христос ғояларини тан-

тана қилдириш ва черков православи ҳукмини ўрнатиш. Шундай қилиб, буюк князь оқсоқол Филофейни давлатларини амалга ошириб бошлайди. Дастлаб, княз-ни ўғли Иван Грозний ўзини подшо деб эълон қилади. Иван Грозний ўзини Рим ва Византия «цезарлари» меросхўри этиб танитади. Қирғинбарот фаолият бош-лаб юборади. Ундан кейин бу фаолиятни Петр Бирин-чи давом эттиради. Кенг қамров билан давом эттиради! Мазкур ғоя XIX асрда «славянофиллар» номи билан кенг авж олади. Кучли оқим сифатида тармоқ отиб боради. Славянофиллар, славянофиллар... 1917 йилда мазкур ғояни — «учинчи Рим» ғоясини... коммунист-лар илиб олади! Коммунистлар «учинчи Рим» ғоясини ўзлаштириб олиб... «Октябр инқилоби» номи билан ҳаёт-га тадбиқ этади. Бир сўз билан айтсак, КПСС... Иван Грозний билан Владимир Ленинни пайвандидан ҳосил бўлади!

54

Ток ости сўри олачалпоқ кўлага бўлди.

Ботир фирқа ана шу сўрида ўтирди. Сўри панжара-га орқа бериб ўтирди. Инқиллаб-инқиллаб ўтирди. Ўқчиб-ўқчиб ўтирди, ерга тупуриб-тупуриб ўтирди.

Кампири ним пиёла асал олиб келди.

Асалдан... баҳор ҳиди келди! Асал... гул атрини та-ратди!

Кампири асални чой билан суюлтирди. Ботир фир-қани оғзига олиб борди.

Ботир фирқа асал ҳидидан бир сесканди. Асал ҳиди-дан икки ижирганди. Бетини четга бурди.

— Кўзни чирт юмиб, ютиб юборинг, — деди кам-пири. — Мен сизга ароқ ичинг, деганим йўқ.

— Обком Ражабов қўймади, Ражабов.

— Ҳанифа Ражабовна телефонда айтиб эди. Чоли курғур отяпти, деб эди.

— Шундай, обком Ражабов кўп ичгич бўпти. Меним-ча, манави алғов-далғов кўнларга чидай олмаяпти. Со-вет даврида келажак аниқ эди, яшашдан мақсад аниқ эди. Совет халқи ёрқин келажакка ишониб яшар эди. Орзу-ҳавас билан яшар эди. Совет тузумини ўз шиорла-ри бор эди. Масалан, совет тузумини «озодлик — тенг-лик — қардошлик — бахт-саодат», деган шиори бўлар эди. Қанчалар ҳаётбахш шиор эди, қанчалар эзгу шиор эди! Одам ана шундай шиорларни кўриб... яшаган сайин

яшагиси келар эди! Энди, қайси шиорга ишониб яшаб бўлади? Энди, қайси шиорга эргашиб яшаб бўлади? Энди, манавиндай шиорлар даври келди: «ўруш — босқинчилик — ўғрилиқ — талончилик». Энди, манавиндай шиорлар замони келди: «камбағаллик — бечоралик — очлик — қувғинлик». Обком Ражабовни ана шундай шиорлар қийнапти. Ўзи ошкора айтди.

— Чин, кун кечириш қийин бўлиб боради. Бозор-учар қиммат бўлди. Нарх-наво беқарор.

— Шундай, ҳамма нарса қимматлашиб, фақат... инсон арзонлашиб боряпти, инсон. Инсон сариқ чақачалик бўлмай қолди. Инсон сассиқ саримсоқчалик бўлмай қолди. Бир магнитофонни ўғирлаш учун... одамни отиб кетяпти. Ушоқдай тилла тақинчоқни олиш учун... аёлни пичоқлаб кетяпти. Фалакми кажрафтор, турмушми бемаза? Бу — иқтисодий тангликдан, демокдалар. Йўқ, бу иқтисодий қийинчиликдан эмас, йўқ. Бу — мафкуравий ожизликдан, кампир, мафкурарий заифликдан.

Кампири лимон қирқди. Лимон арчди. Ботир фирқани оғзига солди.

— Чайнаб-чайнаб ютинг, — деди. — Уҳ-уҳламанг! Ароқ совуқлик. Лимон совуқликни олади. Энди, босиб-босиб асал чой ичинг.

Ботир фирқа асал чой ичди. Пешонасидан дув-дув тер туқилди. Юзларидан йилт-йилт тер сизилди.

Кампири сочиқ билан терларни артиб-артиб олди.

— Обком Ражабов тагин нималар деди? — дея сўради.

— Нимаям дейди... тақдир-пешонасидан куяди. Порлоқ келажак учун умр бўйи меҳнат қилдик... деб ичади. Порлоқ келажакка етиб келиб, нима кўрдик... деб тагин ичади.

— Кимдан куяди?

— Кимдан бўлади, қайта қурувчи демократлардан-да. Обком Ражабовгайм ҳайронман. Шу қайта қурувчиларни нимасига куяди? Қайта қурувчи демократлар... касал, кампир, касал. Қайта қурувчи демократлар... мансаб-мартаба касалига йўлиққан, шон-шуҳрат касалига йўлиққан. Юракни даволаса бўлади, суякни даволаса бўлади. Аммо-лекин қайта қурувчи демократларни даволаб бўлмайди. Мансаб-мартаба дарди — даволаб бўлмас дард. Шон-шуҳрат дарди — сурункали дард. Бу дардларга йўлиққан одам... ўлиб қутулади! Шу боис, мансаб-мартаба дардига йўлиққан одам — қаллоблик,

порахўрликдан қайтмайди. Шон-шуҳрат дардига йўлиққан одам — маразлик, ёвузликдан қайтмайди.

— Ўзи, шу қайта қурувчи демократлар ўзларини бир бало чоғлайдилар, бир бало чоғлайдилар-е?

— Буни, «мания величия», дейди. Уни руҳий касаллик-да деб бўлмайди, ақлий соғломлик-да деб бўлмайди. Мания величия — эл-юрт бошига битган бало бўлади. Мания величия — мансаб-мартабаларга ўч бўлади, шон-шуҳратларга ўч бўлади, шов-шувларга ўч бўлади. Мания величия — жамиятни қўлга олиш учун курашади, жамиятни бошқариш учун курашади, жамиятни кафтида ушлаб туриш учун курашади. Бир сўз билан айтсак, жамият — эл-юрт гули бўлиш учун курашади. Ўз мақсади йўлида қўлидан келган барча ишни қилади. Масалан, мания величия — ўзини кимдир қилиб кўрсатишга уста бўлади, ўзида йўқ нарсани бор қилиб кўрсатишга уста бўлади. Чала-чулпа шахсни — ёрқин юлдуз этиб кўрсатади. Чироқ ёқса ёришмовчи қалбини — оташ юрак этиб кўрсатади. Хом калласини — ақл халтаси қилиб кўрсатади. Мания величия — эл-юрт олдида ўзини жон фидо этиб кўрсатади, эл-юрт олдида ўзини улуғлар улуғи этиб кўрсатади. Охир-оқибат — ақл бовар қилмайдиган ютуққа эришади. Юрадиган йўлини билмайдиган, қиладиган ишини билмайдиган, гапирадиган гапини билмайдиган бир жавадор... эл-юртни оғзига қаратиб олади! Бир қилиғи ортиқ, эси қирар-чиқар бир жавадор... эл-юртни ўзига эргаштириб олади! Буларни барчаси жамият бетоблигидан бўлади, жамият хор-зорлигидан бўлади!

— Совет ҳукуматини қадри ўтди, раис бова.

— Шундай, совет ҳукуматини қадри ўтди. Шундай, КПССни қадри ўтди. Қайта қурувчи демократлар... совет ҳукумати ундай эди, КПСС бундай эди, дейди. Бекорларни беш марта айтибди! Қайта қурувчи демократлар қулдорлик жамияти иллатларини совет ҳукуматига олиб келиб ёпиштиряпти. Феодализм жамияти кусурларини КПСС бошига ағдаряпти. Капитализм жамияти айбларини совет ҳукумати устидан магзава қилиб тўкяпти. Ёмон — совет ҳукумати ёмон, КПСС ёмон. Иван Грозний ўн бешинчи асрда ҳукмронлик қилиб эди. У ўз даври учун давлатни бошқариш тартиб-қоида-сини яратди. Масалан, опричник номли алоҳида бир қўшин тузди. Опричник фақат Иван Грозний буйруғини бажарди. Опричниклар — эски жиноятчилар, оила-сидан воз кечганлар, жиноят кўчасига кириб қолган-

лар, ҳеч балодан тап тортмайдиган қонхўрлар эди. Опричниклар халқни хоҳласа осди, хоҳласа сўйди, хоҳласа отди. Иван Грозний топшириғи билан айғоқчилар подшодан норози шахсларни аниқлади, ғайритабиий фикрловчи шахсларни топди. Опричниклар уларни бешафқат қийноқлар, калтаклар, тўқмоқлар зарби остида бўйнига олишга мажбур этди. Айбловчилар ёвузона қийноқлардан кейин қилмаган ишларини қилдим, дейишга мажбур бўлди. Айбланувчилар қонхўрона азоблардан кейин беғуноҳ одамлар номини сотишга мажбур бўлди. Опричниклар беғуноҳ айбдорларни озодликда юрмиш ўғил-қизларини ҳам зиндон қилди, уруғаймоқлари, дўст-биродарларини зиндон қилди, ҳатто, айбланувчиларни вояга етмаган, норасида болаларини-да қамади ё сургун қилди. Иван Грозний ўз ўғлини қатл эттирди, амаки акасини қатл эттирди, жиянларини қатл эттирди. Қайта қурувчи демократлар Иван Грозний фаолиятини... совет ҳукуматига тўнкаб ўтирибди, ўртоқ Сталинга тўнкаб ўтирибди. Ахир, XV аср қаерда, XX аср қаерда?

— Уямас-да-буямас, эл-юртни шўри қуриди, раис бова.

— Шундай, қийин-қийин, халққа қийин бўлди. Халқ умри мобайнида КПСС чизигидан чиқмай яшади, КПСС буйруғини бажариб яшади. Шу боис, халқ — иқтисодий ўқимай яшади, мафкуравий изланмай яшади, келажак ҳақида ўйламай яшади. Халқ учун КПСС ўйлади, халқ учун ҳукумат изланди. Халқ фақат... ишлади! Халқ жонажон коммунистик партия учун жон фидо этиб ишлади, халқ меҳрибон совет ҳукумати учун жонини жабборга бериб ишлади. Бундай халқни йўлдан уриш осон. Бундай халқни қўлидан етаклаб кетиш осон. Бундай халқни... қўйдай ҳайдаб кетиш осон! Қайта қурувчи демократлар ана шундай қилмоқда. Бурнини артиб олмаган мишиқилар... халқни лақиллатиб юрибди, халқни қўйдай етаклаб юрибди. Азал-азалдан шундай: кимдир биров лақиллаб, нутқ сўзлаб қўяди. Балого қолган... халқ бўлади! Халқ... дардини ичиға ютади! Шу боис, халқ ҳамиша ҳукуматдан норози бўлади. Гўё, ҳукумат халқ ғаними. Гўё, ҳукумат халқ зиёнига сиёсат олиб боради. Аслида эса ҳукумат — халқ посбонидир, халқ ҳимоячисидир. Халқни халқ қилувчи — ҳукумат. Халқни ички-ташқи офат-ғанимлардан ҳимоя этувчи — ҳукумат. Оппозиция, оппозиция! Ана, халқ ғаними ким! Афсуслар бўлсинки, халқ оппозицияни... дўст

деб билади. Халқ оппозицияни... адвокат деб билади. Шу боис, халқ ҳамиша оппозицияни... ҳукуматга қарши қўяди. Халқни ўзиям оппозицияга қўшилиб... ҳукуматга қарши отланади. Аслида эса, оппозиция — халқ ҳимоячиси ниқобидаги... халқ душмани! Шундай, оппозиция — халқ душмани!

— Қайта қурувчилар лой чапламаган одам қолмади. Қайта қурувчилар бошидан мағзава ағдармаган одам қолмади. Бир куни радиони қўйиб эдим, қайта қурувчилар радиодан... Хрушчевга мағзава тўкди.

— Радиодан мағзава тўкди?

— Ҳа, куппа-кундуз куни! Хрушчевни бошига... радиодан мағзава тўкди. Хрушчев — арпа ун, деди. Хрушчев — маккажўхори, деди.

— Маккажўхори бўлса нима бўпти? Маккажўхори — дала маликаси! Шундай, маккажўхори дала маликаси, мўл-қўл озуқа. Хрушчев даврида асрлар мобайнида қакраб ётган чўл-биёбонлар... боғ-бўстон бўлди, шаҳар-қишлоқ бўлди. Хрушчев даврида одамзот фазога учди. Хрушчев даври... ойга учди! Гагарин, Гагарин!

— Брежнев даврини айтмайсизми, Брежнев? Ҳай, бир давр эди-да...

— У-у-у, Брежнев даври, Брежнев даври! Брежнев даври — сокин давр эди, осуда давр эди, сув сепгандай жимжит давр эди! Брежнев даврида турмуш бир маромда давом этар эди. Бирор ўзгариш бўлмас эди, бирор янгилик бўлмас эди. Барча нарса жой-жойида қимир этмай турар эди. Брежнев даври... мангу ҳайкал эди, мангу ҳайкал! Брежнев даврида... қуёш ёрқин нур сочар эди! Брежнев даври қуёши... ярқироқ эди! Брежнев даврида... сувлар сокин-сокин оқар эди! Сувлар... қилт этмас эди. Брежнев даврида... осмон мусаффо эди! Олам кўм-кўк эди, дарахтлар ям-яшил эди. Кўкатлар бодроқ-бодроқ эди. Брежнев даврида... шабадалар майин-майин эсар эди! Брежнев даври... болалари-да мўмин-қобил эди! Катта-кичикка иззат-ҳурматда эди. Ор-номусли эди, диёнатли эди. Брежнев даври кексалари... мисоли тошкитоб, мисоли тошойна, мисоли тарих! Мана, манави ажинларим — колхоз-совхоз тузиш, манави ажинларим — чўл-биёбонларни ўзлаштириш, манавиниси — миллион-миллион тонналаб пахта териш... Ажинлар — умр, ажинлар — ёдгорлик. Брежнев давридан ёдгорлик.

— Брежнев даврида барча сизни ўртоқ Эсонов, дер эди, Ботир фирқа, дер эди.

— Энди эса... Қизил, дейди, Қизил!

— Брежнев даврида бизни қуюқ-қуюқ зиёфатларга чақирар эди. Бизни тўрга ўтиргизиб қўяр эди. Совга-саломлар берар эди. Сирғалар, узуклар берар эди. Олдимга ноёб-ноёб сарполар қўяр эди. Сиз номер биринчи эркак эдингиз, мен номер биринчи аёл эдим.

— Энди эса, бизни фамилиямиз... пенсионерлар! XX асрни қурган миллион-миллион казо-казоларни фамилияси битта — пенсионерлар! XX асрни яратган миллион-миллион казо-казоларни фамилияси битта — ветеранлар! Жуда ҳурмат-эъзоз этса — қариялар! Бир асрча эл-юрт учун тер тўккан миллион-миллион партия-совет арбобида... фамилияда қолмади, унвон-да қолмади, орден-да қолмади! Ҳатто, фамилиясидаги... «ўртоқ» қўшимчаси-да қолмади!

— Совет тузуми... ойдайгина тузум эди-я! Ойдайгина тузумни йўқ қилишди-я?

— Совет тузумини биров йўқ қилмади. Совет тузуми... ўзини-ўзи йўқ қилди. Ўртоқ Ленин билан ўртоқ Сталин яратган совет тузуми диктатура асосига қурилган эди, ириб битган идеология асосига қурилган эди, чириб кетган сиёсий тармоқлар асосига қурилган эди. Шу боис, олдин КПСС қулаб тушди. Кейин, СССР ағанаб тушди. Бу бирин-кетин фожиа нимадан бўлди: Горбачев, Горбачев! Ўртоқ Горбачев Кремлга келиб, ўта кескин ҳам сиёсий йўл танлади: давлат билан партия функциясини бўлиб-бўлиб ташлади. Идеология билан сиёсий тармоқни партия қўлига берди. Барча ҳўжалик тармоқларини ҳукумат қўлига берди. Ана шунда... совет тузуми пойдеворида зил кетди! Кремль саройида ўртоқ Ельцин партия билетини минбарга ташлади. КПСС саройидан тантана билан чиқиб кетди. Ўртоқ Ельцин КПССни ташлаб кетди. Ана шунда... КПСС пойдеворида зил кетди! Совет тузумини Горбачев тугатди, дейдилар, ГКЧП тугатди, дейдилар, Ельцин тугатди, дейдилар, жидомасонлар тугатди, дейдилар. Йўқ, тагин, йўқ! Совет тузуми... ўзини-ўзи тугатди. Совет тузуми... ўз бошини ўзи еди.

— Мен товуқ шўрвани сузиб келай. Товуқ шўрва ичдаги совуқликни олади.

Ботир фирқа ўтмишини ўйлади. Ботир фирқа кечмишини ўйлади.

Олисларда қолмиш... совет тузумини ўйлади. Етим қолмиш... Совет ҳукуматини ўйлади. Есир қолмиш... КПССни ўйлади.

«Совет тузуми бунчалар азиз эди? Совет ҳукумати бунчалар қадрдон эди? КПСС бунчалар ардоқли эди? — деди Ботир фирқа. — Масалан, совет тузумида... ёшлигим қолди. Совет ҳукуматида... мартабам қолди. КПССда... шавкатим қолди. Масалан, Сталин даврида... дунё ёш эди, мен ёш эдим, кампирим ёш эди. Сталин даврида... кампирим қиз эди! Сочлари тақимини урувчи қиз эди. Сочлари тўлғониб юрувчи қиз эди. Ўримдан қочган зулфлари бор қиз эди. Юзлари юз эмас... анор эди! Сталин даврида... мен ошиқ эдим, кампирим маъшуқ эди!»

Ошхона тарафдан кампири келар бўлди. Қўш қўлида шўрва бўлди. Қўлтиғида тандир нон бўлди.

Кампирини сочлари... дока рўмолидай оппоқ-оппоқ бўлди. Юзлари... ажин-ажин бўлди.

Мункиллаб-мункиллаб қадамлар бўлди. Қадамлари ушбу дунёдай... тор-тор бўлди. Қадамлари ушбу дунёдай... қари-қари бўлди.

— Сталин даврида... мана шу кампирим... қиз эди! Барчин юзли-барчин юзли қиз эди! — пичирлади Ботир фирқа. — Мен ошиқ эдим, кампирим маъшуқ эди...

55

«...психоневрологическая больница».

Ботир фирқа ушбу вивескани ўқиди. Қайта-қайта ўқиди. Вивескага тикилиб қолди.

«Шу вивеска олдига келганимга-да йигирма йил бўпти! Бир йигит ёши вақт. Бир қиз бўйи вақт! — дея ўйлади. — Аммо-лекин ўшанда райкомни машинасида юрар эдим. Отда эдим, оёғим узангида эди. Энди, пиёда-пешка бўлиб келдим, пиёда-пешка...»

Ботир фирқа ўйлаганча бўлди.

Қабулхонада уни... бир дайдини текширмишдай текширди. Бир гадойни текширмишдай текширди.

— Майли, бир пенсионер чол экансиз, — дея киритди.

Ботир фирқа ичкарилади. Йўлак бўйлаб йўл олди. Изидан Ҳанифа Ражабовна юрди.

— Девордаги вивескани кўрдингизми, Ҳанифа Ражабовна? — деди.

— Ўқидим-ўқидим.

— Қаерга келиб қолдингиз, биялпсизми? Бир сўз билан айтсак, бу жой — шунақа жой. Бу жойни номи касалхона, холос. Ҳали кўрасиз. Дўстингиз-ку

дўстингиз, душманингизни ҳам бу жойга тушгулик қилмасин.

— Менда нима айб, Ботир Эсонович, менда нима айб? Ражабов кафедра ичган-да, кафедра.

— Кўча-қўйда ичмасин эди. Кимсан, обком Ражабов оти бор.

— Яна-тагин, бир ўзи ичган денг. Кейин, автобус бекатига бориб, скамейкада ухлаб қолган.

— Ана, шу иши коммунист одамга эпми энди?

— Бекатдагилар Ражабовни юраги ёмон бўлиб қолди, деб ўйлаб, «скорий помош» чақирган. «Скорий помош»чилар Ражабовни машинага солиб кўрсалар, ғирт маст бўлган. Айтишларича, маст одамни касалхонага олмас эмиш-ку?

— Шундай, маст одамни шифохоналар қабул қилмайди. Маст одамни ё мана шу жой қабул қилади, ё хушёрхона қабул қилади.

— Яна-тагин, «скорий помош» мана шу ерни машинаси экан денг.

— Мана шу жойними?

— Ҳа, мана шу ерни. Шу сабабдан, Ражабовни тўғри шу ерга олиб келибди.

— Бу жойдан кўра хушёрхонага олиб борса яхши эди. Беш-олти сўм жарима тўлаб, қутулиб кетар эди. Билмайман, энди нима бўлади.

— Энди бор умид сиздан, Ботир Эсонович.

— Ҳанифа Ражабовна, мен... ўзимга эн бўлолмайман, сизга қандай бўй бўламан?

— Сиз Ражабовни ҳам синфдошисиз, ҳам дўстисиз. Ўшани учун фақат сизга телефон қилдим.

— Аини вақтида телефон қилибсиз. Шу уч-тўрт кунда ҳал этмасак, кеч бўлади. Гап шундаки, беморга уч-тўрт кун мобайнида диагноз қўйилади. Ана шу диагноз қўйилмасдан, обком Ражабовни бу жойдан олиб кетишимиз керак. Бугун иккинчи кун. Ҳали вақт бор. Ишонинг, бу борада... тажрибам бор!

Ботир фирқа бундан йигирма йил муқаддам келмиш кунларини эслади. Бир-бир эслади. Аммо Ҳанифа Ражабовнага билдирмади.

«Қайтар дунё деганлари чин экан, — дея ўйлади. — Ўшанда обком Ражабов шоир Мадиевни мана шу жойга жўнатиб эди. Беёзиқдан-беёзиқ жўнатиб эди! Мана энди... обком Ражабовни ўзи келди! Ўз оёғи билан келди! Ё обком Ражабовни... худони ўзи жўнатдими? Унда... худо бор экан-да?»

Ботир фирқа бош бино олдида чекиб турмиш оқ халатли билан салом-алик этди.

— Бош врач Мирзаев ҳокимият мажлисига кетди, бугун келмайди, — деди оқ халатли.

Ботир фирқа оқ халатли билан гаплашди. Мақсадини айтди.

Оқ халатли ҳамдардлик билан бош ирғади. Икки қаватли бинони кўрсатди.

Ботир фирқа ана шу бинога йўл олди. Ҳанифа Ражабовна эргашди.

— Эшитдингизми, Ҳанифа Ражабовна? — деди. — Ҳали аниқ бир хулосага келишмайди. Буёғи, Мирзаев ҳалиям бош врач экан. Бўлди, обком Ражабовни чиқариб оламиз!

Ботир фирқа наркология бўлимига кириб борди.

Бўлим бошлиғи Ботир фирқани таниб қолди. Таклиф-такаллуф этди. Ҳурмат-эъзоз этди. Касаллик дафтарини ёйиб кўрсатди.

— Яхшиси, ўзингиз танишиб чиқинг, отахон, — деди.

Ботир фирқа Ражабовни касаллик варақаси билан танишди:

«... Бемор Ражабов остонада врачлар кўриниши билан каравотдан сапчиб турди. Палата ўртасида ғоз бўлди. Оёқларини икки ёнига керди. Қўлларини белига тиради. Бўйинини олға чўзди. Юзларини даҳшатли буриштирди. Лабларини чўччайтирди. Кўзларини ола-була этди. Важоҳат билан бақирди:

— Яқинлашманг деярман, яқинлашманг!

Аммо врачлар ичкари кириб борди.

Бемор Ражабов ёввойиларча ҳайқариб... «Интернационал» айтди:

Вставай, проклятьем заклеянный
Весь мир голодных и рабов!
Кипит наш разум возмущенный,
И в смертный бой вести готов!

Бемор Ражабов югуриб, дераза тоқчасига чиқиб борди. Дераза устида осиглик Қизил Байроқни юлиб олди. Тап этиб, пастга тушди. Қизил Байроқ дастасидан ушлаб баланд кўтарди.

— Мана, Қизил Байроғим, мана! — деб бақирди. — Бошимда Қизил Байроғим бор! Мен Қизил Байроғимдан паноҳ топаман!

Аслида эса, бемор Ражабов Қизил Байроқ дастаси билан... врачларни урмоқчи бўлди! Буни пайқаб қолган врачлар санитар йигитларни ёрдамга чақирди.

Санитар йигитлар Қизил Байроқ билан... қуролланган бемор Ражабовни қуролсизлантирди! Ражабовни... Қизил Байроқ қуролини тортиб олди! Ана шу ўз қуролли билан Ражабовни оёқ-қўлини боғлаб ташлади.

Бемор Ражабов ўзини уёқ-буёққа олиб урди. Санитарларга бақирди:

— Қизил Байроқни оёққа ўраб... хор қилманг! Шонли Қизил Байроқни оёқдан олинг!

Шундай кўриниб турибди — бемор Ражабов оёқ-қўллари бўшатишни талаб этди. Талаби амалга ошмагач, бақириб... «Интернационал» айтди:

Весь мир насилья мы разрушим
До основанья, а затем
Мы наш, мы новый мир построим,
Кто был ничем, тот станем всем!

Кейин, бемор Ражабов ғайритабиий фикрлар айтди:

— Одам маймундан тарқалган! Маркс, Маркс! Лекин мен маймун эмасман, мени боғламанг!

— Инсон озод бўлмоғи керак! Ленин, ўртоқ Ленин! Шундай экан, мени қўйиб юборинг!

— Маркс, Энгельс, Ленин тирик! Марксизм-ленинизм ғоялари тирик!

— Инсон ўз тақдирини ўзи ҳал қилмоғи керак! Оёқ-қўлимни қўйиб юборинг, ўртоқ Рашидовга бораман!

— Рашидов оламдан ўтган? Йўқ, ўртоқ Рашидов барҳаёт! XX аср туркий халқларида иккита доҳий бор: Камол Отатурк ва Шароф Рашидов!

Бемор Ражабов қай даражада бетоблигини ана шу гапларидан билиб олса бўлади».

56

Ботир фирқа қоғозга тикилиб ўйлаб қолди.

— Шу, ўзиниям бир кўрай? — деди.

— Аслида мумкин эмас. Лекин сизга майли. Фақат тез кириб чиқиш керак, — деди бошлиқ.

Бир санитар йигит ичкари бошлади.

Ботир фирқа ичкарилади. Жаранг-журунг қулф-калитлардан ўтди. Тарақ-туруқ темир эшиклардан ўтди. Бир эшик-панжаралардан кирди.

Палатада ўнтача каравот бўлди. Барча каравотни ўз бемори бўлди.

Бир бемор каравот қиррасига оёқларини қўйиб ётди. Бир бемор оёқларини деворга чиқариб ётди. Бирови қўлларини оғзига карнай этиб, «Андижон полька»сини чалди. Бирови каравот устида «Андижон полька»сига ўйнади.

Тагин беш-олти бемор каравотга михлаб ташланмишдай ётди. Сокин ётди. Одоб билан ётди. Унсиз ётди. Тушак остида бор-йўқлигини билдирмай ётди.

Ражабов ана шу беморлар сирасидан бўлди. У юзларини деворга буриб ётди. Кўзларини юмиб ётди. Нафас олишини билдирмай ётди. Қўллари қаерда, оёқлари қаерда — билдирмай ётди. Тирик жонми-йўқми — нишона бермай ётди.

Ботир фирқа Ражабовдай оташин бир коммунист ҳолидан... эзилди! Оташин коммунист ҳолидан... куюнди!

Санитар Ражабовни туртди. Юзига оҳиста шапатилади.

— Бемор, кўзингизни очинг, бемор, — деди.

Ражабов кўз очиб қаради. Юзида илиқлик акс этди. Юзида ёруғлик акс этди.

— Ҳай, тузукмисиз? — дея бош силтади Ҳанифа Ражабовна.

Ражабов кўзларини очиб юмди: туппа-тузук, демиш бўлди.

Ҳанифа Ражабовна... эрини ўпиб-ўпиб йиғлади. Енглари билан кўзларини артиб-артиб йиғлади.

— Ойни ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ. Бу кунлар ўтиб кетади, — дея йиғлади.

Ҳанифа Ражабовна ҳамёнини оғзига босиб-босиб йиғлади. Эрини юзига... юзини қўйиб-қўйиб йиғлади.

— Пешонам курсин... — дея йиғлади.

Ражабов нимжон ҳам ногирон овоз берди:

— Ўртоқ Эсонов, мени олиб кетинг...

— Бардам бўлинг, ўртоқ Ражабов, бардам бўлинг! — деди Ботир фирқа. — Мен сизни олиб кетаман!

Санитар Ражабовни устидан адёлни сурди. Оёқлари тарафга суриб-суриб қўйди.

Ботир фирқа ана шунда... ажаб бир синоатни кўрди!

Ўртоқ Ражабовни қўллари... каравотга боғлаб қўйилди. Ит бойлагич... қайиш билан бойланди. Оёқлари-да ёнларига ёйиб-ёйиб бойланди. Оёқлари-да... ит қайиш

билан бойланди! Маҳкам-маҳкам бойланди! Белларидан... отни айилицдай қалин қайиш билан тортиб бойлаб ташланди.

Ботир фирқа титради. Ботир фирқа қизиди. Ботир фирқа олов олди.

— Бу нима қилиқ?! — дея бақирди. — Обком секретари, Олий Совет депутаты, меҳнат ветерани-я?!

Ботир фирқа Ражабовни қўлига ёпишди. Тугунни тимдалади! Кучи етмади. Ечолмади. Тугунга оғзини қўйди. Тугунни... тишлаб-тишлаб тортди! Тагин бўлмади. Ечолмади.

Санитар Ботир фирқани қўлтиғидан кирди. Кучоқлаб тортди. Ражабовдан ажратиб олди.

— Ўртоқ Эсонов, оғир бўлинг! — деди.

— Ахир, обком Ражабов... қутурган ит эмас-ку?! — дея бақирди. — Обком Ражабов... адирдан ушлаб келган ёввойи ит эмас-ку?!

Санитар... гапни эламади. Гапни корламади.

— Тўғри, бемор обком, бемор депутат... лекин собиқ! Ҳа, собиқ! — деди.

— Собиқ бўлса нима қипти, собиқ бўлса нима қипти?!

— Собиқ... ҳайитинг ўтди, демакдир! Собиқ... ҳайитинг ўтгач, хинони... кетингга қўй, демакдир!

— Қанақа ҳайит, қанақа ҳайит?!

— Шон-шуҳрат — арафа ҳайит! Мансаб-мартаба — уч кунлик ҳайит! Ҳайит ўтгач, хинони... кетингга қўй, дейдилар!

Ботир фирқа... ҳайкал бўлиб қолди. Юз-қўзи бўзрайиб қолди. Тили айланмай қолди.

57

Шу вақт узун айвонда... гурс-гурс товуш бўлди. Қарс-қарс овоз бўлди. Чил-чил синиш бўлди.

Мазкур палатада ётмиш беморлар... ёппа-барака қўзғолди. Ёппа-барака эшикка ёпирилди. Ёппа-барака боис — эшикка тиқилиб қолди!

Оқибат — бирови бировини итарди. Бирови бировини муштлади. Бирови бировини тимдалади. Қий-чув билан айвонлади.

Санитар... беморлар кетидан чопди!

Ботир фирқа ҳайрон бўлди. Уям айвонлади.

Айвонда бир тўда бемор... бўлим бошлиғи тевагани олиб турди. Бошлиқни оғзига қаради. Анграйиб

қаради. Бақрайиб қаради. Мўлтайиб қаради. Бежо-бежо қаради.

Бошлиқ.... қўлларини белига қўйди. Сиёсат билан ҳаволанди. Ерга тикилиб ҳаволанди. Сукут сақлаб ҳаволанди.

Чивин учса билинажак сукунат чўкди!

Бошлиқ ҳаволаниб бош кўтарди. Оҳиста-оҳиста гап бошлади. Сокин-сокин гап бошлади:

— Ҳўш, нима гап, жаноб беморлар?

Шунда, беморлар... баравар сўзлади! Баб-баравар сўзлади! Шовқин-сурон билан сўзлади. Ғала-ғовур билан сўзлади:

— Манави Наполеон бўлиб... ватанимизга бостириб келди!

— Мана бу Петр Первий... она юртимизга замбарак отди!

— Сен-чи, сен? Сен Кутузов бўлиб... қарши ҳужум-га ўтдинг-ку?

— Сен палатадагиларни қиличдан ўтказдинг!

— Сен тўппонча билан отдинг!

— Сен замбарак отдинг!

— Бўхтон, бўхтон! Мен замбараклардан бир йўла йигирматадан ўқ отилсин, деб буйруқ бердим, холос!

— Полундра, полундра!

— Мен қайта қурувчиман!

— Мен демократман, демократ!

Ботир фирқа... масалани тушунмишдай бўлди. Беморларга бир-бир назар солди.

Бир беморни бошида тўнтариқлик оқ тобоқ — Наполеонни қалпоғи бўлди. Қўлида узун найза — супурги таёқ бўлди. Тагин бир беморни қўлида ичи тешик труба — дурбин бўлди. Бировида узун супурги — қилич бўлди.

Беморлар Наполеон билан Петр Биринчи лашкарлари кийимида бўлди: биров қалпоғини тескари кийиб олди. Биров костюмини тескари кийиб олди. Биров беқасам тўнини чаппа кийиб олди. Тагин биров алюмин лаганни барабан мисол бўйнига осиб олди. Икки-та алюмин қошиқ билан барабан урди.

Бошлиқ... байроқ кўтариб олмиш бир беморга юзланди.

— Сизга нима бўлди? — деди. — Туппа-тузук профессор-а, профессор!

— Мен буларга тенг бўлмоқчи эмас эдим, жаноб дўхтир. Бундай қарасам, бирови Наполеон бўлиб, яна

бирови Петр Первий бўлиб уруш бошлаб юборибди. Мен айтдим, ҳой саводсизлар, дедим. Ахир, Наполеон бошқа асрда яшаган, Петр Первий бошқа асрда яшаган, дедим. Шундай экан, улар қандай қилиб, бири бири билан урушади, дедим. Шундай Петр Первийни бир генерали ўртага отилиб чиқди. Унда, Наполеон билан ким уруш қилган, деб қолди. Мен айтдим, ким бўларди, маршалл Кутузов-да, дедим. Петр Первийни генерали мана мен Кутузов деб, бошимга бир солса бўладими? Мен айтдим, сен Кутузов, шошмай тур, дедим. Сен Кутузовни бир кўзинг-ку йўқ... энди бу кўзингниям ўйиб олмасам кўрасан, дедим. Мен ҳам ўз кўшинларимни тўпладим.

— Сизда ҳам кўшин борми? — деди бошлиқ.

— О-о-о, кўшин бизда бор-да! Қайта қурувчилар кўшини! Ҳа, қайта қурувчи замонавий кўшин! Манавиларни кўшини алмисокдан қолган кўшин. Отам замондан қолган кўшин! Бизнинг кўшинимизда... кимлар йўқ дейсиз? Мана, куни кеча кўшинимиз... обком секретари билан бойиди, обком секретари! Депутат, ҳа, депутат!

Ботир фирқани бадани жимир-жимир этди. Боши қизиди. Юзи лов-лов ёнди.

— Сизга неча марта айтаман, аралашманг, деб? Мана, яна аралашибсиз! — куюнди бошлиқ.

— Аралашмай бўладими, жаноб дўхтир, аралашмай бўладими? Мана, қайта қуриш давом этмоқда. Биз демократик жамият қуриш йўлидан бормоқдамиз. Биз миллатни оқлашимиз керак, жаноб дўхтир, миллатни оқлашимиз керак! Биз қадриятларимизни тиклашимиз керак, жаноб дўхтир, қадриятларимизни тиклашимиз керак! Наполеон, Кутузов, Петр Первий... Ахир, бу ерда миллийлик қани, миллийлик? Айтайлик, Кутузов ким? Кутузов сизга ким бўлади? Ўзингизни панага олмай, жавоб беринг! Ҳой Кутузов, ўзингизни кўрсатинг!

Ботир фирқа бемор қўл пешламиш ёққа қаради.

Бир бемор... бир кўзини қора латта билан бойлаб олмиш бўлди. Бошига кубанка қалпоғини кўндаланг кўндириб олмиш бўлди.

— Ана, Кутузов, ана! — деди бемор профессор. — Кутузов эмиш! Кутузов кимингиз бўлади? Холавачангизми, поччангизми? Қани, бу ерда ватанпарварлик? Қани, бу ерда ўз халқига садоқат? Сиз энг аввало, ўз она-ватанингизни фарзанди бўлинг! Ўз она хал-

қингизни ўғлони бўлинг! Сиз Амир Темури бўлинг! Сиз Бобур бўлинг! Сиз Иброҳимбек бўлинг!

— Бу профессор миллатчи экан! Ур миллатчини, ур!

— Шовинистларга ўлим! Сол шовинистни, сол!

— Халоскор француз қўшинлари, миллатчилар устига олға!

— Петр Первий матрослари, бос шовинистни, бос!

Ур-тўполон бўлди. Тарс-турс бўлди.

Ботир фирқа палатага қараб қочди.

— Ҳанифа Ражабовна, кетдик-кетдик! — дея бид-бид сўзлади. — Ўртоқ Ражабов, сиз қимирламай ётинг, ўзим келиб олиб кетаман!

Ботир фирқа Ҳанифа Ражабовнани тирсагидан олди. Эшикка етаклади. Ташқари етаклади.

Ташқари чиқиб олди.

Уф-уф, дея энтикди, галстугини бўшатиб энтикди.

«Ўша-ўша қабристон, — дея энтикди. — Тирик мурдалар қабристони!»

58

Ҳиёлдан кейин бошлиқ чиқиб келди.

Бошлиқ Ботир фирқани қўлтиқлаб олди. Скамейкага олиб бориб ўтиргизди. Теваракка қараб бош ирғади.

— Ҳа-а, ўзингиз яхшимисиз, отахон, ўзингиз? — дея бош ирғади. — Ўзингиз қалайсиз энди, ўзингиз?

— Шу, кўриб турибсиз?

Ичкаридан санитар йигит чиқиб келди.

— Бўлди, Наполеонни ҳам, Петр Первийни ҳам... боғлаб ташладим! — деди.

— Энди, Наполеон билан Петр Первийни реанимация хонасига олиб киринг. Наполеонга... сульфозин беринг, сульфозин! Петр Первийга эса... скипидар беринг, скипидар! Қўшин тортиб, уруш очиш оқибати нима бўлишини бир билиб қўйсин!

— Бўлди, боғлаймиз!

Бошлиқ Ботир фирқага бет бўлди.

— Ҳа-а, ўзингиз яхшимисиз, отахон, ўзингиз? Қалайсиз энди, отахон?

— Ҳозирча бир нави.

— Энди, гап бундай, отахон. Сиз ҳам, ўртоқ Ражабов ҳам она-ватанга хизмат қилиб қўйган зотсизлар! Шу сабаб, мен сизларга ёмонлик соғинмайман. Асло, ҳалигилар ҳолига тушмангизлар. Шунинг учун ўртоқ Ражабовга тайинлаб қўйинг, ақл билан иш қилсин.

— Обком Ражабов ақли коммунист! Нима қилишини билади.

— Кўрдик... келганида ақлини кўрдик!

— Обком Ражабовни... ичкилик йўлдан оздирди.

— Мен сизларга ёмонлик соғинмайман. Кулоғига шивирлаб қўйинг, ўзини боссин. Бўлмаса, ҳалигилардай бўлади. Ҳалигилар дастлаб келишида... туппа-тузук одамлар эди! Ана, оқибатини кўрдингиз?

— Узи, булар ким?

— Ким бўларди, наркоманлар, алкашлар-да. Булар ўзини: «жеф», «мулка», «игнага ўтирган», «чифир», деб атайди. Буларни оти шунақа. Кўзингиз тушмадимин, «игнага ўтирган»ларни вена қон томирлари олдида уколлар изи бор? Қўлларида татуировкалар бор?

— Обком Ражабовни буларга тенг қилманг, ука.

— Кечагидай байроқ кўтариб бақираверса... даволовчи врачлар битта укол беради... ҳалигилардай бўлиб қолади, тамом!

— Укол... фойдали бўлади шекилли?

— Сиз айтган уколлар бошқа, отахон, бошқа. Масалан, сульфозин уколимиз бор. Ана шу сульфозин уколи берилса... шундай оғрийди! Оғриғи дўзах азоби бўлади. Касални тан ҳарорати... қирқ градусга кўтарилади. Битта сульфозиндан кейиноқ касал дод, деб чинқиради. Ўзини уёқ-буёққа олиб уради. Палата бўйлаб бақариб чопади. Касал битта сульфозиндан кейин тартибга келмаса, унда, иккита кураги остига биттадан сульфозин берилади. Кейин, касални қўллари... шол бўлиб қолади! Касални думбаларига биттадан иккита сульфозин берилади. Ундан кейин, касални оёқлари юролмай қолади! Қарабсизки, касални қўллари ҳам ишламайди, оёқлари ҳам юролмайди. Касал қўл-оёқсиз бўлиб қолади! Бу ҳолатни медицинада: «тўрт уяли услубда даволаш», дейдилар. Мана, укол билан даволаяпмиз, дейдилар. Аслида эса, сульфозин уколи... таёқ, дарра вазифасини бажаради! Сульфозин... жазо уколидир! Тўғри, сульфозин вақтинча талваса-телбаликни босади. Касални вақтинча қарахт қилиб ухлатади. Аммо касални... умрбод руҳий касал қилиб қўяди! Ярим жон қилиб қўяди! Скипидар деганлари... сульфозиндан ҳам ёмон! Скипидар уколи ҳам калтак ва дарра сифатида ишлатилади. Скипидар оёқ-қўлни... шол қилиб ташловчи... чилвир-арқон ўрнида фойдаланилади.

— Касал одамни чилвир-калтак билан даволайдими?

— Совет медицинасида касални даволаш учун чил-
вир билан калтак ишлатиш... қолоқлик, ибтидоийлик
саналар эди-да. Касални урса — из қолади, шиш қола-
ди, қон кетади. Касал кўриш учун келган қариндош-
уруғлари буни кўриб нима дейди? Албатта, юқорига
шикоят ёзади. Текшир-текшир ўтказадди. Сульфозин би-
лан скипидар уколи эса... билинмайди, кўринмайди.

— Ука, жон ука! — дея сапчиб турди Ботир фир-
қа. — Обком Ражабовни озод қилинг! Бизни Ражабов-
ни озод қилинг, жо-о-он ука!

— Хўп, бош врач Мирзаев билан маслаҳатлашай.
Эртагайм келасизларми? Унда, ўртоқ Ражабовга ай-
тинглар: уч-тўрт кун ўзини босиб турсин, хўпми? Хўп,
худони паноҳига!

59

Кампири Ботир фирқага бўқоқлик шим кийдирди.
Украинча кўйлак кийдирди. Китель-костюм кийдирди.
Бахмал шляпа кийдирди.

Китель-костюмга Меҳнат Қизил Байроқ орденини
тақиб қўйди.

— Нега шу орденни тақяпсиз, раис бова? — деди.

— Йиғилиш «Ўзбекистонда сув ҳўжалиғи ишлари»
деб аталар эмиш.

— Ҳа-а, шу орденни Катта Фарғона каналидан олиб
эдингиз-а?

— Шундай, Катта Фарғона каналидан олиб келиб
эдим.

— Шунгайм, ким қанча вақт бўлди-я?

— Ўттиз тўққизинчи йилда эди. Авжи саратонда
бошлаб, сумбула тўққанида қазиб бўлиб эдик.

— Қайта қурувчилар Катта Фарғона канали кунини
ўтказар эмишми?

— Бу бир гап. Аслида, қайта қурувчилар гапни Орол
денгизига олиб келиб уламоқчи.

— Оролга уласа, сизга нима. Сиз хизмат қилиб
қўйгансиз. Мана исботи — орден!

— Ия, ҳа-да, ҳа! Катта Фарғона каналини қирқ
беш кунда қазиб ташлаганмиз, қирқ беш кунда! Яна-
тагин, кетмон билан қазиганмиз, фақат кетмон би-
лан! У вақтларда техника қаерда эди!

— Орденингиз узукни кўзидай ярашиб турибди. Ўзин-
гизни орденингиз эканлиги шундайгина кўриниб турибди.
Фақат шу... уст-бошингиз ажабтовур-да, раис бова.

— Уст-бошимга нима қипти? Манави галифе шим француз генерали Галифе номи билан аталади. Бир сўз билан айтсак, мен француз генерали Галифе номи билан аталувчи шим кияман! Манави украинча кўйлак. Хрущёвский кўйлак!

— Биламан, биламан.

— Бир вақтлар, бунақа украинский кўйлак фақат... икки кишида бор эди, икки кишида! Ўртоқ Хрущёв-да бор эди ва ... менда бор эди!

— Биламан, биламан. Энди, шу уст-бошни... вақти ўтиб қолдимикин дейман-да?

— Вақти ўтмайди. Мен бор — галифе шим бор, мен бор — украинский кўйлак бор!

— Қайта қурувчилар... кулмаса эди, дейман-да?

— Қайта қурувчилар — бошсиз чавандоз! Демократлар — бошсиз чавандоз! Қайта қурувчи демократлар қаёққа кетяпти, нега кетяпти — ўзлариям билмайди! Қайта қурувчи демократлар ўзларини ўзлари ҳурмат қилмайди. Қайта қурувчи демократлар ўз қадр-қимматларини билмайди, ўз иззат-обрўларини билмайди. Шу боис, қайта қурувчи демократлар... ўзларига ишонмайди, сафдошларига ишонмайди. Оқибат, ҳузур-ҳаловатини йўқотади, жиғибийрон бўлади. Оқибат, ўзини кўз-кўз этиш, оташин нутқлар сўзлаш — қайта қурувчи демократлар учун тасалли-таскин бўлади. Оқибат, қайта қурувчи демократлар учун мансаб-мартаба, шон-шуҳрат — дори-дармон бўлади. Шундай экан, қайта қурувчи демократлар куладими, йиғлайдими — садқаи сарима!

— Хўп, яхши бориб келинг, раис бова.

Ботир фирқа йўлда теварак-атрофни томоша этиб юрди. Тўхтаб-тўхтаб юрди. Пичир-пичир этиб юрди.

Ленин ҳайкали қабатидан ўтди. Ҳайкал қабатида оёқ илди. Бахмал шляпасини бошидан олди. Ленин ҳайкалига қараб... бош эгди. Ленин ҳайкалига қараб... бош ирғади.

— Саломлар бўлсин, ўртоқ Ленин! — деди.

Шляпасини бошига қўндирди. Йўлида давом этди.

Йиғилишда одам мўл бўлди.

Ботир фирқа бир четдан жой олди. Шляпасини тиззасига кийдирди. Таниш-билишлар билан бош ирғаб салом-алик этди.

Раислик этувчи кириш сўзи билан йиғилишни очди.

Биринчи бўлиб Мадиев сўзлади.

— Хонимлар ва жаноблар! — деди Мадиев. — Жамият қандай бўлса, инсон ҳам шундай бўлади. Жамият қандай бўлса, ҳукумат ҳам шундай бўлади, ҳуқуқ-тартибот ҳам шундай бўлади, туриш-турмуш ҳам шундай бўлади. Биз яшаган жамият — социализм жамияти эди. Биз қурмоқчи бўлган жамият — коммунистик жамият эди. Биласиз, социализм жамияти ақлли шахсларни жини ёқтирмас эди. Социализм ақл-заковатли шахсларни бир четга суриб қўяр эди, овозини чиқармас эди. Чунки социализм ақл-заковатли шахслардан қўрқар эди! Мана, ватанимизга ҳам озодлик шамоли уфуриб, бизга ҳам эркинлик ҳуқуқи тегди. Биз ҳам ўз сўзимизни айтиш ҳақ-ҳуқуқига эга бўлдик. Бунинг учун худога минг қатла шукурлар бўлсин! Биз нега етмиш йил оч-наҳор яшадик? Чунки биз социализм тузуми занжирида яшадик. Социализм тузуми қонимизни сўриб келди. Социализм меҳнат ҳақимизнинг учдан бирини бериб келди, гадойга бериладиган меҳнат ҳақини бериб келди. Натижада, биз гадейларча яшадик. Биз коммунизм учун сув текин меҳнат қилиб яшадик. Пешона теримиз билан топилган меҳнат ҳақимизни эса, СССР отли аждарҳо ўз домига тортиб келди. Биз эса, қуруқ қўл билан қолавердик. СССР бизни алдади. СССР бизнинг меҳнат маҳсулотларимизни, ер ости-ер усти бойликларимизни ташиб кетди. Биз энди ўз юртимизга ўзимиз бош бўлишимиз керак. Биз энди ўз мулкимизга ўзимиз эгалик қилишимиз керак. Биз энди халқ бўлишимиз керак, халқ!

Гулдурос қарсақлар бўлди.

Қайта қурувчи демократлар бирин-кетин сўзлади:

— Бундан беш-олти кун олдин Москвада бўлган Орол кунлари янгича тушунча ва янгича экологик тафаккурнинг бугунги жараёндаги реал имкониятларини намоиш этди. Миллионлаб инсоният умид нигоҳини тикиб турган Орол фожиаси инсониятни мудҳиш фожиалардан огоҳ этувчи аччиқ сабоқ сифатида қайд этилди. Анжуманда Орол тақдирини ҳал этувчи тадбирлар дастури олға сурилди...

— Шарқий дарёларда беш-олти йилча умр қурувчи кета, миттигина балиқ бор. Табиат кета балиғига гўзал ва фожиали умр ато этган. Кета балиғи насл қолдириш учун юзлаб километр йўл босиб, тоза сувларга сузиб келади. Тоза сувда уруғ ташлаб... жон беради. Яъни, зурриёт учун ўзини... қурбон қилади. Биз инсонлар-чи? Авлодларга нима қолдириб кетяпмиз? Наҳотки, шу миттигина кета балиғичалик бўлмасак?

— Пахтани «оқ олтин» деб, кўкларга кўтардилар. Бошқа барча ноз-неъматлардан юқори қўйдилар. Бу бир ёқлама сиёсат барча ноз-неъматларни далалардан суриб чиқарди. Пахта деб... Оролни мана шу фожиага олиб келди. Бу фожиалар учун пахта яккаҳокимлиги айбдор. Бунга йўл қўйиб берган раҳбарлар айбдор!

Минбарда оппоқ либослик бир отинбиби бўй берди. Отинбиби юз очди.

Бу — Диля бўлди! Мирзахўжаевалар сулоласидан бўлди.

«Бу жувон... суюқоёқ эди, — ўйлади Ботир фирқа. — Юз-кўзидан... ҳамон ўша-ўша! Ана, юзлари суюқ, суюқ! Кўзлари... гар, гар!»

Диля қоғозини очди. Қоғозини ўқиди:

— Оллои таоло якшанба куни куёш, осмон, ерни яратди. Душанба куни ой, кун, юлдузни яратди. Сешанба куни қуш, қурт, қумурсқани яратди. Чоршанба куни сув, шамол, булутни яратди. Жумладан, дов-дарахтни, ўт-ўланни яратди. Айни ана шу куни ризқ-насиба-да улашиб берди. Пайшанба куни жаннат билан дўзахни яратди. Ниҳоят, Оллои таоло жума куни... одамзотни яратди! Шанба куни яратмади. Оллои таоло шанба куни... дам олди! Шу билан ҳафта етти кун бўлиб қолди. Нечун ҳафта етти кундан иборат бўлиб қолди? Нечун ҳафта олти кун бўлмади ё саккиз кун бўлмади? Сабаби, тоқлик — фақат Оллои таолога хос. Тоқлик — фақат Оллои таолога ярашади. Чунки Оллои таоло ягонадир, ягона! Мен ана шу яккаю ягона Оллои таоло номидан сўрайман: совет коммунистлари орден-медалларини топширсин!

Ботир фирқа гап тагини илғамади. Гап мағзини англамади. Деразага қараб хаёл сўрди:

«Ана энди, қайта қурувчилар худони номидан сўзлагич бўлибдилар. Келиб-келиб, худони номидан сўзловчи... одамни қаранг! Қайта қурувчилар худога шак келтирмасалар экан, худони тинч қўйсалар экан. Ўзи айтмоқчи, худо битта. Қайта қурувчи зоти бор... ўзини худо фаҳмлайди! Демократ зоти бор... ўзини худо чоғлайди! Ёмондан-ёмони — инсон ўз маразлигини... тоат-ибодат билан ниқоблаб яшайди. Инсон ўз аблахлигини... шариатпешволик билан бекитиб яшайди. Инсон ўз ҳаромчилигини... худога эътиқод қўйиш билан яшириб яшайди! Азал-азалдан шундай. Балого қолган... худо, худо!»

Диля чўнтагидан нарса олди. Минбарга бир қутича қўйди.

— Мана, Меҳнат шухрати ордени! — деди. — Қай-си бир йили 8 март байрами муносабати билан бериб эдилар. На илож, мен нодон олаверибман. Ўйламай-нетмай, олаверибман. Мен ана шу йўл қўйган хатом учун сиз азизлардан узр сўрайман! Мен ана шу айбим учун сиз яхшилар олдида ўзимни гуноҳкор деб биламан! Қизил совет ҳукуматининг ўзидай қизил орденини қабул қилиб олганим учун... мен сиз улуғлар олдида уятлиман, уятли! Қизил ҳукуматнинг қизил орденини кўксимда тақиб юрганим учун... мени кечиринг, мўмин-мусулмонлар, мени кечиринг!

Диля лабларини бурди. Кўзларини рўмолча билан артди. Рўмолчани оғиз-бурнига босиб... бош эгди! Ана шунда... елкалари билинар-билимас титради. Диля... йиғлади! Диля йиғлади!

Бузуқ қариса-да, ғамзаси қаримас, бўлди!

Ботир фирқа ана шунда тушунди. Ҳанг-манг бўлди. Аланг-жалаңг бўлди. Олазарак бўлди.

Саросима билан... орденига қаради! Кейин, минбарга қаради.

Диля юз-кўзини артди. Оғиз-бурнини артди. Янада дадил сўзлади:

— Қизил коммунистлар орден-медалини олиб келиб... мана шу ерга қўйсин! — дея, минбарни муштлади.

— Қанақа орден? Қанақа коммунист? — залдан луқма тушди.

Диля... минбарни муштлаб-муштлаб айтди:

— Собиқ партия-совет чиновниклари! Етмиш йил халқ қонини сўриб, эвазига қўша-қўша орденлар олган қизил партократлар! Пахта яккаҳокимлигини ўрнатиб, Оролни қуритиб юборган қизил партноменклатурачилар! Ана, кимлар орденини олиб келиб топшириши керак!

Ана шунда, Ботир фирқани чап кўксига... оғриқ кўзғолди. Кўкрак ости санчди. Кўкрак ости сиқилди.

У сиқилиш жой усти — орденига кафтини қўйди. Орденини ушлаб кўзғолди. Орденини ушлаб юрди. Қатор оралаб юрди.

Қўли кўксига кетажак Ботир фирқани кузатмиш ўнг қатордагилар... фирқа биз билан қўлини кўксига қўйиб, хайрлашяпти, дея ўйлади. Улар-да... қўлини кўксига қўйди:

— Хайр, отахон, хайр, — деди.

Чап қаторда ўтирмиш ёш-ёш йигитлар Ботир фирқани қўли кўксида — орденида эканини кўриб... пиқ-пиқ кулди! Пичир-пичир этди:

- Қара, Қизил кетди, Қизил.
- Қизилларни уст-бошиям... советский!
- Орденини маҳкам ушлаб олишини қара.
- Орденимни тортиб олади, деб қўрқапти.
- Бечора қизилларни орден-медалидан бошқа нарсаям йўқ.

Ботир фирқа зинапоядан қўлини ордени — кўксига қўйиб тушди.

Эшикоға олдидан қўлини ордени — кўксига қўйиб ўтди.

Эшикоға-да қўлини кўксига қўйиб, хайр-маъзур этди.

Ботир фирқа бир амаллаб ташқарилади. Йўлга тушиб олди.

Йўл бўйи гулларга қараб энтикди. Кўм-кўк дарахтларга қараб энтикди. Шохларда чуғур-чуғур этмиш қушларга қулоқ солиб энтикди.

Оғир-оғир нафас олди. Чуқур-чуқур нафас олди.

Ниҳоят... юраги қўйиб юборди! Юраги озод ҳам вазмин бўлди.

«Орден оласан-а, орден оласан! — деди Ботир фирқа. — Олиб бўпсан! Сенлардан орден қарзим борми? Сенлар қачон менга орден бериб эдинг? Бу орденларни менга Йўлдош Охунбобоев берган, Шароф Рашидов берган. Орден олганларингниям кўраман!»

Ботир фирқа кўкси — орденидан қўлини олди. Кулоч отиб-кулоч отиб қадам босди.

«Шартаки бўл, санамараста бўл, эви билан бўл-да! Нонкўр бўл, эви билан бўл-да! — деди. — Сенлар, ўзи, қаердансан? Сенлар, ўзи, қаерда ўсдинг? Сенлар, ўзи, кимни боласисан? Осмондан туш-а, нонкўрлар, осмондан шалопплаб туш-а, нонкўрлар! Сенлар совет тузуми туғруқхонасида туғилдинг, совет тузуми боғчасида катта бўлдинг. Сенлар совет тузуми мактабида ўқидинг, совет тузуми институтида ўқидинг. Бир юмалаб... журнални ойнома, деб атадинг, газетани рўзнома, деб атадинг, редакторни муҳаррир, деб атадинг. Исми-фамилиянгни... Мирзахўжа қизи, деб атадинг. Бир янгилик шу, бор ўсиш шу, бор фарқ шу! Бу қадар нонкўр бўлма-да, қайта қурувчи демократ! Сенлар, ўзи, социализмдан чиқдинг. Сенлар, ўзи, порлоқ коммунизм сари олға бораётиб эдинг. Сенлар пионер эдинг, комсомол

эдинг. Сенлар коммунист эдинг, коммунист! Ана шундай бир вақтда Москвадан... шундай, Москвадан... бир бахт қуши учиб келди. Бахт қуши бошинг узра айланди-айланди... Охир-оқибат — бошингга келиб кўнди. Бу бахт қушини оти мустақиллик бўлди, мустақиллик! Бу бахт қушини оти — озодлик бўлди, озодлик! Бу бахт қушини... ошкоралик шамоли учириб келди, демократия шамоли учириб келди, қайта қуриш шамоли учириб келди! Бундай бахт қушига эришиш учун халқлар... ариқ-ариқ қон тўкади, ариқ-ариқ қон! Бундай бахт қушига эришиш учун ватанлари кунпаякун бўлади, кунпаякун! Сенлар эса... тайёр ошга эга бўлдинг, тайёр ошга! Шундай экан, тайёр ошни е энди. Оғзинг-даги ошни ют энди».

60

Бўсағада кампири кутиб олди.

Кампири бошидан шляпасини олди. Елкасидан костюмини олди.

— Қалай ўтди, раис бова? — деди.

— Бузуқи қариса-да, гамзаси қаримас, дейдилар! — деди Ботир фирқа. — Гап кўп. Бари маза-матрасиз гаплар!

— Ўзи, майлис шундай бўлади-да, раис бова.

— Бу қайта қурувчилар ҳали беш-олти кўйлак йиртиши керак. Қайта қурувчиларда ўша... кўйлакни ўзи йўқ! Қайта қурувчилар ҳали... кўйлак кўрмаган! Қайта қурувчи демократ — яланғоч қирол! Шундай, қайта қурувчи демократлар яланғоч қирол!

— Гап десанг, қоп-қоп денг?

— Яна-тагин, қайта қурувчи демократ зоти бор — фақат... худони номидан гапиради! Ўша худо — Яратганни ўзи ҳар бандасига бир арава беради. Демак, ҳар бандани ўз араваси бўлади. Ана шу аравасини йўлда қолдирган банда — одам бўлмайди! Бир икки бўлмайди. Шу боис, ҳар банда ўз аравасини ўзи тортиши керак. Дехқон экинини экиши керак. Қурувчи иморатини қуриши керак. Олим фанини яратиши керак. Ашулачи ашуласини айтиши керак. Шоир... шеърини ёзиши керак! Ана ўша демократлар — шоир. Демак, улар шеър ёзиши керак, шеър! Бир сўз билан айтсак, ҳар банда ўз касбий аравасини тортиши керак. Ана ўшанда... қайта қуриш бўлади! Ана ўшанда... эл-юрт обод бўлади. Булар бир оғиздан Орол-Орол, дейди. Нима, қайта

қуриш демак — Орол денгизи, демакми? Қайта қуриш демак — Оролни тўлдириш, демакми? Яхшилаб эшитсам, қайта қурувчи демократларни дарди бошқа, кампир.

— Нима экан, билдингизми?

— Ҳали айтиб бераман.

Ботир фирқа ёнбошлади. Қайта қурувчиларни ўйлади. Хаёлидан ажаб-ажаб гаплар ўтди.

«Биз учун бор эъзоз-эҳромларни нобуд этмоқдалар. Улуғ сиймоларни инкор этмоқдалар. Табаррук бисотларни тортиб олмоқдалар, — деди. — Ўзи... бисотда бирор нима қолдими? Менда, манави... кампирим қолди! Бор-йўқ бисотим — кампирим. Топган-тутган хазинам — кампирим. Суянган қанот-қуйруғим — кампирим».

Ботир фирқа кампирига тикилиб ўйлади. Кампирига тикилиб сўзлади:

— Кампир, шу қайта қурувчи демократлар бир кун эмас, бир кун... коммунистлар, кампирларингни топширинглар, деб қолса-я!

— Нима-нима?

— Коммунистлар, кампирларингни олиб келиб топширинглар, деб қолса... нима қиламиз?

Кампири сокин кулди. Бош чайқаб кулди. Оғиз ушлаб кулди.

— Ҳар нарса деяверманг, раис бова. Даққиюнусдан қолган кампир кимга керак?

— Ия, ўттиз тўққизинчи йилдан қолган орденни топшир, деган қайта қурувчи... кампирингни топшир, демайдами?

Кампири кетига чалқайиб-чалқайиб кулди.

61

«Булар бунча бақиради? Оғиз фақат шуларда борми? — дея ўйлади Ботир фирқа. — Гапингда мазаматра бўлса, бақирма. Одамга ўхшаб гапир. Одатда, бошида ақл-фаросат йўқлар бақириб-чақиради. Бақириб-чақирини эса... ожизлик аломати!

Булар бу ожизлик билан... нимани қайта қуради? Қандай қайта қуради? Қачон қайта қуради?

Қайта қурувчилар олдин ўтмиш-кечмишини унутди. Ўзларини кимлигини унутди. Энди эса... келажagini-да унутди!

Келажак қайтиб келмайди!

Келажакда эл-юрт нима бўлади? Ўзлари келажакда ким бўлади?

Билмайди, бирови-да билмайди. Келажакни билиш учун — ўтмишдан сабоқ олиш керак. Ана шу сабоқлар заминиди келажак режаларини тузиш керак.

Ўтмишсиз келажак йўқ!

Ўзбек зиёлилари нега бечора бўлиб қолди? Нега ғариб-бенаво бўлиб қолди? Нега муштипар бўлиб қолди?

Боиси, зиёлилар... ўзини йўқотди! Ўзини зиёлиман деб юривчилар оломон бўлиб қолди. Ўзини олим дея, кўкрак керувчилар сояга ўхшаб қолди. Ўзини арбоб дея, кўкрагига урувчилар кўғирчоқ бўлиб қолди.

Зиёлиларни... бир гуруҳ ўнгга бошлади. Бир гуруҳ чапга бошлади. Зиёлилар эрталаб ўнгга борди, пешинда чапга борди. Қайта қурувчилар нима деса — бош ирғаб ўтирди. Чапак чалиб ўтирди!

Оқибат, зиёли ўз юзини йўқотди. Ўз сўзини йўқотди. Ўз юзи йўқ, ўз сўзи йўқ одам... зиёли бўлармиди?

Энди нима бўлади? Қайта қурувчилар зиёлиларни чиқитга чиқариб ташлайдими? Қаерга олиб бориб ташлайди? Зиёлилар ҳали соғ-омон-ку? Соғ-саломат зиёлини чиқиндига ташлаб бўладими?»

Ботир фирқа йигилишда бўлмиш гапларни бир-бир ёллади. Гапларни ўзича мушоҳада этди.

— Мана бу зотлар зиёли эмас! Йўқ, зиёли эмас! Булар халқдан чиққан одамлар...

«Мадиев шундай дедими? Ҳа, Мадиев шундай деди, — ўйлади Ботир фирқа. — Хўп, Мадиевчасига ҳам борайлик. Чин, биз халқдан чиқдик. Чин, биз шунчаики одамлар. Хўп, одам шунчаики бўлмай, қанчаики бўлади? Хўп, одам халқдан чиқмай, қаердан чиқади? Одам... ердан чиқадими? Одам... молдан чиқадими?»

Мадиевни шеърлари-да шунақа! Шеърларига: «халқ йўлида», «халқ оҳангларида», деб қўяди.

Эй, фитна шоир, халқ йўлида ёзмай, кимни йўлида ёзасан? Сигир-бузоқларни йўлида ёзасанми? Қўй-қўзиларни йўлида ёзасанми?

Мадиевлар ўзини авангард-авангард, дейди. Илғор, демокчи-да?

Менимча, авангард... елвизак, елвизак, демак! Адабий авангард — адабий елвизак, демак!

Совет даврида эшиклар берк эди. Адабий елвизаклар... адабиёт эшигидан киролмас эди! Кўча-қўйда елиб-елиб... дунёдан ўтиб кетар эди.

Демократия даврида барча эшиклар баралла очилди. Адабий елвизаклар адабиёт эшигига... бостириб кирди!

Адабий елвизаклар йўлида учрамиш адабиёт даргаларини... белидан олиб, беланги қилди. Бошидан олиб, тумов қилди. Бурнидан сув оқизди, кўзидан ёш оқизди. Огзидан қон оқизди...

Эшикдан елвизакдай ҳуриллаб кириб... Адабиёт тожтахтига ёпишди! Шу тож-тахтни олсак... Адабиёт бизники, дея ўйлади.

Афсус бўлсин, елвизак — ўз оти ўзи билан елвизак! Ғувв этиб ўтиб кетади!

Ким асл зиёли?

Имон билан яшагучи, ноҳақликка чидолмовчи, хўрлик — золимликдан нафратланувчи, чин инсон бўлиб яшагучи зот — асл зиёлидир!

Мадиевлар зиёлими? Зиёли бўлса, ушбу талабларга жавоб бера оладими?

Мана, Мадиев оғиз кўпиртириб нутқ сўзлади. Тош отмаган одами қолмади. Ўртоқ Лениндан тортиб... мена гача тош отди! Тош отишидан мақсади — мансабдор бўлиш!

Ана шу тош отишини ўзи... Мадиев ор-номуссиз эканини кўрсатади. Шон-шавкатсиз эканини билдиради. Юз-ғурурсиз эканини айтиб туради.

Ор-номуссиз одамга эл-юрт тақдирини топшириб бўладими? Юз-ғурурсиз одамга эл-юрт ихтиёрини бериб бўладими?

Дунёда қалтис ишлар кўп. Ана шундай қалтис ишлардан бири... тентак одам қўлига милтиқ бериш, юзсиз одам қўлига мансаб бериш!

Эл-юрт учун иккови-да қалтис!»

62

Матбуотда Орол денгизини қутқариш ҳақида хабар берилди.

Деворларда эълон осилди.

Йиғилишга оммавий равишда таклиф этилди. Телефонда таклиф этилди. Огизма-оғиз таклиф этилди.

Ботир фирқа телефонда таклиф этилди. Шахсан таклиф этилди!

Йиғилиш хиёбонда бўлди.

Хиёбон мўл-мўл одам бўлди.

Ботир фирқа меҳнат ва уруш ветеранлари қаторида ўтирди.

«Ўзи, одам йиғилса йиғилгудек ташвиш. Бундай ташвишни кўпайишиб ҳал этмаса бўлмайди, — дея ўйлади Ботир фирқа. — Орол эл-юрт дарди бўлиб қолди. Мен ҳам шу эл-юртни бир заррасиман. Аммо-лекин шахсан мен Оролга қандай ёрдам берсам бўлади? Коммунист Эсонов, сиз Оролга қандай ёрдам берасиз, десалар нима дейман? Олди-қочди гаплар билан Оролни қутқариб бўлмайди. Баландпарвоз сафсаталар билан Оролга ёрдам бериб бўлмайди. Мен... пенсия пулимдан Оролга бераман! Мана шу ойлик пенсиямни Орол фондига бағишладим, деб айтаман».

Оролпаноҳлар бирин-кетин минбарлади.

Оташин-оташин нутқлар билан Оролни... тўлдириб-тўлдириб ташлади! Лирик-лирик шеърлар билан Оролни... қутқариб-қутқариб ташлади!

Минбарга ашаддий оролпаноҳ Мадиев кўтарилди. Йиғилиш аҳлига қараб бош ирғади. Ўнг қўлини кўксига қўйиб бош ирғади. Бирдан... асл мақсадга ўтди:

— Хонимлар ва жаноблар! — деди. — Мен умримга ачинмайман, мен марксизм-ленинизмни ўрганишга кетган вақтимга ачинаман!

Йиғилиш гувв-гувв этди. Йиғилиш қий-чув этди. Йиғилиш чувв-чувв этди.

Мадиев қарсақлар остида қолди.

Мадиев кўкрак чўнтагидан бир ҳужжат олди. Ҳужжатни халққа пешлади.

— Мана, КПСС билети! — деди. — КПСС, КПСС... Барча тараққийпарвар мамлакатларда ижтимоий-иқтисодий қонун-қоидалар инсон ҳуқуқлари манфаатидан келиб чиқади. Бизда эса, етмиш йил мобайнида ҳамма нарсa ҳукумат манфаатлари нуқтаи назаридан келиб чиқди. Ҳукумат ким? КПСС! Чунки КПСС етмиш йил давомида ҳукмрон бўлиб келди. Коммунистик партия етмиш йил давомида мамлакатни бошқариб келди. Коммунистик партия етмиш йил мобайнида биз сизларга фаровон турмуш ато қилдик, деб қайта-қайта ўқтириб келди. КПСС бизга гўзал ҳаёт тақдим этган эмиш! Буни қаранг-а! Мана шу қип-қизил билет бизга ҳаёт ҳадя этибди! Шугина билет-а! Демак, шу қизил билет бўлмаса — ҳаёт бўлмас экан-да? Шу қалин қоғоз бўлмаса — биз яшамас эканмиз-да? Буни қаранг-а! Мен энди мана шу қуруқдан-қуруқ КПСС қонун-қоидаларига қараб эмас, тараққийпарвар жаҳон мамлакатларида

қабул қилинган умуминсоний қонун-қоидалар, умум-башарий хулқ-ахлоқ талаблари асосида ўз тақдиримни ўзим ҳал қилмоқчиман. Мени шу кундан бошлаб Совет Иттифоқи Коммунистик партияси аъзоси ҳисобла-масликларингизни сўрайман!

Гулдурас қарсак бўлди. Узлуксиз қарсак бўлди.

Мадиев КПСС билетини минбарга ташлади. Халққа қарата қўл силкиди.

«Наҳотки, партия ташкилотлари бефарқ қарайди? — ўйлади Ботир фирқа. — Наҳотки, коммунистлар сукут сақлайди?»

Минбарга Диля кўтарилди.

— Ҳа, КПСС — партия эмас эди! — деди Диля. — КПСС ҳукмрон эди, КПСС ҳоким эди! Гўрингдан ту-тун чиққур Брежнев КПСС яккаҳокимлигини янги Кон-ституция билан қонунлаштириб ҳам берди. Камина ана шундан кейин КПСС сафига ўтишга мажбур бўлдим. Чунки кўриб турибсиз — камина бир ожизаи заифа, КПСС эса, диктатор эди! КПСС золим эди! Биз ожи-заи заифалар диктаторлик зулми остида ўз... аёллик ўфғатимизни йўқотиб қўймаслигимиз учун КПСС са-фига киришга мажбур эдик. Биз заифалар, золим КПСС қамчиси остида... ногирону нотагон бўлиб қолмасли-гимиз учун КПСС взносини тўлаб туришга мажбур эдик. Атоқли шоиримиз Ғафур Ғулом айтганларидек, бизнинг аёлларга ҳаё фазилат! КПСС учун эса — ҳаё бегона, ор-номус бегона! Мен энди КПСС сафида қололмайман! Номи улуғ, супраси қуруқ КПСС сафи-да қололмайман! Шундай бир жирканч партия сафига ўтганим учун мен сиз қорақўзлардан... кечирим сўрай-ман! Шундай бир жаллод КПСС сафида йиллаб взнос тўлаб юрганим учун мен сиз қорақўзлардан... минг бора узр сўрайман! Мени афв этинг, яхшилар! Мана, жал-лод КПСС билети!

Диля КПСС билетини минбарга ташлаб тушди.

«Буларни йўлдан қайтариш керак, — ўйлади Ботир фирқа. — Булар ҳали ёш коммунистлар. Буларга тушун-тириш ишлари олиб бориш керак. Буларни партия ўқув юртларига, сиёсий курсларга ўқишга юбориш керак. Ана ўшанда кўзлари очилади. Ана ўшанда КПСС ни-маллигини англаб етади. КПССни лаънатлаб бўлмайди. КПССга шак келтириб бўлмайди».

Мадиев боши билан имо этди — қайта қурувчилар бир даста шохча қўлтиқлаб келди. Шохчаларни ўртага тўдалаб қўйди.

Мадиев нигоҳи билан имо этди — қайта қурувчилар бир шиша ермойи олиб келди. Ермойини шохчаларга сачратиб сепди.

Мадиев қўли билан ишора этди — қайта қурувчилар гугурт қутисини оча-оча келди. Шохчалар остидан чирсиллатиб гугурт ёқди.

Шохча ўтин олов олди. Олов одам бўйи кўтарилди.

Мадиев минбардан КПСС билетини олди. Олов олдига келди. Мисоли ўлик сичқонни думидан ушлаб кўтармишдай... КПСС билетини учидан ушлаб кўтарди. Мисоли ўлик сичқонни теваракка кўрсатмишдай... КПСС билетини боши узра айлантириб-айлантириб кўрсатди.

КПСС... ўлик сичқон мисол шалвир-шалвир этди!

Мадиев КПСС билетини... олов учиға тутди!

Олов учи билан... КПСС учи учрашди. КПСС билан олов... юзма-юз бўлди!

КПСС олов олди! КПСС ёнди!

Мажлис аҳли қийқириб қарсак чалди. Мажлис аҳли ҳайқириб олди.

Ботир фирқа ўтиролмади. Сапчиб турди. Тишлари ғижир-ғижир этди. Қўллари мушт бўлди. Муштини шим чўнтагига тикди. Халққа жовдираб боқди. Жовдираб-жовдираб боқди.

Халқдан нажот бўлмади! Халқдан паноҳ бўлмади!

КПСС... лов-лов ёнди!

Мадиевни қўли қуйди — КПССни... ташлаб юборди!

КПСС олов ичига тушди. КПСС олов ичида қолди!

Мадиев йигилиш аҳлига қараб таъзим этди. Қўлини кўксига қўйиб таъзим этди.

Ёнди, Диля келди. Мадиевни қилиқларини такрорлади. Мадиев нима қилди — Диля ҳам шуни қилди.

Йигилиш аҳли Диляни ҳайқириқ-қарсақлар билан олқишлади.

Кейин, учинчи қайта қурувчи, тўртинчи қайта қурувчи, бешинчи... эллигинчи қайта қурувчи демократ келди!

Ботир фирқа... эликдан кейин таҳликада қолди. Довдираб қолди. Эс-хушини йиғолмай қолди.

Ботир фирқа... гимн айтаётган арбоб мисол ғоз-ғоз турди. Гимн эшитаётган коммунист мисол мағрур-мағрур турди.

КПСС... олов бўлиб ёнди! Олов бўлиб осмон ўрлади. Буралиб-буралиб ўрлади.

«Ўртоқ Ленин сиймосидай мангу олов! — деди Ботир фирқа. — КПСС гојаларидай нурафшон олов! Коммунист қалбидай оташин олов! Коммунист фаолиятидай шон-шавкатларга, меҳнат жасоратларига бой олов!»

Ботир фирқа беихтиёр... чап кўкрагини ушлади. КПСС билетини... устидан ушлаб-ушлаб қўйди. Кафтини... билетлик чўнтаги устига қўйиб турди.

«КПСС яраланди! Жуда ёмон яраланди! — деди Ботир фирқа. — Аммо-лекин КПСС ўлган эмас! Йўқ, КПСС ўлган эмас...»

Ботир фирқа кетга тис бўлди-тис бўлди — йиғилишдан чиқиб олди.

Боши букик, қалам олди. Боши кўксига, қалам олди. Беҳаёл қалам олди.

Уйда кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди.

63

«Тўйдим, мен энди кетаман!»

Ботир фирқа ётди-ётди — ана шундай хулосага келди.

«Бўлди, мен яшашдан чарчадим, — деди. — Меҳроқибат, ҳурмат-иззатлардан чарчадим. Мансаб-амал, шон-шухратлардан чарчадим. Қаҳр-газаб, нафрат-аламлардан чарчадим. Майли, мендан нафратлансинлар. Мендан жиркансинлар. Мендан ҳазар қилсинлар. Тўйдим, мен яшашдан толдим.

Ҳар бандани ўз сиғинажак қиблагоҳи бўлади. Ўз сиғинажак улуғ зоти бўлади. Сиғиниш эса — эътиқоддан бино бўлади. Эътиқодсиз яшаб бўлмайди!

Мен пионерга эътиқод қўйиб яшадим. Мен комсомолга эътиқод қўйиб яшадим. Мен партияга эътиқод қўйиб яшадим.

Ўртоқ Ленин улуғ зотим бўлди! Жонажон КПСС қиблагоҳим бўлди!

Мен улуғ зотим Ленин учун ички-ташқи ганимлар билан курашдим. Жон олиб, жон бердим. Мен ўртоқ Ленин ганимини ўз ганимим деб билдим!

Мен қиблагоҳим КПСС учун неча-неча беш йилликларни ошириб-ошириб бажардим. Неча-неча ўн йилликларни бажариб-бажариб ташладим. Мен қиблагоҳим КПСС учун миллион-миллион тонналаб пахта те-риб бердим!

Қиблагоҳим КПСС барча ютуқларим илҳомчиси ва ташкилотчиси бўлди!

Инсонда ватан битта бўлади. Ватан ёлғиз бўлади. Шу боис — ватанга оҳанжоме тақиб бўлмайди. Ватанга упу-сурма қўйиб бўлмайди. Ватанга гард юқтириб бўлмайди.

Ватан ўз оти ўзи билан — ватан!

Жуда бўлса — ватанга она сўзини қўшиб айтса бўлади. Боиси, ватан билан она айрилмасдир. Ватан билан она мангудир. Шу боисдан — она-ватан, деймиз. Она-ватан!

Аммо-лекин мен — коммунист Эсонов, ватанга... социалистик сўзини қўшиб айтдим! Социалистик ватан! Она қолиб... социалистик номини қўладим! Она қолиб... социалистик ватан, деб айтдим!

Бирдан... бари хароб бўлди. Бари сароб бўлди.

Ёмондан-ёмонни — энди бу харобани тиклаб бўлмайди. Энди бу саробани тўлдириб бўлмайди».

Ботир фирқа чап ёнига ағдарилиб ўйлади, ўнг ёнига ағдарилиб ўйлади. Чалқанча ётиб ўйлади. Қарори қатъий бўлди:

«Тўйдим, мен энди кетаман!»

64

Одам қариса... умидини йўқотади. Умидини бой беради. Келажакдан умидини узади.

Одамни ана шу... одам қилиб туради. Одамни ана шу умид... суяб юради. Шу боис, одам... умидсиз яшай олмайди!

Одам ҳамиша... уфққа қараб яшайди. Уфққа қараб юради. Уфққа қараб хаёл суради. Уфққа қараб орзу қилади. Уфққа қараб... дуои фотиҳа ўқийди.

Умид — одам учун мисоли уфқ. Умид — одамзот учун одамзот уфқи.

Оламни охири — уфқ. Оламни охири — умид!

Оламни сўнгги таянч нуқтаси — уфқ. Оламни сўнгги таянч нуқтаси — умид!

Олам уфққа бориб тамом бўлади. Одам умидини йўқотиб тамом бўлади. Одам қариса, ана шу таянч нуқта — умидини йўқотади!

Шу боисдан, қари одам юрса — оёғи остига қараб юради. Қари одам ўтирса — ерга қараб ўтиради.

Ботир фирқа-да ана шундай бўлди!

«Ўзи, пешонам шўр экан, — деди Ботир фирқа. — Бир донишманд айтиб эди: худо ёмон кўрган бандасини... қайта қуриш даврида яратади, деб эди. Худо шўри

қуриган бандасини... ўтиш даврида яратади, деб эди. Шу гап чин экан. Мен шўрпешона эканман. Мана, умрим қайта қуриш билан ўтди. Қайта яратиш билан ўтди.

20—30-йилларда ўртоқ Ленин қур-қур, деди. Мен совет давлатини қурдим. 30—40-йилларда ўртоқ Сталин ярат-ярат, деди. Мен социализм жамиятини яратдим. 40—50-йилларда Йўлдош Охунбобоев барпо эт-барпо эт, деди. Мен завод-фабрикалар барпо этдим. 50—60-йилларда ўртоқ Хрушчев чўлларни ўзлаштир-ўзлаштир, деди. Мен чўл-биёбонларни бог-бўстонга айлантирдим. 70—80-йилларда ўртоқ Брежнев билан ўртоқ Рашидов мўл-мўл пахта бер-пахта бер, деди. Мен ҳар йили олти миллион тонналаб «оқ олтин» териб бердим, олти миллион!

Партия-ҳукумат нима деса — лаббай, деб жавоб бердим. Эл-юрт учун қўлимдан келган барча ишни қилдим. Қайта қурдим, қайта туздим, қайта яратдим!

Қайта, қайта, қайта... умрим ана шу «қайта» сўзи билан ўтди! Таржимаи ҳолим ана шу «қайта» сўзи билан тўлди!

Мана энди, тагин... қайта қуриш! Нимани қайта қураман? Қарийб бир аср... қайта қурдим! Бир аср... қайта яратдим! Бир аср йўқни бор қилдим! Бир асрлик меҳнатим кам бўлдимми?

Энди нима қилсам — тинч бўламан? Нима қилсам — қур-қур, деган гаплардан қутулиб... ором оламан? Нима қилсам — ярат-ярат, деган гаплардан қутулиб... оёғимни узатиб ётаман?»

Ёлғиз бир йўл қолди. Ягона йўл қолди...

У умрида барини кўрди: XX асрни бош-адоқ кўрди. XX асрни ўз кўзи билан кўрди. XX асрни қўли билан ушлаб кўрди. XX асрни ўз бошидан кечирди.

Ҳаётда маъно қолмади. Турмушда мазмун қолмади. Яшашда мақсад қолмади.

Фақат бир йўл қолди. Энг қийини қолди. Энг ёмони қолди.

Ана шу ёмон йўлга... қандай етса бўлади? Қачон шу... ёмон кун келади?

Қачон шу... қайта қурувчилардан қутулади?

Одамда ички бир руҳ-қудрати бўлади. Уни ўз-ўзини балоғардонлардан ҳимоя этиш ички руҳ-қудрати деса бўлади. Ўз-ўзини бало-қазолардан авайлаш руҳ-қудрати деса-да бўлади.

Бу руҳ-қудратни енгиб бўлмайди. Бу руҳ-қудратни даф этиб бўлмайди.

Аммо бу руҳ-қудратни улуғ мақсадлар йўлида фидо этса бўлади. Масалан, эл-юрт йўлида фидо этса бўлади. Эл-юрт йўлида садақа этса бўлади. Эл-юрт йўлида қурбон этса бўлади.

Айнан... ўлим инсон ким эканини кўрсатади! Инсон тош-тарозисини... тарозига қўйиб кўрсатади. Инсон қиёфасини ойнага солиб кўрсатади. Инсон қадрқимматини... оппоқ қоғозга битиб кўрсатади.

Асл инсонни асл баҳосини... ўлим беради! Шу боис, асл инсон учун ўлим писанд эмас! Асл инсон ўлимни очик юз билан кутиб олади. Асл инсон ўлимни табасум билан кутиб олади.

Боиси, асл инсон эл-юрт учун қўлидан келмиш эзгуликни бажариб бўлади. Асл инсон эл-юрт олдида ўз бурчини адо этиб бўлади.

Ана шунда, асл инсон ўз ҳаётидан кўнгли тўлади. Асл инсон ўз яшашидан кўзи тўяди.

Теварак-бошига мунис-мунис боқади. Тўқ кўнгил билан боқади. Тўқ кўз билан боқади.

«Мен энди... кетақолай», дейди.

Инсон дунёга келди, дейдилар. Чин, инсон дунёга келади. Аммо инсон дунёга ўзи келмайди. Ўз оёғи билан келмайди.

Боиси, инсон онаси кўкрагида юролмайди. Оёқлари бўлади, аммо юролмайди. Шу боис — инсон онаси кўкрагидан ёруғ дунёга қадам босиб тушолмайди.

Инсон туғилса: «инга-инга — мен келдим», дея овоз беради. Инсонни биринчи бўлиб... энага кўтариб олади! Энага бағрига босади. Энага инсонни ўраб-чирмайди. Энага инсонни йўргаклайди.

Энагадан кейин... ҳамширалар инсонни айланиб-ўргилади. Дўхтирлар инсонни кўз қорачиғидай авайлайди.

Энди, инсон: «дод, дунёдан кетаман», деса-чи?

Биров... отинг нима, демайди! Биров... ҳолинг нима, демайди. Ҳатто, биров... итмисан-эшакмисан, демайди!

«Ҳай, номард дунё, номард дунё! — деди Ботир фирқа. — Дунё нотанти экан, нотанти! Одам дунёга келаман деса... Инга-ингани эшитиб... қулоқлар динг бўлади! Энага, ҳамшира, дўхтирлар кучоқ очиб келади! Одам: «дунёдан кетаман», деса... Бирор зот итмисан-эшакмисан, демайди! Одам... дардини кимга айтишини билмайди! Кампирга айтсаммикин? Ҳай-ҳай, увос солиб йиғлайди! Дунёни бошига кўтаради! Дўхтир-

дан маслаҳат сўрасаммикин? Йўқ, чол айтиб қолибди, дейди. Унда, инсонни дунёдан ким кузатиб қўяди? Энага тоифа бир зот борми? Кимга мурожаат этса бўлади? Кимдан маслаҳат сўраса бўлади?»

Ботир фирқа ўйлади. Бирдан тан-жони илиқ-илиқ бўлди. Юз-кўзлари ёруғ-ёруғ бўлди.

У шундай маслаҳатчини топди. У шундай энагани топди:

«Гўрков! Қари одамни энагаси — гўрков!»

65

У улкан дарвоза олдида оёқ илди.

Дарвоза ўнгида турмиш тошга чўкди. Ўткинчи-кеткинчиларга қараб ўтирди. Бирорта таниш-билиш учратмади. Кўнгли тинч бўлди. Оҳиста қўзғолди.

Темир дарвозадан ичкарилади.

Ана шунда, ажаб бир синоатни кўрди: сонсиз қабрлар. Панжара билан ўроғлик қабрлар. Ҳовли мисол ўроғлик қабрлар. Ялт-юлт сағаналар. Мармар плиталар. Оҳанжом тошлар. Ёлғизоёқ йўллар...

«Шаҳар, мисоли шаҳар! — деди Ботир фирқа. — Бу шаҳар абадий уйқуда ётади. Мангу оёқ узатиб ётади. Бу шаҳар кўзларини юмиб ўйлайди. Фақат ўйлайди. Ана, одамзотни ибтидоси! Ана, одамзотни интиҳоси! Одамзотни сўнгги манзили — бир парчагина ер. Одамзотни сўнгги макони — бир сиқимгина тупроқ. Барча инсон ана шу маконга келади. Инсон қип-яланғоч келади. Инсон шип-шийдам келади. Мен... ҳаммадан олдин келаман! Ўз оёғим билан келаман!»

Ботир фирқа марҳумлар шаҳри оралаб юрди. Марҳумлар йўлаги бўйлаб юрди. Теварак-бошга кўз солиб юрди. Бўш жой... бўш жой тополмади!

Марҳумлар шаҳри шу қадар сераҳоли бўлди, шу қадар тигиз шаҳар бўлди!

У марҳумлар шаҳри оралаб юрди-юрди, бир кулбага дуч келди. Кулба эшигини қия очиб қаради: ичкарида бир одам устачилик қилиб ўтирди.

Уста Ботир фирқага бош ирғади. Асбоб-анжомларини ёнига қўйди. Ботир фирқани ичкари таклиф этди. Бир думалоқ кундани кўрсатди.

Ботир фирқа думалоқ кундага ўтирди. Устадан ҳолаҳвол сўради.

Уста бош ирғаб-бош ирғаб жавоб берди. Ботир фирқага бир пиёла чой узатди.

Ботир фирқа кулба ашқол-дашқолларини томоша этди. Бош ирғаб-ирғаб томоша этди.

— Хўш, келинг-келинг? — деди уста.

— Шундай... Ўтган-кетганларни ёдга олиб дегандай? — деди Ботир фирқа.

— Яхши, яхши. Ўтганларни хотирлаш савоб иш. Баъзи бировлар ўз ота-онасини қабри қаердалигини билмайди. Ана, обод қилиб қўйдик. Айланиб кўришингиз мумкин.

— Айланиб кўрдим. Хўп обод шаҳар бўпти!

— Қанақа бўпти-қанақа бўпти?

— Обод шаҳар бўпти!

— Шаҳар? Ҳа, тилингизга бол, тилгинангизга бол-а! Шаҳар қилиб қўйдик-да, ҳа, шаҳар! Баъзи бир қабристонларни кўриб, одам ҳам тириклар шаънига ачинади, ҳам марҳумлар ҳолига ачинади. Деворлари нураб тушган супуриб-сидирилмаган, моллар оёқости қилган. Ушанақа қабристонларни кўриб, одам... ўлишгаям кўрқади! Одам ўлишиниям билмайди, қолишиниям билмайди! Ана, бизни шаҳримиз — ярақлайди! Бизни шаҳримизни кўрган одам... ўлгиси келади! Ўлган сайин, ўлгиси келади! Бизни шаҳримизни кўрган одам... тезроқ омонатимни топшириб... шу шаҳардан макон топсам дейди!

— Раҳмат, раҳмат...

Ботир фирқа бош ирғади. Ботир фирқа дудуқланди.

«Биз ҳам келадиган бўлдик, ука», дейишига бир баҳя қолди!

Аммо нафасини ичига ютди. Гапни бошқа ёққа бурди. Асл мақсадга ўтди:

— Сиз бу шаҳарда кўпдан буён ишлайсизми, ука?

— Шу, йигирма йиллар бўп қолди-ёв. Нима эди?

— Ҳалиги... гўрков, дегич одамлар ҳам бўлар эди?

— Бор, гўрков бор. Гўрковни кулбаси мана буёқда.

Шаҳарни ўнг бурчагида. Бирор иш бўлса айтаверинг, хизматингизга тайёрман.

— Сиз...

— Мен тошга битик битувчиман. Олдин тош қўювчи эдим. Кейин, маҳоратим ошди. Тошга шакл берувчи бўлдим. Ҳозир, тошга битик битувчи бўлиб хизмат қиляпман. Охир-оқибат, шу шаҳарлик бўлиб қолдим. Худога минг қатла шукур, менча бўлган ҳам, бўлмаган ҳам бор.

— Чин, чин. Тошга битик битишни ўзи бўладими? Мана шу қабр тошлар тайёр мрамарга шакл берилиб қилинадими ё бирор-бир қолипга солиб тайёрланадими?

— Асл сағаналар соф мрамардан бўлади. Шунчаки сағаналар цементдан бўлади. Қум ва мрамар увоқлари аралашмасидан бўлади. Барчаси тайёр ҳолга келтирилгач, мрамар плитаси ёпиштирилади. Ана ундан кейин, марҳумни исми шарифи ҳуснихат билан ўйиб ўйиб битилади.

— У-у-у, ташвиши кўп экан!

— Ҳа-да! Ўлишни... ўзи бўладими? Ўлишни... чидаганга чиқарган!

— Чин, ўлишни ўзи бўлмайди. Ҳозир танқисчилик даври. Ашқол-дашқолни қаердан топяпсиз?

— Бир инсон жон бериб келади-ю... тош топмай-мизми? Топамиз! Тошларни мрамар заводидан сотиб оламиз. Арматура билан цементни дуч келган қурилиш иншоотларидан олиб келамиз. Шағал-қум деганларни ариқлардан оламиз.

— Шундай қимматбаҳо тошлар, сағаналар, панжаралар... Менимча, бу нодонлик, манманлик аломати деб ўйлайман. Дунёдан ўтганлар кетидан шон-шуҳрат, обрў олмоқчи бўлиш, деб ўйлайман.

— Энди, манави беш қўл баравар эмас, отахон. Ҳаётда ҳаром пулини қаёққа қўйишни билмай юрган тентаклар кўп. Аслида, эскичада... қабр тош қўйиш гуноҳ! Ҳа, қабр тош қўйиш гуноҳ! Мусулмончиликда қабрни тошлар билан бостириб қўйиш ман этилади. Аслида, мусулмончиликда қабрлар ер билан бир текис бўлиши керак. Қабрлар ер билан баравар бўлиши керак. Пайғамбарларимиз ҳам ана шундай йўл-йўриқ берганлар. Пайғамбарларимиз қабрлар устига фақат биттагина белги қўйишни буюрганлар. Сабаби, Расулulloҳ алайҳиссалом Усмон ибн Мазъун қабри бошига биттагина тош қўйганлар. Бу тош: «Биродарим қабри қаердалигини билишим ва бошқа қазо қилган уруғларимни ана шу қабр қабатига олиб келиб дафн этишим учун белгидир», деган. Расулulloҳ алайҳиссаломимизни ўз қабрлари ҳам ердан бор-йўғи бир қаричгина баланд, холос. Шу сабабдан ҳам қабрлар бошига гиштин бинолар қуриш, бетон оҳанжомалар ўрнатиш, суратлар ўйиб солишни асло буюрмаганлар.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман. Қайтанга совет даврида яхши эди.

— Тўғри, совет даврида халқ қонунлардан қўрқиб... камтарона яшар эди! Совет халқи инсоф билан иш қилар эди. Совет халқи огзини катта очмас эди.

— Совет халқи кўп сабр-қаноатли халқ эди. Совет халқи бор бўлсаям, йўқ бўлсаям... бориға шукур қилар эди! Совет халқи қорни оч бўлсаям... бориға шукур қилар эди! Боиси, совет тузуми кўп халқпарвар тузум эди, кўп меҳр-оқибатли тузум эди. Совет тузумини байналминналигини айтмайсизми, байналминналлигини!

— Лекин совет давриниям ташвишлари кўп эди. Шу бугунгидай эсимда: совет раҳбарлари сиёсий тафтиш учун келар эди. Саганалардаги: «Худо раҳмат қилсин», «Жойи жаннатда бўлсин», деган битикларни ўчиртириб ташлар эди. Мармар тошлардаги ярим ой шаклларини ўйдиртириб ташлар эди. Қабрларни номнишонсиз қолдирганлари камдай, «Яна шундай такрорласам, жиноий жавобгарликка тортинглар», деган тилхат ёздириб оларди.

— Мабодо ўшалар орасида... мен йўқмидим?

— Йўқ, сиз йўқ эдингиз. Бўлсангиз, танир эдим. Раҳбарлар ҳам ҳар хил бўлади. Ичида бир... худо безориси бор эди! Худо йўқ-худо йўқ, деб дўқ урар эди. Мана, худо бор экан, бечорани... жинни қилиб қўйибди!

— Жинни? Йўғ-е?

— Ҳа-да! Савдойи бўлиб, жиннихонада ётган эмиш! Фамилияси... ҳа, фамилиянг курсин... ҳа-ҳа, Ражабов, Ражабов! Падарингга лаънат, бир келиб: «Тошлардаги дуои фотиҳаларни ўчир», деди. Икки келиб: «Саганалардаги байт-ғазалларни ўчир», деди. Жонга тегиб эди! Ана, худони ўзи кўрсатди. Жинни қилиб қўйди, жинни!

— Ражабов... Ражабов... ҳа, таниш фамилия, таниш. Жинни эмасдир-е?

— Энди, психбольницада ётгандан кейин... ким бўлади? Имом-хатиб бўладими? Албатта, жинни бўлади-да!

— Ражабов, Ражабов...

— Ана ўша: «Барча қабр тошлар устида беш қирралик юлдузлар порлаб турсин», дея буйруқ бериб кетар эди. Буёгига нима дейсиз?

Ботир фирқа нафас ютди. Қилт этиб ютинди. Деразадан ташқари қараб олди. Бирдан сергакланди. Бирдан жонланди.

— Бизга... беш юлдуз яхши! — деб юборди.

— Ҳўп, сиз омонатингизни бемалол топшириб келаверинг. Буёғини бизга қўйиб беринг.

— Нима қилай-нима қилай?
— Сиз олдин омонатингизни бериб келинг. Буёғи-ни биз боплаймиз!

66

Одамзотни ёши қайтса... маросимма-маросим юради. Маъракама-маърака юради. Чақирса-да боради, чақирмаса-да боради. Орқаворотдан эшитиб қолса-да, боради. Гап йўқ, сўз йўқ — қўли кўксига кириб боради.

Одамзот мартаба-мансабда эканида... ана шу даргоҳларга қўй сўйиб чақирса-да бормайди! Одамзот оёғи узангида эканида... ана шу маросимларга ялиниб-ёлворса-да бормайди!

Ботир фирқа-да ана шундай бўлди.

— Бир профессор қазо қипти, дейишяпти, — деди кампири.

— Худо раҳмат қилсин, нечада кетибди?

— Ҳали пайғамбар ёшига етмаган экан. Бир бало касал экан, дейишди.

— Худо раҳмат қилсин. Дард ёмон, ўз вақтида қаратмаса ёмон.

Ёнбошлаб ётмиш Ботир фирқа кўзғолди. Маросим учун тайёр бўлди. Кўчага йўл олди.

Марҳумни оти нима — иши бўлмади. Марҳум кими бўлади — иши бўлмади. Сўраб-суриштириб кириб борди.

Ҳовли тўла... сонсиз оладўппи бўлди! Сонсиз беқасам тўн бўлди. Сонсиз белбоғ бўлди.

Ҳовли қилт этмас сокин бўлди. Пашша учмас сокин бўлди. Нафас билинмас сокин бўлди.

Ушбу сокинлик оти... мотам... мотам бўлди!

Мотамда... кўз билан кўриб бўлмас бир товуш кезиб юрди. Қулоқ билан эшитиб бўлмас бир товуш учиб юрди.

Ушбу товуш... ҳовли узра учди. Дарахт япроқлари бўйлаб учди. Тўн-дўппилар узра учди. Маъюс юзлар аро учди. Мунгли кўзлар аро учди. Ёшли ёноқлар аро учди.

Ушбу товуш оти... унсиз йиғи... унсиз йиғи бўлди!

Ботир фирқа ҳовли бўсағасида манзил олди. Қўл қовуштириб ўтирди. Гап-сўз орасида марҳумни билиб олди.

«Ҳа-а, институт декани экан-да, — дея ўйлади Ботир фирқа. — Декан бозори чаққон одам бўлади, оғзи ошдаги одам бўлади. Деканни қўлида бутун бошли фа-

культет бўлади. Ҳа-а, шу боисдан ҳам одам тумонот экан-да».

Тумонот қўзғолди: ичкаридан тобут қалқиб-қалқиб чиқиб келди. Катта кўчага қараб йўл олди.

Ана шунда, Ботир фирқа бир савоб олмоқчи бўлди: тобутни бир четидан беш-ўн қадам кўтариб бормоқчи бўлди... Шу мақсадда тобут кетидан эргашиди. Тобутга қўл узатди. Тобутга бармоқ ўйнатди.

Аммо қўли етмади — тобут қадам сайин олислаб борди. Ботир фирқа қўл узата-узата қолди. Тобутга қўли етмагани учун ёшидан ўпкаламади. Қувватсизлигидан да ўпкаламади.

Одам тумонот бўлди, тумонот!

Ботир фирқа тумонот одамдан кўнгли ёруғ бўлди.

«Қайсики марҳумни жанозасига тумонот одам йиғилдими, бўлди, ана шу одам жаннати бўлади! — ўйлади Ботир фирқа. — Ана, тумонот одам, ана! Демак, профессор жаннати бўлди, жаннати!»

Ботир фирқа тобутга эргашиб борди. Тумонот одамни оралаб борди. Кўнглидан манави гаплар ўтиб борди:

«Менгаям... шунча одам келармикин? — деди. — Келмайди, келмайди! Совет даврида партия-совет органлари барчани сафарбар этар эди. Пионерлар фахрий қоровулда турар эди. Комсомоллар орден-медаллар кўтариб юрар эди. Коммунистлар оташин нутқлар сўзлар эди. Энди, комсомол ҳам йўқ, партия ҳам йўқ. Аммо-лекин ўлим бор! Ана ўлим, ана...»

Катта кўчада одам тағин-да кўпайди. Одам тумонотдан-тумонот бўлди!

«Мен бечорани жанозамга ҳеч ким келмайди! — деди Ботир фирқа. — Қизил эди, деб келмайди. Коммунист эди, деб келмайди. Ўз оти ўзи билан Ботир фирқа эди, деб келмайди. Шундай экан, мен бечораям... шу бугун омонатимдан қутулиб олсам бўларди! Ана, тайёр тумонот одам. Мен бечораям... шу бугун кетақолсам бўларди! Ана, ўз оёғи билан келган тумонот. Ана, тайёр тумонот одам, тайёр...»

67

«Сиз омонатингизни топшириб келаверинг. Буёғини бизга қўйиб беринг».

Ботир фирқа тош битикчини ушбу гапини ўйлади. Чалқанча ётиб ўйлади. Радиодан музика эшитиб ўйлади.

«Омонатни топшириш кераклигини биламан, — деди. — Аммо-лекин шу омонатни қандай топшираман? Ана шуни билмайман! Доно бўлсанг, айт? Омонатни узиш йўлини айт».

Радио хўп музика чалди. Мумтоз-мумтоз музика чалди.

Ботир фирқа музика оғушида ётди-ётди — руҳи ором олди. Қалби роҳат олди.

Қалбида мунислик давр сурди. Тан-жонида мунтазамлик давр сурди.

Жойидан оҳиста қўзғолди. Ўзига оро берди. Ташқарилади.

— Йўл бўлсин? — деди кампири.

— Оёғимни ёйиб келаман, — деди.

Тагин қабристон йўл олди.

Ўткинчи-кеткинчилар билан салом-алик этмаслик учун — йўлини четлардан олди. Одамларни кўриб-кўрмасликка олди. Тикка қараб юрди.

Қабристонга-да тикка кириб борди. Тош битикчини кулбасига-да тикка кириб борди.

Тош битикчи билан кўришиб-сўрашди. Тош битикчини ёнидан жой олди. Юзларига фотиҳа суртди.

— Марҳумларни йўқлаб келибсиз-да, отахон? — деди тош битикчи. — Марҳумларни йўқлаб туриш савоб иш. Кўп савоб иш. Расулulloҳ саллalloҳу алайҳи васаллам айтадиларки, дафн этилган марҳумни ҳоли бамисоли сувга гарқ бўлаётиб, ёрдам сўраётган инсонни ҳолига ўхшайди. Борди-ю, ота-онаси, ёр-биродарларидан дуо ёхуд истиғфор бориб қолса, бу марҳум учун дунёдаги барча нарсалардан маҳбуброқ бўлади. Дарҳақиқат, Оллоҳ таборака ва таоло қабрларга аҳли тирикларнинг дуоларини етказди. Тирикларнинг марҳумларга қиладиган ҳадяларини талаби ғуфрон ва раҳмат ҳамда истиғфордир...

— Шу мақсадда келдим, ука... — дея манқаланди Ботир фирқа.

— Яшанг, отахон, яшанг. Пайғамбар саллalloҳу алайҳи васаллам нақл қиладиларки, инсон қабристон ёнидан шунчаики ўтиб кетаётганда ҳам: «Кул ҳуваллоҳу аҳад»ни ўн бир марта айтиб, марҳумларга унинг савобини бағишласа, марҳумлар одатича, ўша инсонга ҳам савоби тегади.

Ботир фирқа бош ирғаб маъқуллади. Кафти билан лабларини силади. Томоғини қирди. Нимадан гап бошлашини билмади.

— Шу, биз партия-совет органларида ишлаб, шу... намозхонликка вақтимиз бўлмади, ука... — дея чайналди Ботир фирқа.

— Ия, ҳали намоз ўқишни билмайсизми?

— Партия-совет ишларини биламиз, ука. Ўзингиздан қолар гап йўқ. Кабинет, кресло, телефон, мажлис, нутқ... Умримиз ана шундай ўтди, ука. Увол-савоб ишларидан бебаҳра қолдик.

— Намозхонликни фойдаси катта, отахон. Намоз ўқиш вақтида намозхонни асаб томирлари мулойим бўлади, диққат-эътибори бир нуқтага жам бўлади. Намозхон руҳияти тирикчилик ташвишларидан холи бўлади. Ҳордиқ-ором олади. Зеҳн-заковати пешланади, фикр юритиш учун соғлом бўлади. Намозхонлик еттилик рақамига имон келтиради. Яъни, намозхон ерга сажда қилганда — намозхонни ташқи аъзоларидан еттига жойи ерга тегиб-тегиб олади. Бурни-пешонаси, иккита қўли, иккита тиззаси ва иккита оёғини иккита учларидир. Намоз вақтида намозхонни ички аъзолари чўққидан само сари талпинган... бургут мисол парвоз туйғуларини ҳис этади! Шу сабабдан донолар: «намоз ўқиш — меърожга чиқиш демакдир», дейдилар. Боиси, намозхонни ички аъзолари билан илоҳий дунёни ички мулоқотда бўлиши — меърожни бир кўриниши, демакдир.

Тош битикчи деразадан марҳумлар шаҳрига қаради. Кейин, Ботир фирқага қаради.

— Увол-савоб ишларини билмасангиз, унда қийин экан, — деди. — Савоб ишларни Ҳадисларга қараб қилмасангиз, марҳумлар уволига қоласиз, отахон. Яхшиси, бундай қиласиз: шундай бориб, қабрни бир четига ўтирасиз. Асло, қабр устига оёқ босмайсиз. Ҳадисларда: қабр устида ўтиришдан кўра чўғ устида ўтириб... кийим ва баданларингиз куйса, яхшироқдир, дейилди! Қабр бошига борганингизда, марҳумдан бирор нарсасўраманг. Овоз чиқариб йигламанг. Қабр бошида чироқ ёқманг. Қабрни бир четгинасида ўтириб, дуои фотиҳа ўқинг. Ҳали дуониям билмайсизми? Унда, ён дафтарингизни олинг. Қани, ёзинг...

Ботир фирқа ён дафтарини кўкрак чўнтагига солди. Ручкасини жойига қистирди. Оҳиста кўзғолди.

— Келиб тулинг, келадиган жойингиз, — деди тош битикчи. — Ҳа, келадиган жойингиз!

— Келадиган жойимиз, шундай, келадиган жойимиз!

Ботир фирқа марҳумлар шаҳри аро равона бўлди.

«Биламан, келадиган жойим, биламан, — деди. — Аммо-лекин қандай қилиб келаман?»

Ботир фирқа марҳумлар шаҳрини сайр этди. Шаҳар йўлаклари бўйлаб сайр этди.

Марҳумлар шаҳри обод ҳам саришта бўлди. Марҳумлар шаҳри хушҳаво ҳам хушманзара бўлди.

У шаҳарни сайр этди-этди — қайтиб кетмоқчи бўлди.

Шунда, оппоқ панжарали бир қабрга кўзи тушди. Мармардаги марҳум сиймоси кўзларига иссиқ-иссиқ кўринди.

У ана шу қабр олдида оёқ илди. Чўнтагидан қўллари олди. Кўзойнагини пешлади. Мармардаги сиймога тикилди...

Ана, ўша райком бўлиб ўлмиш, аммо... жанозасиз кўмилмиш Тўрақулов! Ана, ўша райком бўлиб дафн этилмиш, аммо... жанозасиз дафн этилмиш Тўрақулов!

Ана-ана, ҳамон райком бўлиб ётмиш, аммо ҳамон... жанозасиз ётмиш Тўрақулов!

Ботир фирқа райком Тўрақуловга тикилиб қолди... Қалби қон бўлди! Қалби қоп-қора қон бўлди!

— Эй, парвардигор! — дея кафтларини очди. — Сен раҳмдил ва кечирувчи зотсан, эй, парвардигор! Биздан олдин ўтган мана шу зотларни гуноҳ-айбларини мағфират айлагин! Ана шу зотларга нисбатан қалбингда гина-кудуратинг бўлса, ювиб ташлагин, эй, парвардигор!

Ботир фирқа юзларига фотиҳа суртди.

Шунда, ён дафтари эсига тушди. Кўкрак чўнтагини пайпаслади. Ён дафтарини олди. Бармоқларини тупуклади. Дафтарини варақлади. Ҳали ёзиб тўлғизмиш бетини топди.

Қабрни кунботар тарафидан келди. Панжара олдида чўнқайди. Дафтарчани панжара орасига қўйди — дафтарча силжиб тушди. Тагин олиб қўйди. Дафтарча панжара тирқишида жойлашди.

Ботир фирқа дафтарча бошида жойлашиб ўтирди. Оёқларини ичига қайирди. Тиззаларига тирсак тиради. Кафтларини очди. Кафтлари узра дафтарчага кўз тикди.

Мачитда ўтирмиш мулла қиёфасини олди.

Қабр бошида оят ўқиди.

Сўзлар Куръондан бўлди, овоз... партиявий бўлди! Овоз... райкомона бўлди! Сўзлар пайгамбардан бўлди, оҳанг... партия съездида сўзловчи оҳанг бўлди. Сўзлар охиратдан бўлди, оҳанг... райком бюросида дағдаға этувчи оҳанг бўлди:

— Ассаламо алайкум аҳлад диёри минал муъмина ва муслимийна ва инна иншоллоху бикум лоҳикун. Антум фаратуна ва наҳну лакум табаъун...

Ана шу жойда Ботир фирқа чидаб туролмади. Ботир фирқани кўнгли бузилди. Ботир фирқани кўнгли вайрон бўлди.

Ботир фирқа... кўнг-кўнг йиғлаб қўя берди! Ботир фирқа... ўкириб-ўкириб йиғлаб қўя берди!

— Ув-ув-ув!.. — дея йиғлади.

Кўзларини кўллари юзи билан артиб-артиб йиғлади. Бурунларини тортиб-тортиб йиғлади. Юз-кўзларини костюми этаклари билан артиб-артиб йиғлади.

— Эй худо, мен бир нотавон бандангман! — деди. — Мениям... йиғиштириб ол! Мен ғариб бандангниям йиғиштириб ол-да қўй!

Ботир фирқа костюми ёқаларига юз-кўзларини артди. Ҳиқ-ҳиқ эта-эта, пешонасини билақларига қўйди. Упкасини босолмай — ҳиқ-ҳиқ этди. Елкалари силкиниб-силкиниб — ҳиқ-ҳиқ этди. Кўзларини юмиб... офир тин олди.

Шунда, чала қолмиш оятни эслади. Тагин бошини кўтарди. Дафтарига қаради. Кафтларини дуо учун очди. Оятни давомини ўқиди.

Оятлар... сукунатга сингиб-сингиб борди:

— Насъалуллоҳа лана ва лакамул офията. Оллоҳум мағфир лаҳум, Оллоҳу марҳам ҳум...

Шу вақт турли-туман овозлар эшитилди. Овозлар тобора яқин келди.

У елкаси оша қаради. Кафтлари муаллақ қўйи қаради. Кўзларини пирпиратиб қаради.

Орқа тарафда бир-иккита қора кўринди. Қоралар яқин-яқин келди. Бировини бошида... ҳарбий каска бўлди. Бировини бошида... қизил аскар телпаги бўлди. Икковини-да қўлида... милтиқ бўлди! Улар... милтиқ пешлаб-милтиқ пешлаб келди!

Ботир фирқа юзларини ўнглаб олди. Муаллақ кафтларига тикилиб қолди.

«КГБ-КГБ! — дея ўйлади. — Булар КГБ! Кўза кунда синмайди, кунда синади, деганлари ана шу бўлади. Мен ўртоқ Ягода қиличларини айланиб ўтдим. Мен

ўртоқ Ежов ўқларига чап бердим. Мен Лаврентий Берия қамоқларидан эсон-омон ўтдим. Ана, ана энди қўлга тушдим! Ниҳоят қўллик бўлдим».

— Тур жойингдан, тур!

Ботир фирқа олдин бир тизза бўлди. Кейин, икки тизза бўлди. Кафтларини ерга тиради. Оҳиста кўзғолди. Елкаларини қисиб, турди. Фарибона турди..

— Қўлингни кўтар!

Ботир фирқа қўлларини оҳиста кўтарди. Елкалари оша кўтарди. Боши узра кўтарди.

— Қимирлама, отиб ташлайман!

Ботир фирқа қотиб қолди. Райком Тўрақуловни сиймосига қараб қотди. Икки кўзи Тўрақуловни сиймосида бўлди, бор эс-ҳуши орқа тарафда бўлди.

«Мен бу ерда оят ўқиётганимни КГБ қаердан билди экан? — деди. — Айтмоқчи, тош битикчи! Падарлаънат тош битикчи! Демак, тош битикчи КГБни агенти экан! Тош битикчини эжакилаб-эжакилаб гап ковлашидан билиб эдим. Бир гапи бор, деб ўйлаб эдим. Аниқ, тош битикчи КГБни агенти, аниқ! Энди нима бўлади?»

— Пих-пих-пих!

— Пақ-пақ-пақ!

Ботир фирқани ёнидан бирови чошиб ўтди. Изидан иккинчиси қувиб ўтди.

Бировини бошида ҳарбий каска-товоқ бўлди. Бировини бошида ҳарбий телпак — чойнакхалта бўлди. Қўлларида милтиқ — шохчўп бўлди.

Болалар... уруш-уруш ўйнади!

Ботир фирқа... ҳаммомдан чиқмишдай енгил бўлди. Ботир фирқа... елкасидан бир қоп унни ташламишдай енгил бўлди.

Қўлларини оҳиста-оҳиста туширди. Болаларни кетидан қараб-қараб қолди.

«Турқ-тароватидан... қайта қурувчи демократларни боласи! — ўйлади Ботир фирқа. — Шундай, тана бузоқни турки туққанидан тамга!»

— Т-фу! Итдан бўлган қурбонликка ярамаслар! — деди.

Бир инсон таваллуди нишонланар бўлса... халқ юбилярни кўкларга кўтариб мақтайди. Юбилярни хизматларини улуғлайди. Савоб ишларини бармоқ билан санаб беради. Юбилярга... ҳайкал қўяди!

Ана шу зот бандачилик этса... ҳайҳот, марҳум эрта кетди, дейди. Ҳайҳот, марҳумни кўп ишлари чала қолди, дейди.

«Биламан, мен ҳақимда-да шундай дейди, — уилади Ботир фирқа. — Хўш, қайси ишим чала қолди? Ўзи, кексалик... бир умрлик меҳнат самараси, демак. Кексалик... бир умрлик азоб-уқубат, демак. Кексалик... бир умрлик ғам-андух демак. Шу боис, кекса одам... ҳаминқадар эъзозга лойиқ. Ҳаминқадар марҳаматга лойиқ. Боиси, кекса одам... яшамайди, яшамайди! Кекса одам... сўнгги маросимига ҳозирлик кўради. Кекса одам... дафн маросимини пойлайди! Дафн маросимини... узикиб-узикиб пойлайди...»

70

«Бу сафар дангал гаплашаман, — деди Ботир фирқа. — Ўзиям, тош битикчи билмаган бало йўқ экан. Шундан бир иш чиқади. Ҳинд чойни кўрса, тагин-да очилиб гаплашади».

Ботир фирқа токчадан бир юмалоқ ҳинд чой олди. Кампирига билдирмай, костюм чўнтакка солди.

Бахмал шляпани бошга қўндирди.

— Фотиҳага бориш инсон учун ҳам қарз, ҳам фарз! — деди.

— Фотиҳали жой бор эдими? Айланай, раис бовамдан, айланай...

У хаёллар оғушида марҳумлар шаҳрига кириб келди.

Кулба очиқ бўлди. Аммо тош битикчи йўқ бўлди. Вазиятдан, тош битикчи шу теваракда юрмиш бўлди.

Ботир фирқа тош битикчи келгунича марҳумлар шаҳрини сайр этди. Қўлларини орқасига қўйиб сайр этди. Тўхтаб-тўхтаб сайр этди. Фавқулодда... тош битикчини олдидан чиқиб қолди!

Тош битикчи бир қабр панжарасини тузатар бўлди. Панжарани динг-динг уриб кўрсатди.

— Манавини қаранг, отахон, — деди. — Шундай темирни майиштириб кетибди-я! Ёш боладан ҳеч бало қолмайди-я!

— Ёш бола, ёш бола-да, — деди Ботир фирқа.

— Бошқа нарса қуригандай, шу панжарани майиштириб олиб, қиличбозлик ўйнайди-я! Бировини қулогидан чўзиб, панжара ичидаги қабрни кўрсатдим. Манави нима, дедим. Анави суратдаги одамни ҳовли-

си, дейди! Унда, бировни ҳовлисида ўйнама, бор, ўзингни ҳовлингга ўйна, дедим.

— Бинойи қилибсиз, ҳўп бинойи қилибсиз.

Ботир фирқа шундай дея, панжара олди скамейкага чўкли.

Тош битикчи панжарани тузатиб бўлди. Асбоб-анжомларини халтага солди. Ботир фирқани ёнидан жой олди. Нафасини ростлади.

— Ҳа-а, келинг, отахон? — деди. — Оламда нима гаплар, энди?

— Олам тинч-осойишта. Шу, қайта қурувчилар бақириб-чақириб юрибди, холос.

— Мен қайта қурувчилардан қўрқмайман, отахон. Қайта қурувчилар мени ишдан бўшатолмайди. Мен ишсиз қолмайман. Чунки одам бор — ўлим бор. Ўлим бор — мен бор! Ўлимни иши — менсиз битмайди.

— Ишқилиб, қайта қурувчилар ҳаммани ҳайда-япти.

— Ўзбек ўзагини қирқади, отахон, ўзбек ўзагини қирқади!

— Шу боис, ишдан ҳайда-ҳайда, штат қисқаришлар авж оляпти.

— Мен штат қисқаришлардан ҳам қўрқмайман. Юзлаб иш жойлар тақа-тақ ёпилиб қолади. Аммо... ўлим иши тақа-тақ ёпилмайди! Дунёда ҳамма штат қисқаради. Аммо... ўлим қисқармайди! Дунёда ҳамма нарса тамом бўлади. Аммо ўлим тамом бўлмайди! Ўлим мангу яшайди! Ўлим барча тузумлар учун абадийдир! Яшасин, ўлим!

— Шундай, ишингиз зўр, касбингиз ноёб касб, шундай.

— Ҳа-да, ҳа! Мен ноёб одамман, отахон, ноёб! Иш жойим ҳам ноёб. Мана иш жойим — шаҳримизда барча шароит муҳайё. Шаҳримизда... жондан бошқа нарса бор! Шаҳримизда фақат... жон йўқ, жон!

Ботир фирқа ана шунда мақсадга ўтар бўлди. Мақсадини айтиш учун сўз излади. Партиявий сўз излади. Илмий сўз излади. Халқона сўз излади.

Охири, медицина сўзида бир тўхтамга келди.

— Шу, суицид... суицид... — деди.

— Ким-ким?

— Суицид, дейман...

— У ким?

— Суицид... мана шу шаҳарга ўз ихтиёри билан таширф буюриш, демак.

- Ҳа-а, ўз жонига ўзи қасд қилиш, денг! Тинч-ликми, отахон?
- Тинчлик-тинчлик. Шу, биттаси бор. Шунини ҳаётида суицид содир бўлмаса эди, деб қўрқаман.
- Эси жойидами, ўзи?
- Жойида, эси жойида. Ақл-заковат бобида... ул зотга тенг кам топилади! Юксак интеллектуал, шундай, юксак интеллектуал!
- Унда, нега... ҳалигидақа ҳолатга тушади?
- Ботир фирқа... ярасини ёрди! Мадда олиб кетмиш ярасини ёрдини:
- Одамга алам қилар экан, ука. Қарийб бир аср мобайнида ўртоқ Ленин доҳий, дедилар. Ўртоқ Ленин улуғ, дедилар. Шундай деб ўқитдилар, шундай деб тарбия бердилар. Энди, бирдан... Ленин жаллод, Ленин фашист, деб бошлади! Совет тузуми бир аср мобайнида ҳур замон бўлиб келди, тўкин-сочин замон бўлиб келди. Энди, бирдан... Совет тузуми қамоқхона, деб бошлади! Совет тузуми дўзах, деб бошлади! Идеал қолмади, ука, идеал қолмади! Идеалсиз яшаб бўлмайди, ука, идеалсиз яшаб бўлмайди! Идеалсиз ҳаёт — ҳаёт эмас, ука. Мана, идеалсизлик оқибати — совет халқи бир-бирини итдай талаб бошлади. Совет халқи бир-бирини жаллоддай отиб бошлади!
- Тузум алмашяпти, отахон, тузум алмашяпти. Тузум алмашяпти даври энг ёмон давр эмиш. Тузум алмашяпти даври уруш даври билан барабар эмиш.
- Аммо-лекин одамга алам қилади-да, ука. Газеталарни очиб қарайсиз: уруш қатнашчиси ё меҳнат ветерани қазо қилган бўлади. Бечоралар, қайта қурувчиларни дағдағасига юраклари бардош беролмай... оламдан ўтмоқда!
- Бўламан деган эл бир-бирини ботирим, дейди, бўлмайман деган эл бир-бирини этини ейди!
- Буёғи қимматчилик. Гўшт қиммат, дори-дармон ундан-да қиммат. Пенсия пул дори-дармонга етмайди. Ваҳоланки, кекса одам дори-дармон билан тирик. Пенсия... арпага упоқ бўлмайди! Оқибат, кексалар биринкетин кетяпти. Газетани энг сўнгги четиди — қора рамкага ўралиб-ўралиб кетяпти. Ана ўша қора рамкага ўроғликлар — уруш ва меҳнат ветеранлари. Мана шу XX асрни яратган зотлар! XX асрни қурган зотлар! Бу зотлар урушда полк-полк бўлиб жон берди. Армия-армия бўлиб жон берди. Энди эса... битта-битта бўлиб кетяпти! Якка-ёлғиз бўлиб кетяпти! Эни бармоқдайгина рам-

ка ичида кетяпти! Тўрттагина рамка ичида кетяпти! Бечораларни кетаётганини биров билипти, биров билмай қоляпти. XX асрни яратган зотларни қадри шу бўлдими? Билсам, таъзиянома бериш учун — газетага яхшигина пул тўлаш керак экан. Арпага упоқ бўлмас... пенсия қайси бирига бўлади? Ҳадемай, уруш ва меҳнат ветеранларидан фақат хотира қолади, холос. Ҳали, шу хотира қолса! Замон шундай кетса, XX асрни бино этган зотлардан хотира-да қолмайди...

— Ўз жонига ўзи қасд қилувчилар ёмон одам бўлмайди, дейишади.

— Бўлмасам-чи, ука, бўлмасам-чи! Суицидлар доно одам бўлади, ука, суицидлар ҳалол одам бўлади! Эразм Роттердамский: фақат мутафаккир зотларгина ўз жонига ўзи қасд қила олади, деб эди!

— Совет даврида ўз жонига ўзи қасд қилиш жуда кўп бўлар эди. Биров ўзини осар эди, биров ўзини томдан ташлар эди. Тагин биров йўғон томирини кесар эди, уксус ичар эди. Бир инсон нима учун ўз жонига ўзи қасд қилгани билан совет раҳбарлари шуғулланмас эди. Шуғулланса ҳам... бечора марҳумни ўзини айблашар эди.

— Ўзимиз ҳам... бундан мустасно эмасмиз, ука.

— Ўзингиз ҳам?

— Беайб парвардигор, дейдилар, ука. Совет даврида... биз коммунизм қурамыз, бизда суицид бўлиши мумкин эмас, деб келдик. Шу билан суицидга барҳам бердикми? Аксинча, ўз жонига қасд қилувчилар сони йил сайин кўпайди. Ҳар йили минглаб инсон ўз жонига ўзи қасд қилди. Биз бу ҳолатни совет турмуш тарзига зид, деб баҳоладик. Суицид ҳолларни бекитиб келдик. Мабодо ошқор бўлиб қолса, ўша суицидчини... ўзини айбладик! Ўз жонига ўзи қасд қилувчиларни... бадном қилдик! Чунки энг яхши гувоҳ — ўлик гувоҳ, дейдилар. Кўзи юмуқ инсон сукут сақлаб ётаверади. Кўзи очиқ инсонлар эса мазза қилиб яшайверади. Бўлмаса, биттагина кўзи юмуқ инсон учун ўнлаб раҳбар ҳайфсан олади, партиядан ўчади, ишдан ҳайдалади. Ваҳоланки, совет суд-жамоат кодексида: «Инсонни ўз жонига қасд қилишига олиб келганлар беш йил муддатгача жиноий жавобгарликка тортилади», дейилган. Мен ҳалигача бирор раҳбарни ана шу модда билан жавобгарликка тортилганини эслай олмайман.

— Унда, сиз ҳам чатоқ экансиз, отахон.

— Беайб парвардигор, ука, беайб парвардигор.

— Унда, сиз билан мулоқотда бўлиш хавфли экан...

— Ия, ундай деманг, ука, ундай деманг.

Ботир фирқа довдираб қолди. Жойидан лик этиб турди.

Апил-тапил ўнг чўнтагини ковлади. Чап чўнтагини ковлади. Шошиб, ҳинд чойни олди.

Тезлик билан тош битикчини кафтига қўйди. Тош битикчини бармоқларини юмиб, чойни ушлатди.

— Мана, ука, мана. Ҳақимизга дуо қилиб ичасиз, деб олиб келдим.

— Бу, ҳинд чойми?

— Шундай, яхши чой, шундай.

— Нима қилардингиз, отахон, ўзингиз ичсангиз бўларди?

— Энди, сиз эл-юртни савоб ишларини қияпсиз, ука. Эл-юрт хизматини қияпсиз. Шу боис, кўнгилдан чиқариб олиб келдим.

— Раҳмат, раҳмат. Илоҳи омин, умрингизга умр қўшилсин, Оллоҳ-акбар! Мен сизга айтсам, отахон, бандачилик — худойи таолонинг даргоҳига меҳмон бўлиб бориш, демакдир. Марҳумлар шаҳрига сайёҳ бўлиб бориш, демакдир. Шундай экан, инсон меҳмон бўлиш учун шошилмаслиги керак. Меҳмон бўлишни эрта-кечи бўлмайди. Қолаверса, ўз жонига ўзи қасд қилишни ёмон томонлари кўп. Авваламбор, ўз жонига ўзи қасд қилиш — худо олдида жиноят қилиш, демакдир. Маълумки, бандасига иссиқ жонни худойим таоло ато этади. Ол, қулим, дейди! Иссиқ жон — энг ноёб бисотдир. Иссиқ жон — энг ширин неъматдир. Ўз жонига ўзи қасд қилиш — худойим таолони ноёб мулкига қасд қилиш, демакдир! Ўз жонига ўзи қасд қилиш — худойим таолони неъматига қасд қилиш, демакдир! Шу боис, ўз жонига ўзи қасд қилиш — худога қўл кўтариш, демакдир! Албатта, худойим таоло бундай бандаларини лаънатлайди. Эй инсон, сен менинг бандам эмассан, дея лаънатлайди. Шу боис, ўз жонига ўзи қасд этган бандасини... ювмай кўмишни буюради!

— Нима қилади-нима қилади?

— Ўз жонини ўзи олган инсонни... ювмайдилар. Марҳумни тобутга солишдан олдин... ювиб-чаймайдилар.

Ботир фирқа сесканди. Баданлари увишди. Кўзлари пирпиради. Кўзойнаги устидан олайиб-олайиб қаради.

— Бир инсон-а? — дея ҳайратланди. — Ўз ихтиёри билан тарки дунё этаётган инсон-а...

— Худойим таоло: бу менинг бандам эмас, лаънати ювиб-чаймасдан... кўмиб ташланглар, дейди. Садқаи инсон номи кетсин, дейди. Ҳаромлайин... ҳаромлайин кўмиб ташланглар, дейди.

— Инсонни ювмасдан кўмиш? Инсон... мол эмас-ку?

— Бандасиям эмас-да? Бандасиям эмас эканки... ўз жонига ўзи қасд қилади!

— Инсон-а, бир инсон-а...

— Худойим таоло ўз жонига ўзи қасд қилганлар учун... жаноза ҳам буюрмайди, жаноза! Суф сенга жаноза, суф, дейди!

— А-а?! У-ух! У-у-у...

Ботир фирқа... ҳир-ҳир товуш чиқарди. Пиш-пиш нидо чиқарди. Шир-шир ҳуштак чиқарди.

Аммо... тили айланмади! Тили калимага келмади. Бир сўз-да айтолмади.

Беихтиёр-беихтиёр жойидан қўзғолди. Қўлларини ён чўнтакларига солди. Марҳумлар шахрига қараб серрайиб қолди. Марҳумлар шахрига қараб қотиб қолди...

Ботир фирқа ана шуларни... билмас эди! Дафн урф-одатлари барча мўмин-мусулмонлар учун бир хил, дея ўйлар эди. Марҳумлар бир хил расм-русумда дафн этилади, дея ўйлар эди. Марҳумми, бўлди — кўп қатори дафн этилади, дея ўйлар эди.

— Бирдан туриб кетдингиз, отахон?

Ботир фирқа тош битикчини овозидан ўзига келди. Сергак бўлиб, теварак-бошига қаради.

— А? Оёқларим уюшиб қолди, ука, оёқларим! — деди.

— Ҳа-а, мениям оёқларим қотиб қолди. Хўп, отахон, мен энди борай. Мени йўқлаётган бўлишлари мумкин. Ботир бўлинг: ўзбек — ўзагини қирқади! Бўламан деган эл бир-бирини ботирим, дейди, бўлмайман деган эл бир-бирини этини ейди! Келинг, келадиган жойингиз!

— Келаман, албатта келаман!

— Худойим таоло куёшни зиё, ойни нур қилиб яратган, отахон. Эмишки, худойим таоло одамзотни зуваласини лойдан пишитиб бўлгач... одамзот устидан атиги бир кун... бир кунгина қувонч ёмғирини ёғдирибди! Кейин, одамзот устидан... қирқ кун, ҳа-ҳа, қирқ кун... ғам селини ёғдирибди! Ана шу ғам селига бардош бериш... бандаси учун ҳам қарз, ҳам фарз, отахон!

Қабристон дарвозасидан... бир соя чиқиб келди. Шундай, бир соя чиқиб келди.

Сояда ҳаёт аломати бўлмади. Жон аломати бўлмади. Юзларида ранг бўлмади. Кўзларида нур бўлмади.

Соя... силжиб-силжиб қимирлади. Шундай, соя силжиди, соя қимирлади.

Боиси, соя тор-тор қадам босди. Оҳиста-оҳиста қадами босди. Оқибат, оёқлари кўринмади. Қадамлари билинмади.

Шу боис, соя юряптими ё силжияптими, билинмади. Юряптими ё қимирлаяптими, билинмади.

Соя қулоч отмади. Соя қўл қимирлатмади. Қўллари ни ёнларига босди.

Соя бош кўтармади. Юзларини кўксига эгди. Иякларини ёқасига босди. Кўзларини туфлисига тикди.

Соя бирдан... силжмай қолди. Жойида турди-турди — йўл чети скамейкага чўкди.

Соя — Ботир фирқа бўлди. Коммунист Эсонов бўлди.

У оҳиста чапига — марҳумлар шахрига қаради. Ўнгига — тириклар шахрига қаради.

У марҳумлар шахри билан тириклар шахри ўртасида ўтирди. Музтар бўлиб қолди. Муштипар ҳам нотавон бўлиб ўтирди.

Ўтирди-ўтирди... унсиз-унсиз йиғлади. Пешонасини ушлаб-ушлаб йиғлади.

«Нима кунларга қолдим-а? — дея йиғлади. — Бу қандай замон бўлди? Қарийб бир аср меҳнат қилдим. Бир умр тер тўқдим. Бир умр эл-юрт хизматини қилдим. Мен учун меҳнат шон-шараф бўлди. Мен учун меҳнат гурур ҳам фахр бўлди. Мен ҳаётни меҳнат деб билдим. Мен яшашни меҳнат деб билдим. Мен яратдим, мен бино этдим. Мана шу XX асрни... мен яратдим, мен!

Ана шундай зот кетса — мен ўлсам, мени... ювмайдилар, ювмайдилар! Ҳаром ўлган мол мисол кўмиб ташлайдилар! Сассиқ маслиқ мисол кўмиб ташлайдилар!

Мендай бир зот ўлса... Менга... жаноза ўқимайдилар, жаноза ўқимайдилар! Оёғимдан судраб... кўмиб ташлайдилар! Ном-нишонсиз кўмиб ташлайдилар. Отинг нима демай, кўмиб ташлайдилар. Итмисан-эшакмисан демай... кўмиб ташлайдилар!

Демак, шариат бўйича... ўлиб бўлмайди! Урф-одатлар билан ўлиб бўлмайди. Эскичасига ўлиб бўлмайди.

Мен чин коммунистман. Ленинчи коммунистман. Мен эл-юртга партиявий назар билан меҳнат қилдим. Мен эл-юртга марксизм-ленинизм гоёлари билан хизмат қилдим. Бир сўз билан айтсак, мен меҳнат қилдим, меҳнат!

Мен бола-бақрам демадим — жамиятим, дедим. Мен бола-бақрам учун меҳнат қилмадим — жамиятим учун меҳнат қилдим. Бир сўз билан айтсак, совет жамияти бор бўлсин, дедим. Коммунистик жамият бор бўлсин, дедим.

Шундай бир оташин коммунист ҳаётдан кўз юмса... Шундай бир содиқ ленинчини юраги уришдан тўхтаса...

Тобутим тепасида... ҳарбий оркестр мотам марши чалмайди! Комсомоллар орден-медалларим тўла баҳмал ёстиқчаларни кўз-кўз этиб ўтмайди. Коммунистлар тобутим кетидан гулчамбарлар кўтариб юрмайди. Партия-совет арбоблари билакларига қора ленталар тақиб, тобутим бошида фахрий қоровулликда турмайди.

Ёмондан-ёмони... партия-совет арбоблари қабрим бошида: «У асл коммунист эди», дея оташин нутқлар сўзламайди!

Демак, коммунистчасига-да... ўлиб бўлмайди! Партиявий ўлиб бўлмайди.

Бир сўз билан айтсак, эскичасига-да ўлиб бўлмайди, янгичасига-да ўлиб бўлмайди!»

Ботир фирқа унсиз-унсиз йиғлади. Оғиз-бурнини кафти билан артиб-артиб йиғлади. Кафтига йўталиб-йўталиб йиғлади. Кафтига ўксиб-ўксиб йиғлади.

«Чин, мен коммунистман, коммунист. Аммо-лекин мен ҳам одамман, одам. Мен жаннат билан дўзахга ишонаман. Кўплар ҳамма гўр — бир гўр, дейди. Йўқ, ҳамма гўр — бир гўр эмас, йўқ! Гўр билан гўрни фарқи бор. Айтайлик, бир инсон дунёдан кўз юмади. Уни олиб бориб қабрга кўмадилар. Бўлди, шу билан у зотни унутадилар, отини атамайдилар. Боиси, у зот бу дунёсида бирорта эзгулик яратмаган бўлади. Бирор нима қурмаган бўлади. Бирорта боғ яратмаган бўлади. Шу боис, у зотни номи зим-зиё йўқолади. Бир сўз билан айтсак, у зотни... бу дунёси йўқолади! У дунёси эса... дўзах бўлади! Гўри гўр эмас — ўра бўлади! Гўри гўр эмас — дўзах бўлади! Мазкур ўрада одамзот ётибди ё маслиқ ётибдими — эл-юртни иши бўлмайди. Дўзах — ана шу гўр!

Ўзи, бу дунё ажаб дунё экан. Одам ўзини дўзахи ё жаннатлигини билиши учун... ўлиши керак экан, ўлиши!

Масалан, Шароф Рашидов ҳаётлигида жаннати меҳнат қилди, жаннати яратувчилик қилди, жаннати ишлар қилди. Шароф Рашидов... чўл-биёбонларни боғбўстон этди. Шаҳар-қишлоқлар яратди. Зилзиладан кейин Тошкентни қайта қурди. Ўзбек халқи номини жаҳонга ёйди. Тошкентда метро қурди...

Аммо-лекин ўртоқ Рашидов ўзини жаннати зот эканини билмай ўтди. Ўзгалар-да... билиб-билмасликка олди!

Ўлим... Шароф Рашидов жаннати зот эканини тасдиқлади!

Бу дунёдан Шароф Рашидов ўтди — демак, бу дунёдан ҳамма ўтади!

Мана, мен яратдим, мен бино этдим. Энди, бемалол оёқ узатсам бўлади. Аммо-лекин қайта қурувчилар қандай қилиб... ўлади? Демократлар қайси юз билан ўлади? Шариатпешво муллаваччалар билан ювуқсиз отинчалар қайси имон билан ўлади? Қайси шон-шаараф билан ўлади?

Қайта қурувчи муллаваччаларни кўмиб... одам ўлишини-да билмайди, қолишини-да билмайди! Ўлай десанг... қайта қурувчи муллавачча-отинчаларга бу дунёни ташлаб кетиб бўлмайди. Қолай десанг... ирода бардош бермайди.

Майли, бир жон бўлса — бераман! Бир жон — бошдан садақа!

Аммо-лекин қайси ғоя учун жон бераман?

Мен бир умр ғоя деб яшадим. Ғоя деб меҳнат қилдим. Ғоя деб пешона тери тўқдим.

Мен бир умр ғоя деб эзилдим. Ғоя деб азоб чекдим. Ғоя деб... жон олиб-жон бердим!

Бойси, коммунист учун ғоя — бирламчидир, бирламчи!

Шундай экан, мен қайси ғоя учун жон бераман? Шундай азиз жонимни қайси ғоя учун садақа этаман?

Мени жоним унча-мунча жонлардан эмас. Кимсан — Ботир фирқани жони! Коммунист Эсоновни жони!

Кўчада қолган жон йўқ!»

Ботир фирқа оёқлари остидан бир сиқим тупроқ олди. Тупроқни кафтида ёйиб кўрди. Кўзлари олдига олиб келиб кўрди. Ҳидлаб-ҳидлаб кўрди. Димогида... ер ҳидини туйиб-туйиб ўйлади...

«Мана, одамзотни отаси. Мана, одамзотни онаси. Мана, одамзотни бешиги! Дунёдан неча-неча жамиятлар ўтди — фақат ер қолди. Неча-неча партиялар ўтди — фақат ер қолди. Неча-неча сиёсатлар ўтди — фақат ер қолди.

Демак, бу дунёда-да, у дунёда-да... ердан бошқаси бекор экан!

Биз ана шу ердан яралдик. Биз ана шу ердан одам бўлдик.

Айтайлик, она ўз боласини тупроқ ерга қўйиб юборади. Яланг оёқ қўйиб юборади. Бола ер чангитиб ўйнайди. Ҳолдан тойгунча ўйнайди. Мадори қургунча ўйнайди... Кейин, она боласини яна қайтиб ўз бағрига олади. Она боласини яна қайтиб ўз кўксига босади...

Ер ана шу она мисол. Инсон ана шу бола мисол. Инсонни ўтмиши-да ер, инсонни келажаги-да ер.

Ана, мени-да онам келди. Онам: кунинг қайтди, деяпти. Кетар вақтинг бўлди, деяпти. Кунинг тўлди, деяпти...

Шундай, кетар вақтим бўлди. Шундай, куним тўлди.

Яшашдан мазмун қолмади. Яшашдан мақсад қолмади. Боиси, эл-юртга фойдам тегмай қолди. Эл-юрт хизматига ярамай қолдим. Эл-юртга яхшилик қилиш қўлимдан келмай қолди. Оқибат, эл-юртга керак бўлмай қолдим. Эл-юртга керак бўлмаслик — жуда ёмон!

Одамзотни ибтидоси-да ғойибда бўлади, интиҳоси-да ғойибда бўлади. Ғойибдан йўлга чиқиб, мана, яна ғойибга кетдик.

Энди, фанодан бақога рихлат этамиз. Энди, руҳимиз танамиздан ажралади. Фоний дунёда покланмиш руҳимиз фаришталар ҳамроҳлигида Оллоҳ таоло маконига сафар этади. Руҳимиз поклана олмаса — фаришталар тазйиқида азоб чекамиз.

Мана, мен поклана олмадим. Боиси, қандай покланишни билмадим. Шу боис, фаришталар исканжасида азобдаман!

Хаёт мисол бир боғ бўлади. Боғда дарахт мўл бўлади. Гул мўл бўлади. Ана шу боғни сара муаттар гули — одамзот бўлади. Серҳосил дарахти — одамзот бўлади. Одамзотда дарахт мисол уруғдан унади. Ниҳолдан ўсади. Дарахт бўлиб етилади. Мева тугади. Эл-юртга мева пишириб беради. Ниҳоят, кун битади. Оёғи ердан узилади. Боқийлик сари равона бўлади.

Яратганни ўзи одамзотга жон ато этади. Жон одамзотни олдин ҳалқумига киради. Кейин, қўзла-

рига кирази. Ундан кейин, танани бошқа жойларига кирази. Жон энг охирида одамзотни... оёқларига кирази. Шу боисдан-да, одамзотни жони энг олдин... оёқдан узилади. Кейин, танани бошқа жойларидан жон узилади.

Одамзот қачон жон беради? Қачон кўз юмади? Одамзот айна куч-қувватга тўлиб, жон бермайди. Одамзот айна пишиб, етилиб кўз юммайди.

Одамзот... жисман ишлаб бўлиб жон беради. Одамзот... руҳан меҳнат қилиб бўлиб кўз юмади. Одамзот... қалбан ҳам жисман ҳориб-толиб жон таслим этади.

Мана, мен қалбан қаридим. Мен жисман толидим. Сафарим қариди, сафарим қариди!

Биз... ўлишдан қўрқамиз! Улик сўзидан қўрқамиз. Тобут сўзидан қўрқамиз. Марҳум сўзидан қўрқамиз. Қалбимиз музлаб қолади. Тилимиз айланмай қолади. Бошимиз эгилиб, елкаларимиз чўкиб қолади. Бир кун эмас, бир кун... ўламан, дея қўрқамиз.

Биз... ўлишни билмаймиз, ўлишни билмаймиз!

Шу боис, кўп одам... ўлишдан қўрққанидан... ўлиб қолади! Шундай, ўлишдан қўрққанидан ўлиб қолади. Уҳ, ана ўлдим, мана ўлдим, дея ўз ўлимини ўзи тезлатади. Ўлим даҳшатидан қўрқиб — ўз жонини апилтапил топшириб қўяди.

Аслида, табиий ўлим... тонг вақти келади, тонг вақти! Боиси, одамзот туни билан тиниқади. Туни билан ҳузур олади. Туни билан роҳатланади.

Ниҳоят, тонг вақти сўнгги бор... ирода билан энтиқади. Сўнгги бор... озод ҳам оғир энтиқади.

Шундай, ўлим ҳақ, шундай... Шундай экан, худо мен бечорага-да раҳм этса эди. Худо мен бандасини-да ўз раҳматига олса эди!

Олмайди, худо мени ўз раҳматига олмайди! Худо мени гапимга... қулоқ-да солмайди!

Боиси, мен умримда худони отини атамай яшадим. Мен умрим мобайнида худога тош отиб яшадим. Мен умрим давомида худога шак келтириб яшадим!

Шундай экан, худо мени... итмисан-эшакмисан, демайди!»

Марҳумлар шахри... жимжит бўлди. Жон аломати бўлмади. Ҳаёт нафаси бўлмади.

Марҳумлар шахридан... мотам нафаси уфурди.

Тириклар шахри... ҳайқириб турди! Ашула айтиб турди. Ханда отиб турди.

Тириклар шахридан... палов ҳиди анқиди. Кабоб ҳиди анқиди.

Ўртада... Ботир фирқа бўлди. Коммунист Эсонов бўлди.

Осмон йироқ, ер қаттиқ бўлди!

У тириклар шахрига қараб ўйлади. У марҳумлар шахрига қараб ўйлади. У осмонга қараб ўйлади.

«Бу дунёда ўлиб бўлмайди! Бу дунёда яшаб бўлади. Шу боисдан-да, бу дунё отини ҳаёт, дейди. Ҳаёт — яшаш, демак, қуёш — яшаш, демак.

У дунёда... ўлса бўлади! У дунёда қуёш йўқ.

У дунёда сув йўқ. У дунёда нон йўқ. Шу боис, у дунёда яратиб бўлмайди. У дунёда экин экиб бўлмайди.

У дунёда... КПСС йўқ, КПСС йўқ! У дунёда социализм қуриб бўлмайди. У дунёда коммунизм қуриб бўлмайди.

У дунёда... орден-медал йўқ, орден-медал йўқ! Қўша-қўша унвонлар йўқ.

У дунёда... гимн айтиб бўлмайди! У дунёда «Интернационал» айтиб бўлмайди!

У дунёда... пенсия бермайди! У дунёда пенсия йўқ!

У дунёда... кампири нозик таъб билан боқмайди. Силаб-сийпаламайди. Саранжом-саришталамайди.

Шу боис, у дунёда... ўлса бўлади! У дунёда оёқ узатиб ётса бўлади! Кўз юмиб ётса бўлади!

Бу дунёда эса... яшаса бўлади! Бу дунё — яшаш учундир! Сен яшагучи дунёга келдинг. Сен ҳаёт завқини тотувчи дунёга келдинг. Сен умр гаштини сурувчи дунёга келдинг.

Бу дунёга келдингми? Энди яша! Тишни тишга қўйиб-қўйиб яша. Муштни тугиб-туғиб яша. Алп-алп одим отиб яша. Чидаб-чидаб яша. Яшашни чидаганга чиқарган!

Бу дунёга келдингми? Энди чида! Дунё — чидаганники! Охиригача чида, худо берган кунгача чида!»

73

У тушлик уйқуда ётди, ғарқ уйқуда ётди.

Уйқусида телефон жиринг этди. Узун жиринг этди.

Ботир фирқа жирингни эшитиб, ётди. Кўзларини очиб ётди. Шифтга тикилиб ётди. Турай дея ҳафсала этмади.

«Телефон айвонда, — деди. — Айвонга бориш учун ким қанча йўл? Дивандан туриш керак. Уст-бошни кийиш керак. Уйқухонадан йўл босиб ўтиш керак. Айвон эшигини очиш керак. Зинапоядан тушиш керак. Ана ундан кейин телефонни кўтариш керак. Ким қанча йўл, ким қанча азоб».

Телефон бетиним жиринг этди. Ётиш учун қўй-мади.

Ботир фирқа инқиллаб қўзғолди. Эснаб керилди. Уй-кучил кийинди.

«Падарлаънат, бундай телефонни! — деди. Овози қайта қурувчи демократларни овозига ўхшайди-я? Бил-майман, телефонлар ҳам қайта қурувчи демократ бўлиб қолдими?»

Ботир фирқа имиллади-имиллади — телефонни олди.

Телефон этувчи ўзини танитди. Ҳол сўради. Мақсад-ини айтди:

— Отахон, эски горком — ҳозирги ҳокимият бино-си олдидан Буюк ипак йўли ўтади, демоқдалар.

Ботир фирқа уйқучил пиш-пиш этди.

— Йўлингиз унсин, ўртоқ ҳоким, йўлингиз ун-син, — деди.

— Гап шундаки, отахон, ҳокимият биноси олдида беш-ўнта ўриси дарахт бор.

— Ўриси дарахт? Чинор денг, чинор.

— Хўп, чинор, чинор. Гап шундаки, отахон, Буюк ипак йўли ана шу чинорлар жойидан ўтар эмиш. Ҳоки-мият маъмурияти кенгашиб, ана шу ўриси дарахт... чинорларни ҳашар йўли билан олиб ташламоқчи бўлди. Беш-олтита оқсоқолни ҳашарга айтмоқчи бўлди.

— Қуллуқ, ўртоқ ҳоким, қуллуқ. Бизни ёшимиз тўқсонни қоралаб қолди. Энди, ҳашар бели бақувват ёшларни иши.

— Кўпни дуоси кўл, дейдилар, отахон. Сиз оқсо-қоллар фақатгина дуои фотиҳа берасизлар, бўлди. Ҳашарни ёш авлодни ўзи боғлайди.

— Бўпти, борганимиз бўлсин. Соат учга? Бўпти, борамиз.

Ботир фирқани умрида кўнгилсиз вазиятлар мўл бўлди. Хижил дақиқалар мўл бўлди. Ўзини ўзи эзувчи вақтлар мўл бўлди.

Аммо... кундузги уйқудан кейинги вазият! Одам тарс ёрилиб кетай дейди. Кўнгилга қил сиғмайди. Одам ўрта-ниб кетади. Одамни пашша ғинғиллаши эзади. Ғинг-

гинг пашшани милтиқ билан отсам дейди. Кундузги уйқу ёмон!

Кундузги уйқудан сўнгги ҳолатдан қутулишни билмовчилар кўчага чиқади. Кўнгилочар ҳолат излайди. Кўнгилёзар мулоқот излайди.

Ушбу ҳолатдан қутулишни билувчилар аччиқ чой ичади.

Ботир фирқа кофе ичади. Бу сафар кофе ичмади.

Уйқуси бирдан очилди. Тан-жони жимир-жимир этди. Вужуд-вужуди лов-лов этди. Ич-ичи қизиди.

Ботир фирқани кўнгли... кулди. Ботир фирқани юзи... кулди.

— Кампир... улар мениям дуои фотиҳамни олар бўпти... — деди.

Афсус, кампири йўқ бўлди. Тўйда келинкўрди учун кетди. Ҳали қайтиб келмади.

Ичига чироқ ёқса ёнмайди, дейди эл. Бу гап ичи қора одамлар учун айтиладими? Ичимдан топ, дегич одамлар учун айтиладими? Зиқнадан-зиқна одамлар учун айтиладими?

Ботир фирқа ушбу гап мазмунини тушунмас эди. Элни топган гапини қаранг-а, дер эди. Одамни ичи бир уй ё кўчамидики — чироқ ёқади, дея ўйлар эди. Кулгиси келар эди. Муштдай лампочка оғзига сиғмайди — қандай қилиб одамни ичига ёқиб бўлади, дея ўйлар эди.

У мазкур гап мағзини ана энди чақди. Айни шу вазиятда чақди.

Ботир фирқани... ичи ёнди! Ичи... ёруғ-ёруғ бўлди. Ичи... ойдин-ойдин бўлди. Кўзлари-да равшан-равшан бўлди. Равшан кўзларидан равшан-равшан ёшлар оқди...

— Кампир, улар мениям... одам ўрнида кўрибдилар... — деди.

Ботир фирқа аланг-жалаңг бўлди. Кампири келинкўрдидан қайтмаганини билди.

Оҳиста диванга чўкди. Елкаси билан суянди. Бошини чапга чалқайтди. Кўзларини юмди... Унсиз-унсиз йиғлади. Ич-ичидан йиғлади. Кўзларини қўл юзаси билан артиб-артиб йиғлади...

Кўнгли хиёл босилди. Тани сокин бўлди. Руҳи вазмин бўлди. Оғир тин олди.

Дарвоза тарафга қаради. Бедарак кампирини айблади. Кампирини койиди. Кампирини оқлади:

«У бечора бунақа телефон бўлишини қаердан би-
либди? Бечорани умри мени қобоқ-тумшугимга қараб
ўтяпти. Майли, бир тўй-тўйласа тўйлабди-да».

Ботир фирқа бет-бошини ювди. Бет-бошини атир-
лади. Бет-қўлини мойлади.

Тағин дарвоза тарафга қаради. Кампиридан ҳамон
дарак бўлмади.

— Ўзим кийинаман, кампирни қараб ўтираманми.

Шундай дея шифоньерни очди. Кийим-бошини
кўздан кечирди. Бўқоқлик шимни олди. Украинча
қўйлакни олди.

Ана шунда... кампири йўқлиги билинди. Ўта би-
линди.

Ботир фирқа украинча қўйлакни... костюм деб ўйла-
ди! Украинча қўйлакни жимжимадор гулларини... кост-
юм ёқаси деб ўйлади!

Шифоньерда осиглик костюмларни ушлади-ушла-
ди — орден-медали бор қора костюмни суғуриб олди.
Чўнтагидан партбилетни топди. Силаб-силаб, украин-
ча қўйлакни кўкрак чўнтагига солди.

У орден-медалларига тикилиб қолди.

«Беш-олтита оқсоқол деяпти. Демак, танлаб-танлаб
таклиф этибди, — дея ўйлади. — Ундай казо-казолар
олдига бор топган-тутганни тақиб бориб бўлмайди. Тан-
лаб-танлаб тақиб бориш керак».

Ана шунда... кампири йўқлиги тағиндан-тағин би-
линди!

У украинча, қўйлакни ҳамон... костюм дея ўйлади.
Ҳамон... костюм кияяпман, дея ўйлади.

Ботир фирқа украинча қўйлакка... орден тақиб бош-
лади!

«Бир... икки... уч. Мановни-да кўнгли қолмасин».

Тақир бошига похол шляпа қўндирди. Кўзойнак
тақди.

У ўзини ойнага солди. Димоғ ҳам ғурур билан то-
моқ қирди.

Эшик-дарвозаларни қулфлади. Ҳокимият сари йўл
олди.

74

Ботир фирқа қўллари кетида қадамлади. Оҳиста
қадамлади. Тантанали қадамлади.

Бетон кўприкдан ўтди. Пастлаб энди. Оёқ тираб-
тираб энди. Оёқ илиб-илиб энди. Нафас ростлаб-рост-
лаб энди.

Ҳокимият биноси олдида қаторланмиш машиналарни қоралаб келди. Машиналарга суяниб турмиш шофёрлар билан салом-алик этди.

Шофёрлар Ботир фирқани бош-адоқ қаради. Украинча кўйлактаги... орденларга қаради.

Бир шофёр оғзини ушлаб кулимсиди. Бир шофёр бетини бурчакка буриб кулимсиди. Бир шофёр чаппа бурилиб... чучкирди.

Баҳонаталаб шофёрлар чучкурикдан... яйраб кулди.

— Ия, саломат бўлсинлар, саломат бўлсинлар! — дея кулди.

Ботир фирқа-да... қўшилиб кулди! Бош ирғаб-ирғаб кулди.

— Биз-да шу тилакка ёрмиз! — дея кулди.

Кўздан кўзойнакни олди. Рўмолча билан артди. Ҳокимият боғига қаради. Эътибор билан қаради. Синчковлик билан қаради.

Боғ... йўқ бўлди. Қуюқ-қуюқ боғ йўқ бўлди. Ям-яшил боғ йўқ бўлди.

Ҳар-ҳар ерда кундалар юмалаб ётди. Шохлар тўда бўлиб ётди. Тупроқлар уюм бўлиб ётди.

Арралар қирр-қирр бориб келди. Болталар тарс-тарс ёрди. Шохлар қарс-қарс синди.

Боғ марказида битта чинор омон қолмиш бўлди. Уям бўлса, бир ёнбош қийшайиб ётмиш бўлди.

Чинор теваарагида одам мўл бўлди. Сарик-сарик уст-бошларидан — қурувчилар бўлди.

Бир қурувчи чинор шохига арқон бойлаб тортди. Бирови чинор шохи айрисига арқон ташлаб осилди. Бирови чинор томирини болталади.

— Чинорни белига тросс солиб, анави самосвал билан тортиш керак, — деди Ботир фирқа.

— Тросси йўқ экан-да камбағалларни, — деди бир шофёр.

Ботир фирқа бошидан шляпасини олиб силкитди: хайр, ишорасини берди.

— Йўл бўлсин, отахон? — деди бир шофёр.

— Мана шу боғ ҳашарга таклиф қилиб эдилар, — деди.

— Ҳа-а, расмий қисми ўтиб бўлди, отахон.

— Ия-ия! — деди Ботир фирқа.

— Лекин сизни кўп қарадилар.

— Ҳамма бўлди, фақат сиз бўлмадингиз.

— Ия-ия, шунақа денг?

Ботир фирқа бир келган йўлига қаради. Бир шофёрларга қаради. Бир оёқлари остига қаради.

«Чин-да, битта мени кутиб ўтирадимми? — деди. — Энди, қайтиб кетаверсаммикин?»

— Отахон, озиб-ёзиб келибсиз, — деди бир шофёр. — Энди бир бориб, қурувчиларга ҳорманг-бор бўлинг этиб келинг.

— Шундай денг, аммо-лекин шундай денг?

Ботир фирқа йўлида давом этди. Ҳокимият олди йўлакдан юрди. Йўлакдан боққа борди.

Боғ айланаси арғамчи ип билан ўралмиш бўлди. Арғамчини ҳар-ҳар ерида қизил байроқчалар илиғлик бўлди. Огоҳ этувчи ёзмалар илиғлик бўлди.

Ботир фирқа арғамчи остидан ўтмоқчи бўлди. Бир ўнгига қаради, бир чапига қаради. Бир қўли билан шляпасини бошига босди. Бир қўли билан арғамчини кўтарди. Арғамчи остига эгилди.

— Ҳай-ҳай! — дея овоз келди.

Ботир фирқа қаддини кўтариб қаради.

Сариқ кийимлик киши шаҳодат бармоғи билан янди. Арғамчида илиғлик ёзмага ишора этди.

Ботир фирқа бошидан шляпасини олиб, кишига қарата силкитди: узр-узр, демиш бўлди.

Шляпасини бошига қўндириб, арғамчи-девор ёқалаб юрди. Шаҳодат бармоғини боши узра ниш этди.

— Чин, техника хавфсизлиги! — деди. — Ўртоқ Эсонов, техника хавфсизлиги!

Арғамчи-девор ёқалашда давом этди. Боғни чап тарафига келди. Оёқлари толди. Йўл бўйи скамейкага чўкди. Шляпасини тиззасига қўйди. Чуқур нафас олди. Тақир бошини рўмолча билан артди. Ҳокимият майдонига тикилди: худди ўзини бошидай теп-текис майдон. Ўзини бошидай тап-тақир майдон.

«Совет даврида ҳар шаҳарни ўз Ленини бўлар эди. Ўртоқ Ленин шаҳар бош майдонида тикка турар эди, — деди Ботир фирқа. — Бизни Ленин мана шу майдонда тикка турар эди. Ўртоқ Ленин қўлини мана бундай узатиб, йўл кўрсатиб турар эди. XX аср ўзбек халқи дохийси Шароф Рашидов байрамларда келар эди. Оталарча кучоқ очиб турар эди. Энди ўртоқ Ленин йўқ. Энди ўртоқ Рашидов йўқ...»

Шу вақт бир нима қарс этди.

Ботир фирқа сапчиб оёқлади. Ўпкасини қўлтиқлади. Воҳ-воҳ этди. Ичига туф-туф этди. Теваракка аланглади. Биров милтиқ отди-ёв, дея ўйлади.

Йўқ, боғда... боғда сўнгги чинор қулади!

Бирдан моторлар ўчди. Қурувчилар овози тинди. Олатасир босилди.

Ботир фирқа уёққа аланглади, буёққа аланглади. Соатига қаради: иш вақти тамом бўлди.

Шляпани бошга қўндирди. Шими кетини қокди. Шимини тортди. Украинча кўйлак ёқани тузатди. Боғ сари юрди.

Бу сафар аргамчи-девор олдида эгилиб ўтирмади. Аргамчини шундай кўтариб, ичкари кирди.

Шохчаларни қисир-қисир босиб борди. Шохлардан ҳатлаб-ҳатлаб борди. Япроқларни эзиб-эзиб борди.

Сўнгги... сўнгги чинор олдида оёқ илди.

Бир уй ичи жой ўра бўлиб ётди. Ўра одам бўйи чуқур бўлди. Ўра гирди уюм-уюм тупроқ бўлди. Ўра ичи патила-патила томир бўлди. Бармоқдай томир бўлди. Билакдай томир бўлди. Одамни сонидай томир бўлди. Ўқ томири... одамни белидай бўлди!

Чинорни ўзи... ўра ёнбошида суяниб ётди. Ҳайбатли шохлари эллик қадам олисларда тарвақайлаб ётди...

Ботир фирқа энтикди. Ботир фирқа қизиди. Ботир фирқа лов-лов этди.

Қўллари қалт-қалт этди. Юзлари дир-дир этди. Кўзлари пир-пир учди. Кўз олди туман бўлди. Кўз олди зимзиё бўлди.

Оёқ олди бир кундага... шилқ тушди.

Бирдан... олам ёруғ бўлди. Дунё тиниқ бўлди. Ҳаёт тирилди.

Ботир фирқага... дунёни энди кўрмиш одам мисол ўрага мўлтайди. Уйқудан энди уйғонмиш одам мисол чинорга мўлтайди. Мунис-мунис мўлтайди.

Мўлтайди-мўлтайди... ҳўнграб йиғлади. Ҳўнг-ҳўнг йиғлади. Нотавон-нотавон йиғлади. Хокисор-хокисор йиғлади.

Ёноқларидан дардлари дув-дув тўкилди.

Фавқуллода кулимсиди! Тотли-тотли кулимсиди. Энди... кулимсиб-кулимсиб йиғлади.

— Кампир, бизни боғларимиз... халқаро йўл бўлар эмиш, — деди. — Бизни боғларимиз... Буюк ипак йўли бўлар эмиш. Биз энди Буюк ипак йўлидан юрамиз.

Ботир фирқа кундадан кўзғолди. Оёққа қалқди.

Шунда, ўра лабидан тупроқ кўчди. Кўчар тупроқ Ботир фирқани оёқлари олдида бўлди.

Шу боис, Ботир фирқа мувозанатни бой берди. Кулочлари ёйилди. Кетига чалқайди. Шашт билан ўзини ўнглаб олди.

Орденлари жаранг-журунг этди. Нимадир бир нима... лип этиб ерга тушди. Кўчар тупроқ билан ўра остига силжиб кетди.

Ботир фирқа энкайиб қаради. Синчиклаб қаради. Нима экан — билолмади. Боиси, ўра чуқур бўлди, тупроқ қора бўлди. Ботир фирқа орденларини қаради. Орденларини ушлаб-ушлаб санади. Орденлар... тугал бўлди!

Кўкрак чўнтакни пайпаслади. Ана шунда англади.

Партбилети... партбилети ўрага тушиб кетибди! Коммунистик партия билети ўрада ётибди! Ўртоқ Ленин сиймоси тупроқда қоришиб ётибди!

Ботир фирқа сувга калла қилажак чўмилувчи мисол қулоч ёйди. Қулочини битта жамлади. Боши бара-вар этди. Ўрага ниш этди. Ўрага бош эгди.

Ўра чуқур бўлди, ўра қалтис бўлди.

Қалтисдан-қалтис жойи — ўрага ташловчи... қари бўлди! Тўқсонларни қоралаб қолган мунис чол бўлди.

Шу боис, қария шайтонга ҳай берди. Қария шаштидан қайтди.

Аммо қария аҳдидан қайтмади. Ўра лабига кафтларини қўйди. Олдин ўнг оёғини ўрага солди. Кейин чап оёғини ўрага солди. Қария ўрага тушиб бошлади.

Шунда, оёғи ости тупроқ кўчди. Кўчки оҳиста энди. Уям кўчки билан энди. Кўз очиб юмгунча ўра остида бўлди.

Ботир фирқа қаддини қоматлади. Кафтини кафтига уриб қоқди. Орденларини ушлаб-ушлаб кўрди. Сокин тин олди.

Теварак-бошга қаради. Энкайиб қаради. Томирлар орасини мўралаб қаради: партбилет кўринмади.

«Ё мен тушиб келгунимча сичқон тортиб кетдимикин? — деди. — Энди қазилган ўрада сичқон нима қилади?»

Ботир фирқа серрайиб турди. Энди, ўзи эниб келмиш тупроқни ковлади. Партбилет ана шу кўчки остида бўлди!

Ботир фирқа партбилетни қўшқўллаб ушлади. Пуфлаб-пуфлаб тозалади. Кўзлари олдига олиб келди. Мисоли олис айрилиқдан кейин тикилди. Соғин-соғинч билан тикилди.

«Бу партбилет мени ўқитди, хат-саводли этди, — деди. — Шу партбилет туфайли ўсиб-ундим, катта мартабаларда ишладим. Еганим олдимда бўлди, емаганим кетимда бўлди. Мана, қарилик пенсияси олиб ётибман. Бир сўз билан айтсак, ушбу партбилет мен учун нон-насиба бўлди. Ушбу партбилет ризқ-рўзим бўлди».

Ботир фирқа партбилетни тагин пуфлади. Силаб-сийпади. Эҳтиёт учун галифе шим киссасига солди. Энди, ошкора айтди:

— Ўртоқ Ельцин шундай бир табаррук партбилетни ташлади, — деди. — Яна-тагин, Кремль саройида ташлади. Минг қилса-да, ўртоқ Ельцин... насроний-да, насроний, ўртоқ Ельцин насронийлигига борди. Худога шукур, мен мусулмонман, мусулмон. Мен мусулмон фарзанди... мени боққан партбилетни ташламайман. Мен мусулмон фарзанди, партбилетни ташлаб... нонкўр бўлмайман!

Ботир фирқа юзага чиқиш йўлини ўйлади. Тушиб келмиш йўлидан... тўрт оёқ бўлиб ўрмалади. Ўра белигача юқорилаб борди. Ўра белидан тупроқ билан қайтиб тушди.

Кафтларини артди. Шляпасини босиб кийди. Теварагига боқди. Томирларни тутамлаб, чинор кундага чиқди. Кунда устидан ўрмалади. Тўрт оёқ бўлиб ўрмалади. Ўрмалади-ўрмалади — юзага чиқиб олди.

Ўзини тап этиб ерга ташлади. Елкасидан нафас олди. Уст-бошини тузатди. Галифе шимини қоқди. Боя ўтирмиш кундага чўкди. Осойишта тин олди.

Ўрага қараб ўтирди-ўтирди... ўзига-ўзи қойил бўлди: «Ерни етти қатига тушиб келдим-а, ерни етти қатига-я? — деди. — Ақл бовар этмас жасорат! Шу жасоратимни кампир бир кўрса эди? Кампир ҳар гапини ўролида мени камситади. Шартинг кетиб-партинг қолди, дейди. У дейди, бу дейди... Мана, мен кимман, мана! Тили бўлса, мана шу чинор айтсин!»

Ботир фирқа юмалаб ётмиш чинорга қараб хаёл сурди. Хаёллари бир жойларга кетди. Хаёллари қаерларгадир кетди...

Хаёллар оғушида ўтирди-ўтирди... тагин йиглади. Хўнгир-хўнгир йиглади. У ушбу чинорларни... ўз қўли билан экиб эди. У ушбу чинорларни... ўзи парваришлаб ўстириб эди.

Мазкур чинорлар остида эл-юрт учун жон фидо этди. Яхши-ёмон кунлари мазкур чинорлар остида ўтди.

Умри мазкур чинорлар остида адо бўлди. Олдин баҳор — охир хазон бўлди. Умр йўли — борса келмас йўл бўлди.

Ботир фирқани жони ачиди. Ботир фирқани тани куйди. Ботир фирқани тан-жони... шодланди.

— Ўртоқ Рашидов... — дея энтикди. — Шароф Рашидович, биз эккан чинорлар... Буюк ипак йўли бўлди, Буюк ипак йўли!

Ботир фирқани ичи куйди. Ботир фирқани ичи кулди...

— Ўртоқ Рашидов... биз яратган боғлар... Буюк ипак йўли бўлди, Буюк ипак йўли!

Ботир фирқани кўзларида қайғу бўлди. Ботир фирқани кўзларида байрам бўлди...

— Ўртоқ Рашидов... биз энди Буюк ипак йўлидан юрамиз. Буюк ипак йўли бизни жаҳонга олиб боради. Истанбул, Париж, Лондон...

1994—1998 йиллар

ҲИКОЯЛАР

БОБОСИ БИЛАН НЕВАРАСИ

Оёқларига қизил ботинка, устига кўк иштон-қўйлак, бошига эски ола дўппи кийиб олган уч яшар невара, ҳаммадан олдин ўрнидан туриб, айвонга чиқади. Дастурхон атрофида ўтирганлар унга парво ҳам қилмайдилар. У даҳлизда бирпас тик туради. Тўғридан қараганда худди вақтинча ўрнатиб қўйилгандек кўринадиган катта-катта қулоқларини кўрганлар неварани тоғасига ўхшатадилар. Қуралай кўзларини, бир оз япасқидан келган бурнини, кенг ва дўнг, ҳали ғам нима-лигини билмаган ялтироқ пешонасини кўрганлар эса уни отасига ўхшатадилар.

Невара зинапоядан авайлаб тушади. Орқасига бир қараб қўяди. Майда-майда қадамлар билан ҳовли эшиги олдидаги мотоциклнинг ёнига бориб туради. Эсида бор, отаси билан мана шу мулойим ўриндиққа ўтирган, ўшанда бу мотоцикл дегани қаттиқ овоз чиқариб юриб кетган, невара кўрққанидан отасини маҳкам қучоқлаб, кўзларини юмиб олган эди. Мана, у бугун ҳам мотоциклга минади, ўзининг минмоқчи эканлигини билдириш учун орқа ўриндиққа қўлини теккизиб туради. Ҳадемай отаси ҳам келади, сўрайди:

— Йўл бўлсин?

— Мен ҳам бораман.

— Қаёққа?

— Ишга.

— Ҳа-а. Директоримиз кеча педсоветда сени сўраётган эди, нега ишга келмаяпти, деб, — дейди отаси ҳазиллашиб.

Невара отаси айтган сўзларга деярли тушунмайди. Ҳатто айрим сўзларни биринчи эшитиши. Аммо шундай бир нарсани пайқаб қоладики, кимдир: холасими, аммасими уни келсин дебди. Боради, боради

Шу пайт отаси бир нарсани тепади, пат-патлаган товуш чиқади. Невара бир чўчиб тушиб, киприкларини пирпиратади.

Агар олиб кетмасангиз, йиғлайман, дегандек, лабларини буради, елкасини силкиб, бораман, дейди. Ота-си парво қилмай кетади. Пат-патнинг орқасидан тутун чиқади, неваратутун ичида қолади. Ана энди, у ерга ағанаб, алаmidан чиққунча йиғламоқчи бўлади. Аммо... бобоси ёмон. Юмшоқ тупроққа ағанаб, маза қилиб йиғлаб олишга қўймайди. Неварасини қўлидан етаклаб ичкари олиб кириб кетади. Ҳар қалай ёмон бўлса ҳам ўзи билган одамлар ичида бобосини яхши кўради. Шундақидан бошлаб бобосини аввалгига қараганда ҳам кўпроқ яхши кўради. Сабабки, бобоси ҳозиргина унга тоқчадан шоколад олиб берди.

Неварасининг кўнгли ниманидир истади. Бир кун бобоси уни қаергадир олиб борган, у ерда катта-катта уйлар бор, одамлар кўп экан, кўчаларда олма, бодрингларни одамлар ҳаммага кўрсатиб ўтирар экан. Ушанда бобоси унга ширин сув олиб берган эди. Невараси ҳали-ҳали эслаб лабларини ялаб қўяди. У ҳозир, яна шу ерга олиб боринг дегиси келади, лекин айтолмайди, қаерга борганини ўзи ҳам билмайди. Бобосининг тиззасига ўтириб олиб хархаша қилади.

— Жим ўтир, жим. Қара, анавуни қара. Эҳ-ҳе, болаларни қара, — дейди бобоси бурчакда турган телевизорга ишора қилиб.

Невараси бу ярми шиша катта қутининг телевизор деб аталишини яқиндагина билди. Аммо ҳалигача унинг номини айтолмайди. Бобоси телевизорда қизиқ томоша кўриб қулиб юборади. Невараси нима гаплигини пайқаса-да, бобосига қўшилиб кулади. У томошага қараб ўтириб, ҳайрон бўлади: бунча кўп одамлар қандай қилиб шу кичкина қутининг ичига сиғади?..

- Бобо, бу одамлар қаерда?
- Телевизорнинг ичида-да, улим.
- Шунинг ичида уйи ҳам борми?
- Бор, улим, бор. Ҳаммаси бор.
- Уларнинг шоколадиям борми?

Миттигина невараси ўзича, кишилар учун энг ширин ва керакли нарса шоколад деб билади. Шунинг учун ҳамма нарсани аввало шоколадга таққослаб кўради. Неварасининг саволи жавобсиз қолади, телевизорда ҳеч нарса кўринмай қолгани учун бобоси уни ўчириб қўйиб, ҳовлига чиқиб кетади. Невараси қўли билан деворга суяниб ўрнидан туради. Кўрсаткич бармоғини оғзига тиқиб, бошини чапга сал қийшайтириб, телевизорга бирпас қараб туради. Сўнг аста-аста ке-

либ, телевизорнинг орқасидан ичига қарайди — йўқ. Чаккасини телевизор ёнига теккизиб қулоқ солади — йўқ. Ҳалиги одамлар йўқ. Ҳозиргина шунинг ичида эди... Қаёққа кетди улар?..

У ҳайрон бўлиб, уй ичига назар солади. Печка олдида турган кичкина машинасини кўриб қолади. Машина олдига боради. Шу ерда турган синглизининг кўғирчоқ қизини оёғидан судраб келиб машина устига ўтирғизади. Машинанинг узун ипларидан судраб ҳовлига чиқади, чеккароқда бир нималар қилиб ўтирган бобосига қарайди. Бобоси дераза ясапти. Олдида усталар учун керакли асбоблар, ҳар хил ҳажмдаги ёғочлар сочилиб ётибди. Вақт-вақти билан ёғочга чизадида, сўнгра кичкина қаламини қулоғи устига қистириб қўяди. Бунни кўрган невараси завқ билан кулади ва ўзи ҳам шундай қилиш учун қалам қидиради, бироқ тополмайди: Машинасини судраб дарахтлар орасига қараб кетади.

Бобоси кўз остидан неварасига қараб қўяди. Яна ишини давом эттиради. Бобоси пенсияга чиққанига икки ойча бўлди. Ҳукумат уни тақдирлади. У пенсияга чиқмасдан олдин қачон пенсияга чиқиб мундоқ дам оларканман, деб ўйларди. Иш деганлари жонимгаям тегди, деб қўярди. Мана, орзусига етди. Аммо ўзини қўярга жой тополмай қолди. Нима иш қилишини билмайди. Ишлаб ўрганган одам — ҳадеб ётавергиси келмайди. Ҳовлини кузатиб, кўзига ёмон кўринган нарсаларни — деворнинг кўчган жойларини, бузилган деразаларни, эшикларни тузатади. Токларнинг учини кесади. Хуллас, ҳовлидаги беўхшов нарсаларни ўхшатмаса кўнгли ором олмайди. Бобоси, «Манави Исмоил... Э тавба-е, қирқ йил Совет ҳукуматида хизмат қилиб, минглаб одамлар билан тил топишдим, икки ойдан буён шу тирмизак билан келиша олмайман-а!..»

Бугун икки кундирки, бобоси товуқ катагига эшик тайёрлайди. У қўлидаги ёғочни қаричлаб кўради, адашиб кетади. Яна қаричлаб, бу сафар қалам билан боплаб белги қўяди. Кесмоқ учун аррани олади. Бобоси: «Бекор пенсияга чиқибман. Ишдалигимда кунига камида ўн киши мени сўраб турарди. Энди эса ҳеч кимнинг мен билан иши йўқ». Бобоси яна қўп нарсаларни ўйлайди... Неварасининг дарахтлар тарафга ўтиб кетганини эслайди, хабар олади. Хотиржам бўлиб, ишини давом эттиради. Неварасига ачинади: «Бунга қийин. Бирга ўйнайдиган болалар йўқ. Уйдагилар мениям ташлаб

кетади, униям ташлаб кетади. Ё иккаланг бирга ўйнай-вер, деганларимикан бу... Йўғ-е..»

Дўмбоққина невараси ўйиндан зерикади. Машина-сини судраб келаётиб, товуқ катагига қараб, ичида товуқ борлигини кўради. Чап оёғини ерга тап этиб уриб «кишт», дейди. Товуқ шунда ҳам индамай ётаверади. Невараси: «Ҳамма товуқлар ҳовлида ўйнаб юрибди, бу товуқ нега бир ўзи ўтирибди экан?..»

Қўғирчоқ қизнинг қўлини суғуриб олиб товуққа отмоқчи бўлади, лекин ололмайди. Ердан майда тош олиб отади, товуқ қоқоқлаб катакдан чиқиб кетади. Невараси товуқ ётган жойда оппоқ тухум турганини кўради. Қўлини узатади, етмайди. Ўрмалаб катакнинг ичига кириб кетади. Тухумни машинасига солиб, бобосининг олдига оборади.

— Бобо, товуқ туғди, мана.

— Яхши бўпти.

— Тухуми иссиқ экан.

Бобоси ва невараси қўл ушлашиб ток вайиши остига борадилар. Жажжигина невараси токда осилиб турган узумларга қарайди. Ўз қўллари билан олиб емоқчи бўлади. Худди бобосидек қўлини узумларга чўзади. Эҳ-хе, ҳали жуда узоқ, жуда...

Бобоси неварасига боқиб, беихтиёр ўзининг болалигини эслайди.. Кўнглида неварасига нимадир... нимадир пайдо бўлди... Неварасининг беғубор пешонаси ва тиниқ юзларига узоқ боқиб қолади...

1966 йил

КУЗНИНГ БИР КУНИДА

Елкасига пахталик нимча ташлаган доцент Обидович, ёниб бўлган ўт чўғида кўмилган картошқаларни учи қорайиб куйган косов билан кавлаб, тинмай сигарета чекади. Чўғ тафтидан юзлари қизариб кетган бу салобатли, катта одамнинг қаршисида ийманиб, ориқ қўлларини қовуштириб, йигирма ёшлардаги мўйловли йигит — Раҳимжонов ўтирибди. Ҳамиша талабалар даврасида бўладиган Обидовичнинг бугун ёлғиз, мунис ўтириши Раҳимжоновни ажаблантирди. Пешонаси тиршиб, устма-уст сигарета чекаётганларини кўриб эса домланинг кайфияти ёмон, жуда ёмон, деган хулосага келди. У, Обидовичнинг олдида тортиниб, қўзларини пирпиратиб, қобиғи қорайиб қуяётган картошқаларга

тикилиб ўтирди. Обидович ҳар қанча чекмасин, барибир кечадан буён қийнаётган туйғулардан қутулолмади. Эҳ, ҳаёт бераҳмдир, бераҳм, деди ичида. Ўзига, қолаверса, Раҳимжоновга завқ бағишлайдиган бирор қизиқ гап ўйлади, тополмади. Кечаги ёмғирдан ҳўл пахтазорга қаради. Хўрсиниб, бош ирғаб қўйди. Туриб, лабига янги сигарета қистирди-да, пахтазор оралаб кетди. Бир чангал пахта териб яна қайтиб келди. Кафтидаги оппоқ толаларда йилтираётган ёмғирнинг охириги томчиларига, сўнг шийпон олдида ўсма қўйиб ўтирган қизларга қаради.

— Кўряпсанми қизларнинг ўсма қўйишини. Ўсманни ўзлари учун қўяди, деб ўйлайсанми? Йў-ўқ, сен учун, ҳаммаси сен учун, йигитлар учун. Ҳаёт шунақа, гўзал... — деди.

Раҳимжонов доцент Обидовичнинг гапидан завқланиб кетди. Уялган боладай бошини чапга сал қийшайтириб, тобора қорайиб бораётган чўққа тикилганча жилмайди. Бунни кўрган ва ҳис қилган Обидович унга биргина бўлсаям завқ бера олганидан қувониб, кулимсиради. Ҳали ювилмаган бир пақир картошка кўтариб ошхонага бораётган йигитга:

— Миркарим, болаларни кечаги жойга олиб бор, энди терса бўлади, — деди.

Йигит ҳўл қўлини олдига тутиб олган этакка артиб, ҳўп, деди-да, йўлида давом этди.

— Сен, Раҳимжонов ука, қолгин, иш бор.

Талабалар бир-бирларини қувлашиб оппоқ далаларга қараб кетдилар. Обидович шошмасдан картошкаларни арчиб, мис товоққа солди.

— Хў-ўш, қалай, зерикмаяпсанми, ишқилиб?

— Йўғ-е, домлажон, келганимизга бор-йўғи уч кун бўлди-ю.

— Кеча қанча тердинг?

— Ўн беш кило.

— Маза йўқ-ку. Болалар икки юз, юз килолаб терибди.

— Биза, энди, домлажон, пахта териб кўрмаганмиз-де...

— Ҳа, майли. Қўлдан келганича териш керак. Укаларинг кўпми? Опаларинг...

— Тўртта укам бор. Опамла ҳаммаси эрга чиқиб кетишган.

— Уйланганмисан? Йўқ? Ҳа, яхши, ҳали биринчи курссан. Анча оғир бўлади. Ма, картошкани е.

— Йўқ, раҳмат, домлажон. Жа-а, тўйиб турибман, ўзийиз энг, раҳмат.

— Олсанг-чи, ҳаммамиз ҳам тўйиб турибмиз. Бу ширин бўлади, ол.

Раҳимжонов бир қўлини кўксига қўйиб, Обидовичнинг қўлидан картошкани олди.

Обидович йигитга ачиниш билан қаради. Жуда раҳми келди унга. Картошкага туз сепатиб, кўнглига: «Болалар... Укаларимга қарайман, деб бу ҳали ўқишни ташлаб кетмасайди», деган гап келди. Ҳозир бор гапни айтмоқчи, кеча штабдан олиб келган телеграммани кўрсатмоқчи бўлди. «Ҳозир айтсам. Бу ҳали бола бўлса. Бирдан миясига таъсир қилса... кейин нима бўлади?» У ўйлаб-ўйлаб, бу гапни ҳозир айтмасликка қарор қилди. Яна ўйлаб ўтириб, умуман, айтмайман, деган хулосага келди. Шунда Обидович онаси бечорани эслаб, кўнгли бузилиб кетди. Ўрнидан кескин туриб, сигарета чека бошлади. Кичкина кўк автобусга ишора қилиб, бирор иш буюрилишини кутиб турган Раҳимжоновга:

— Этакларни қолдириб, машинага чиқ. Бир жойга бориб келасан, — деди.

Раҳимжонов, Обидович кутгандан ҳам эртароқ автобусга чиқди. Иккалови ёнма-ён ўртароқдаги ўриндиққа ўтирди. Обидович автобуснинг очиқ деразасига тирсагини қўйиб, йўл четидаги пахтазорга қараб кетди. Ўзини қанча бошқа фикрлар билан овутмасин, барибир онаси кўз олдидан кетмади... Обидовичнинг томоғига бир нарса тикилгандек бўлди, қириниб йўталди, кўзларига ёш келганини билмай қолди.

Киссасидан рўмолчасини олиб, шунчаки юзларини артаётган кишидай кўз ёшларини артди.

Район марказидаги автобус бекатига тушдилар. Раҳимжонов устма-уст сигарета чекаётган Обидовичга эргашиб кетарверди. Шаҳарга борадиган автобусни суриштирдилар: яна икки соатдан кейин келар экан. Улар бир четдаги узун ўтиргичга ўтирдилар. Обидович айтмасликнинг ҳеч иложини тополмади. Охири айтишга мажбур бўлди:

— Ука, бу дунё шунақа бевафо экан, — деди у ҳўрсиниб. Бироқ сўзини давом эттирмай, хотиржамлик билан ўчиб қолган сигаретасини яна ёндирди. Жуда сийрақлаб қолган сочларини орқага силаб, гапини давом эттирди: — Ука, дунё бевафо экан. Онамиз бечорани эсласам, юрак-бағрим эзилиб кетади. Аммо одам

бўлиш фақат онага боглиқ эмас экан. Бир шоирнинг гапи бор-ку, она бўла қолгин, менга табиат, дейди. Шундайин, мана, онасиз ўсдик. Замон, табиатнинг ўзи тарбиялади. Табиат бизга она бўлди. Кеча де, Раҳимжонов деган фамилияга бир телеграмма келди. Сенгами, бошқагами, аниқ эмас. Ҳар ҳолда сенга бўлмаса керак, чунки телеграммада исминг йўқ. Иккинчидан, меҳматда ҳам шунақа бола бор экан. Чамаси, ўшанга бўлса керак телеграмма. У болани уйига юбордик. Ҳар ҳолда сен ҳам уйингга бир бориб кел-чи... Ишонаман-ки, сенга эмас бу телеграмма.

Обидович ён чўнтагидан телеграммани олиб унга узатди. Сўнг, гўё осмонга қараб сигарета чекаётгандай, кўз остидан Раҳимжоновни кузатди. Раҳимжонов телеграммага, тез етиб кел... онанг вафот этди, деган сўзларга анграйиб қараб турди. Кўзлари пирпираб, ерда тўнтарилиб, ўзини ўнглолмай, жажжи оёқларини қимирлатаётган чумолига тикилганича ўйлаб қолди. Шу ҳолича сўзсиз, узоқ ўтирди. Ҳалиям кузатиб ўтирган Обидович: «Шаҳарлик болалар енгилтабиат бўларди. Бу жуда иродали экан, кўзларидан ақалли бир томчи ёш чиқмади-я», деб ўйлади. Обидович, Раҳимжоновнинг сочларини силаб:

— Хўп, хайр, яхши етиб боргин... — деди.

Автобус томонга кетаётиб, орқасига бир қайрилиб қаради-да, яна қайтиб келди.

— Нима, Раҳимжонов ука, буёқдаги нарсаларингдан ташвишланмасангм бўлади. Курсдошларингга тайинлаб қўяман, хўпми? — деди бошини ирғаб ва бутунлай кетди.

Автобус кетди. Раҳимжонов курсдошлари пахта тараётган олис далаларга кетаётган автобуснинг орқа ойнасидан унга ғамгин термилиб ўтирган Обидовичга қаради. Автобус қўринмай кетгандан кейин ўрнидан туриб, касса атрофини узун таёққа супурги боғлаб, чанг чиқармаслик учун авайлаб супураётган чолдан, шаҳарга қандай қилиб телефон қилишни сўради. Чол супуришдан тўхтаб, оғзидаги носни тўда-қўқим ичига туфлаб, шаҳар телеграфининг қаердалигини узоқ тушунтирди. Раҳимжонов чол айтган телеграфни излаб топди. Телеграммани кўрсатиб, отасининг иш жойидаги телефон рақамларини айтди. Икки қулоғига ҳам телефон трубкасини тутиб турган лаблари қип-қизил қизга нажот истаб, ёлворувчи оҳангда бош эгиб, қараб турди. Қиз бу йигитнинг руҳиятига тушунди. Тезда унга

айтган рақамларини олиб бериб, иккинчи хонага югуринг, деди. Раҳимжонов иккинчи хонага кириб, турбани олди:

— Ада? Сизмисиз? Ман, Акромжонман. А? Ҳа, келди. Жа-а, ваҳима қилиб ёзибсиз, касал десайиз ҳам бўливорарди. А? Ҳа, машина юборинг. Самарқанд автостанцияси бор-ку, ўшатга келиб турсин. Хўп, хайр, хўп...

Раҳимжонов телеграфдан чиқиб буфетга қараб юрди. Буфетдан тамадди қилиб чиққанда оқшом туша бошлаган, жафокаш деҳқон кузининг олтин бир куни тугаётган эди...

1967 йил

КУ-КУ-КУ...

I

У жуда ориқ, ўзи сариқ бўлгани учун сийраклашиб қолган сочлариям сарғиш. Қачонлардир яхшигина шеърлар ёзиб, энди расмий ишлар гирдобига тушиб, назмий туйғулари сўниб қолган. Сал энгашиб, оҳиста-оҳиста, нималарнидир ўйлаб, хафақон касали билан оғриб юради. Хафақон касалига йўлиққандан буён ичмайди, чекмайди. Сўзлаганда овози оғир касалларникидай нимжон, хаста чиқиб, диққат қилмаган одам яқинида бўлсаям эшитмайди. Кулганда тишлари кўринмаслиги учун лабларини лабларига шундай қаттиқ босадики, қўй кўзлари юмилай-юмилай деб, юзлари қизариб кетади...

У журналларга обуна бўлишни яхши кўради. Ҳар йили кўплаб хорижий ва ўзимизнинг журналларга обуна бўлади. Уйда журналлардаги расмларни, Рембрандт, Рафаэль, Боттичеллининг нодир асарларини томоша қилиб ўтиради. У яна қўшлар, уларнинг сайрашиниям яхши кўради. Ишлаб чарчаганида ўзи директор ўринбосари бўлиб ишлаётган шаҳар истироҳат боғининг хилват жойига ўтириб, Шишкиннинг расмларини томоша қилади, қўшларнинг сайрашини кутади. Айниқса, Шишкиннинг «Бугдойзор»ига узоқ тикилиб қолади. У ўзича икки тоифадаги одамларга ачинади. Бири — Шишкиннинг расмлари олдидан бепарво ўтган одамга, иккинчиси — қўшлар сайраётганда сўзлашган одамга. Шу одамларни тўхтатиб, дегиси келади:

«Биродар, тўхтанг, кўряпсизми Шишкиннинг қайинларини: ҳаёт гузал, шунақа...»

«Биродар, эшитяпсизми, тоғ чумчуғи сайраяпти. Бу оҳангни Бетховен ҳам билмаса керак. Афсус, бу оҳангларнинг номи йўқ. Эшитинг, қушларни эшитинг...»

Шу пайт дарахт шохларида қўниб турган қушларнинг турли нағмадаги сайрашлари эшитилади. У «Муножот»ни тинглаётгандай бошини маъюс эгиб, эшитади. Юзларига табассум югуради. Ўрнидан туриб, қўлларини кўксига қўяди-да, қушларга таъзим қилади:

— Офарин, биродар, офарин. Қуллук!..

Хаёлан қушлар овози қанотида узоқларга — оппоқ булутлар оламига учиб кетади...

У:

«Ай, биродарлар, сизлар учун ёғочдан уя ясадим, шунақа. Тоғлардаги биродарларимизгаям айтинг, боғимизга келсинлар. Мен уларгаям уя қуриб бераман, шунақа...»

У хушвақт жилмаяди...

II

У кекса ота-онасини кўриш учун қишлоққа бориб, тез қайтди. Машина баланд довондан сойга тушиб, шовуллаб оқаётан кўм-кўк сувдан ўтди. Чапга бурилиб, сув ёқасида тўхтади. У машинадан тушиб, костюмининг тугмаларини ўтказди. Теваракка қаради: йўлни икки томонидан ҳайбатли тоғ чўққилари ўраб турибди. Ботаётган қуёш тоғ чўққиси учида осилиб қолгандай... Тоғдан оқиб тушаётган сувнинг шовуллаши эшитилиб, сув оқаётган сойдан салқинлик уфуриб турибди. Тоғ қушларининг нағмалари... Бир гала ёввойи каптарлар чўққилар узра учиб юрибди. Каптарлар қўнганда, чап қўлини пешонаси устига соябон қилиб қаради. Кўрмади. Сайр учун каптарлар қўнган тарафга юрди. Катта тош остида бир нарсанинг питирлаётганини кўрди. Тўхтаб, ўша ёққа юрди. Икки тош орасидаги қизил тупроқ устида турган инни кўрди. Яқинроқ борди. Хас-хашакдан усталик билан ясалган инда қуш боласи, юмшоқ тупроқда эса яна бири... Ердагиси типирчилаб инга чиқмоқчи бўлар, аммо чиқолмас, индагиси эса бўйинларини қисиб, пусиб ётарди. У ин яқинидаги сариқ тошга ўтириб, уларни узоқ томоша қилди. Мусича болаларининг онаси йўқ... Ё улар онасизмикин?

Куёш ботиб тоғларга оқшом чўкди. Мусичаларнинг онаси ҳамон йўқ. У кетмоқчи бўлди. Шунда, мусичалар бўйинларини чузиб, бирам ғалати чийилладики... Унинг юраги увушиб кетди. Мусичаларни олиб уларнинг ҳўл баданини тўлиқ ёпмаган жунларини силай-силаи пастга тушди. «Энг беозор қуш. Булар одамларга фақат яхшилик тилайди. Кукулашлари, таъзимлари... шунақа», деди у ўзича. Рўмолчасини машина ўтиргичига ёйиб, устига мусича болаларини қўйди. Идорага келганларида у мусича болаларини диванга қўйиб, жунини силади. Уларни ҳовлига — дарахтлар остига қўйиб юбормоқчиам бўлди. Тоғдагидай бу ерда ҳам ўз тирикчилигини ўзи қилар, деб ўйлади. Авайлаб, ҳовлига олиб чиқди. Кўм-кўк ўтлар устига қўйиб бирпас кузатиб турди. Улар жойидан қимирлайвермагач, мендан ҳайиқяпти, деб ўйлаб, хонасига қайтиб кирди. Бирпас янги журналларни титкилаб ўтириб, деразадан қаради. Мусича болалари дарахт ёнида бошларини бир-бирига тегизиб, мудраб, мунғайиб турардилар!.. У шошиб бориб, уларни олиб келди. Ҳеч қаёққа чиқармасликка аҳд қилди. Уларга жой қидира бошлади. Қоровулхона қулайдай. Айниқса бурчакда турган шкаф тепаси. У ҳовлидан ранги кўчиб кетган эски мис товоқча топиб, унда сув олиб келди. Ер, емаса турар, деган хаёлда бозордан ярим кило тариқ олиб келди-да, бир сиқимини мусичалар олдига сепиб, уйига кетди.

Мусичалар ўз умри билан тугилган экан. Катта бўлиб қолишди.

III

Совет — Япон шартномаси имзоланиб, алоҳида моддаси бир давлатдан иккинчи давлатга учиб ўтган қушларга озор бермаслик, уларни авайлаш ҳақида эди. У газетадаги шу моддага тикилиб тўймайди. Қувончини боғ қоровулига изҳор этади:

— Эшитдиларми, отахон. Ҳукуматимиз кўп танги ҳукумат, қушлар тўғрисидаям гамхўрлик қиялпти, шунақа. Раҳмат, ҳукумат, раҳмат. Айтгандай, қушларга уя ясанг, деб эдим, тайёр бўп қолдимми?

— Энди иккита бўлди.

— Э, тезлатинг-да, отахон, мен қушларга ваъда берганман, биродарларимизни олиб келинглар деб. Ҳали-замон келадилар, шунақа...

У қоровулхонага кирди. Мусичалар энди учадиган, хонада йўргалаб юрадиган, бир-бирларини қувалаб столлар остига кириб кетадиган бўлган эдилар. Сарғиш жунлари қорайиб, тумшуклари бигиздай... Чиройли! Узун қанотларининг усти сал қорайган, ости эса оппоқ. Бирининг қанотлари худди каптарларникидай ола. У пойандоз устида йўргалаб юрган мусичаларга қараб завқланиб:

— Э-э, жуда гўзал бўпсизлар-ку, биродарлар. Яхши эмас, кўз тегиши мумкин, шунақа, — деди.

Тариқ олиб келгани бозорга борди. Сотувчи чолга:

— Илтимос, яхшироғидан беринг, яқинда мусичаларим кукулайди, шунақа, — деди.

Чиндан ҳам мусичалар оқшомда илк бор... илк бор ёнма-ён туриб, вазмин, самимий таъзимлар билан салом қилдилар:

— Ку-ку-ку-ку...

IV

У мусичалар кетиб қолмаслиги учун деразаларни ёпиб қўйди. Хонада мусичалар қўниб-учиб турадиган жой қилмоқчи бўлди. Ҳовлидаги ўрикнинг кичкина шохчасини синдириб олди-да, деворга суяб қўйди. Мусичалар қўнишига бу ноқулайдай туюлди. Идора супуриш учун ишлатиладиган пақирларнинг бирига пича лой олиб келди-да, ўрик шохчасини лойга суқиб қўйди. Пақир атрофига дон сочиб, кичкина мис идишда сув олиб келди. Мусичалар хона ичида айланиб учиб, стол устига қўндилар-да, бараварига бошларини эгиб, таъзим қилдилар:

— Ку-ку-ку-ку...

У ўзида йўқ қувониб, бош ирғади:

— Бали, бали...

V

У эрталаб ўзини ёмон сезиб, валерьянка ичди. Ёнбошлаб ётганида қоровул телефон қилиб, директор курортдан қайтиб, идорага келганини айтди. У кийиниб, уйдан зўрға чиқди. Сочсиз боши юзларидай қипқизил, қоп-қора кўзлари чиройли, лаблари гўдақларникидай жуда юпқа, қошлари сийрак директор бир сохта табассум қилди-да, яна аслига қайтди:

— Жа, янгилик кўп-у. Бизнинг ақлимиз етмабди-да шуларга. Буни қаранг-а...

Кутилмаганда директор кўзларининг оқи кўпайиб, қорачиқлари қаёққадир йўқолиб қолгандай бўлди.

— Бу маданият боғи! Бу ерда паррандалар эмас, халқ ҳордиқ чиқариши керак! Тавба, ҳамма дарахтларга уя қўндириб чиқибди-я. Ҳаммаёқ мусича тезаги... Нима, бу зоопаркми?..

— Уртоқ директор, кушлар ҳам халқ...

— Сиз раҳбарми ё каптарбоз октябрятми? Марҳамат, ёзинг ариза. Ақли кириб қолар, болалигини ташлар, деб шунча сабр қилдим, етар...

У директор суриб қўйган қоғозни олди-да, ўз хонасига чиқиб, ариза ёзди. Ариза ёзганида юраги ёмонлашди. Шунда зўр соғиниш билан мусичаларини кўргиси, улар билан мулоқотда бўлгиси келди. Қоровулхонага бориб аланглаб, туриб қолди. Мусичалар йўқ. У стол, шкаф тағларини, дераза пардалари орқасини қаради. Йўқ. Қоровул ҳам йўқ. Директорнинг эшиги олдига келиб энтикиб:

— Мусичаларимни кўрмадингизми? — деди.

— Ана ҳовлида. Ўзларидан кўрсин, ҳайладим, кетмади... — деди директор бошини кўтармай.

У шошиб ҳовлига чиқди. Чикиндилар қутисига мусичалар бошлари орқасига қайрилиб ётарди... Унинг юзлари оқариб, лаблари пирпиради. Боши ғувиллаб, бутун фикру хаёллари тумандай хиралашиб, кўзлари ҳеч нарсани кўрмай қолди. Энтикиб, чуқур нафас олмоқчи бўлди-ю, аммо нафаси етмади. Юрагини худди бир махлуқ панжалари тирноқларини ботириб чангаллагандай, кейин эса бирдан... ғижимлагандай бўлди. Кўкрагини ушлаб инграб, синиқ овоз билан: а-а-а-а-а-а... деди-да, скамейкага ўтириб қолди.

У ўзига келиб, бошида унга термулиб турган қоровул билан директорни кўрди. Директор жилмайди:

— Айёрлик қилманг-е, кўрқитвордингиз. Ариза ёз, деб шунчаки айтдим-да...

У ёруғ оламга қаради... Худди Шишкиннинг расмларини томоша қилаётгандай ҳаётга суқланиб-суқланиб термилди. Шунда, олча шохига қўниб турган мусичага кўзлари тушди. Унинг мусичаларига жуда ўхшаркан. Мусича бир нағмада ку-кулади:

— Ку-ку-ку...

Табассум! Унинг оппоқ юзларида маъюс табассум...

1970 йил

ЭР-ХОТИН

Йўқ, улар Анҳор бўйида учрашмади. Учрашувда ўзиники қилиб айтиш учун китоблардан шеърлар кўчириб олмади. О, мен сени севаман, сенсиз яшай олмайман қабилдаги мавсумий сўзларни сўзлашмади. Лаблар топишганда қизнинг узун товони ердан сал кўтарилмади. Йўқ, йигит қизни безорилардан қутқариб қолмади...

Яхши шоир Ўролбой кўрпага бурканиб, ишқий шеър битди. Мисраларини фарзандидай ардоқлаб, вояга етказди. Беихтиёр ўзининг биринчи муҳаббатини — синфдоши Холбувини эслади... Қоронгини кучоқлаб, Холбувини бағрига босгандай бўлди. Кўнглига оқшомдай маъюслик чўкди. Тўшакдан имилаб туриб, тими́рскиланиб бориб чироқни ёқди. Биринчи китобини варақлади. Шеърлари кўзига жуда бачкана кўринди. Юзларини бужмай-тириб, китобни каравот остига отиб юборди...

Йўқ, шоир аввало ўзининг шоҳ асарини яратиши лозим экан. Ўролбой мана, ўттизга тўлибдики, шоҳ асари ҳақида ўйлаб ҳам кўрмабди. Буюк асари қолиб, иккинчи даражали асарлари билан овора бўлибди...

У зўр пушаймон билан ўзига қайлиқ излади. Топди: оддий тикувчи Барчиной. У Барчиной билан сохта бўлса-да, жилмайиб гаплашиб, шаҳар истироҳат боғига борди. Ярим килодан музқаймоқ ейишди. Ўролбой бўлажак қайлиғининг кўзларига тикилиб... кўнглига доир ҳеч нимани ҳис этмади. «Ҳаётда жуфт бўлиб яшаш керак экан, иложимиз қанча», деди ичида. Сўнгра, ўз гапини ўзи маъқуллаб, бош ирғади. Барчиной эса ҳатто унинг шоирлигига ишонмади: «Поэзия дегани нафосат, жозиба-ку, шоирнинг ўтиришини қаранг...»

Қиз, у мени писанд қилмаяпти, деган хулосага ҳам келди. Шундай бўлса-да, тўйга розилик берди. Чунки унинг ҳам ёшлиги ўтаётган эди...

Тўй ресторанда бўлди.

Ниҳоят, шоҳ асар яратилди! Чақалоқни деразадан кўрсатдилар. Ўролбой илжайиб, ўғлига термулди: «Ана буюк асар, ана! «Анна Каренина»! Йўқ, «Хамса»!

У буюк асарига сўнгги нуқтани қўйган адибдай яйраб, керишди.

Ўролбой яхши кунларнинг бирида кечаси узоқ ўтириб шеър ёзиб, кеч ётди. Эртасига тушда уйғонди. Балконга чиқди. Ҳаво жуда соф, сайрбоп... У ўйлаб, Василий Шукшиннинг «Қизил бодрезак» фильмини ҳали кўрмаганини эслади.

— Кийин, кинога борамиз, — деди Барчинойга.
Барчиной янги мода бўлган камзул-шимини кийиб чиқди.

Ўролбой қовоғини уюб, уф-ф, дея тиззасига урди:

— Барчиной, мен аёлимни атлас кўйлақда кўришни хоҳлайман!

— Шоирга қолса-ку, кўп нарсаларни хоҳлайди.

— Аёл аёлдай бўп юрса-да.

— Юринг, кечикамиз.

— Бормайсан, ўзим бораман.

— Ажаб бўпти, обормасайиз оборманг.

— Нимага гапни айлантирасан? Мен сенга гапир-япман!

— Вей, жа-а қизиқсиз-а, бир манда борми шунақа кийим? Ҳамма маданиятли хотинлар кийишади-ю...

— Анови атласлар маданиятга ёт матоми? Қайси мамлакатда шунақа мато бор? Сенлар ношукур: пешонангдаги маданиятни кўрмайсанлар...

— Сиз доим шунақасиз. Топган гапингиз — ўзбек атласига бутун жаҳон харидор, Самарқанддаги тарихий бинолар жаҳонда йўқ. Унақа-бунақа...

— Бас қил!

— Хо-о, бас қилмасам қўлийиздан нима келади...

— Келмайдими, келмайдими?

Ўролбой шиддат билан иргиб туриб, анграйган Барчинойнинг юзига тарсакилаб юборди.

Барчиной диванга учиб тушди. Юзларини қўллари билан яшириб йиғлади.

Ўролбой унга бирпас анграйиб қараб турди-да, торгина ишхонасига кирди. Стулга ўтирди. Сочларига бармоқларини ботириб, кўзларини юмди.

У аёл зотига биринчи марта қўл кўтарди...

Барчиной ўпкасини босолмай йиғлаб ётди. Ухлаётган ўғли йиғлади. Тоқати тоқ бўлиб, ўрнидан турди. Юзларини ювиб артди. Ойнага қараб, бир сесканди. Чап ёноғи кўкарган эди. У алаmidан лабларини буриб яна йиғлади. Ўглини бағрига олди. Ўғли овуниб, мулойим лаблари билан унинг кўкракларини сўра бошлаб эди... кўнгли ёришди. Кўкарган жойининг оғриғи қолгандай бўлди. Ўглининг сийрак сочларини силаб, пешонасидан ўпди: «Ўғлим, ўйлаган эдим-а, кўнгилсиз турмуш бўлмайди деб. Мана, айтганим келди».

Барчиной деразадан осмонга қараб хаёл суриб ўтирди. Ўглини ухлатиб ўзи ҳам ётди. Эри бош қўядиган ёстиқни муштлаб-муштлаб қаппайтирди. «Ёлғиз ўзи

ётмайди, барибир ёнимга ётиб, овутиш учун бағрига босади, эркалатади...»

У шундай хаёл қила-қила тескари ўгирилиб ухлаб қолди.

Эрталаб турса, ёнида эри йўқ. «Хатто ёнимга келиб ётмадиям. Мени кўргиси йўқ. Бўлди, энди бўлди. Кетамиз, ўғлим, кетамиз. Кўнгилсиз турмуш барибир турмуш бўлмайди», деди.

Ўкинч ҳам алам билан орқасига бурилиб қаради: «Ақалли хонасидан чиқиб, кўнгил учун бир оғиз кетма, демади-я. Қишлоқилигига борди-да... Ҳеч бўлмаса, ўғли билан хайрлашмади-я. Шунчалик жонига теккан эканман, шу кунгача билмабман».

Эшик кўнгироғи жиринглади.

Барчиной эшикни истар-истамас очди. Остонада Ўролбойнинг қишлоқда яшайдиган тоғаси билан икки нотаниш одам турди.

Барчиной зўрға жилмайиб, меҳмонларни ичкарига таклиф этди.

Ўролбой чикди. Меҳмонлар ўтирди. Сўрашдилар.

— Эртага қурултой экан, шунга келиб эдик. Бир кўриб кетайлик деб... — деди тоғаси.

— Яхши, яхши, — деди Ўролбой сохта жилмайиб.

— Ҳа-а, ишлар яхшими ўзи, шоир? Шеър планлари қалай бўлаяпти? Шеър планларини ошириб бажараяпсизми? Мана, биз пахта планларини юз эллик процентга бажардик. Биз ҳақимизда ҳам шеър ёзинг энди...

Ўролбойнинг тоғаси дала ишларини гапираётиб, дастурхон тузаётган Барчинойнинг юзидаги кўкариғни кўрди.

— Э, юзга нима бўлди, келин?

Ўролбойнинг юраги шув этиб кетди. Ирис қоғозидаги кучукчага тикилиб, бир дақиқа нафас олмай қолди.

Барчиной жилмайиб, кўкариғни силади:

— Ҳозир янги уйларга манавунақа линолиум тўшади. Бу ўлгур ювса сирғанчиқ бўлиб қолади. Кеча юваётиб денг, сирганиб кетиб, юзим билан тушсам бўладими...

— Уҳ, чуқ-чуқ, эҳтиёт бўлинг-е, иш адо бўлармиди...

Ўролбой энтиканидан нафаси титраб кетди. Бошини янада эгиб, қизарди. Барчиной ҳам қизарди. Тураётиб, меҳмонларни дастурхонга уннади:

— Олинглар, олиб туринглар. Ўролбой ака, чойдан қуйинг.

Ўролбой шундагина ўзига келди. Бўш пиёлаларга чой қуйиб, қани, олинглар, деди.

Меҳмонлар ҳалигидай арзимаган фалокатлардан келиб чиқадиغان бахтсизликлар ҳақида эшитган-билганларини гапириб ўтирдилар.

Барчиной овқатни олиб келди. Дастурхонга болгар коньяги билан шампань виносини қўйди.

— Манавиларни қуйинг, Ўролбой ака.

Ўролбой қадаҳларга коньяк қўйди. Тоғаси боши билан Ўролбойни кўрсатиб, Барчинойдан сўради:

— Шоир қалай, келин?

— Яхши, жуда яхшилар.

— Агар сал ёмонлиги бўлса айтаберинг, гапиришиб қўямиз?

— Йўқ, нега энди, яхшилар. У кишини ойимларам мактайдилар...

Ўролбой ён-верига аланглади. Меҳмонларнинг олишини кутиб ўтирмай, қадаҳдаги коньякни бир кўтариб ичиб қўйди. Барчиной эрига тузланган бодринг узатди. Эри коньякнинг зўрлигидан кўзларини юмиб, бодрингни олди.

Меҳмонлар ўзоқ ўтириб, уларни қишлоққа таклиф қилиб кетди.

Ўролбой меҳмонларни кузатиб қўйиб, ишхонасига кирди. Йиғма каравотга чалқанча ётди. Қўлларини чапиштириб, боши остига қўйди. Ўтган воқеани шоирона мушоҳадалади... Юзларида табассум ўйнади. Ирғиб туриб, деразадан ташқарига қаради. Икки кафтини бири-бирига завқ билан ишқади. Папирос чекавериб-чекавериб сарғайиб кетган тишларини кўрсатиб, илжайди. Орқасига кескин бурилиб, меҳмонхонага кирди. Барчиной йўқ. Эшик тарафга юрди. Барчиной эшик олдида қовоғини уюб, лабларини чўччайтириб, аравачада ўтирган ўғлини чойшабга ўради.

Ўролбой унинг қўлини ушлади.

— Қўй энди, одам қизиганда нималар қилмайди.

Барчиной унинг юзига қарамай, қўлини силтаб ташлади.

— Барчиной, биласан, шоир халқининг асаби ёмон...

Барчиной индамай, яна эшикка қўл чўзди.

Шунда, Ўролбой унинг қўлидан ушлаб, яна ўзига қаратди-да, белидан маҳкам қучоқлаб... Ўзи кўкартир-

ган ўша ёноқларидан ўпди. Лабларини Барчинойнинг лабларига узоқ босиб турди.

Барчиной эрининг бўйнига осилиб... йиғлаб юборди. Унинг кўзларидан оқаётган илиқ ёшлар эрининг бўйнига томди...

Оқшом бир-бирига тикилиб, юзма-юз ўтирдилар.

Ўролбой меҳмонлардан қолган коньякдан бир қадаҳ ичди. Барчинойга термулди. Олис термулди... Барчиной кўзларини олиб қочди. Кўзлари учрашиб, бир сонияча тикилиб қолдилар. Ўролбойнинг қалбида аёлига шундай илиқ, маъсум туйғулар кўпириб тошдики... Бу туйғулар ўша синфдошининг кўзлари билан кўзлари учрашганда... Ҳа-ҳа, ўшанда шундай кўпириб тошган эди...

1970 йил

МАҚОЛАЛАР

ГАЗЕТАГА ИНТЕРВЬЮ

Ҳозир шундай бир давр келди: китобхоннинг ҳам, ёзувчиларнинг ҳам ердан оёғи узилган пайт. Ким минбарга чиқиб бақирса, ким иккита мақола ёзиб, шовшув қилса, шу актив ҳисобланади.

Шеър ёзиб, асар ёзиб халқ орасига кира олмаётганларнинг кунни туғди — қайта қуриш бошланиб қолди. Уларнинг дарди Орол ҳам, пахта ҳам, халқ ҳам эмас, уларнинг дарди — мансаб, карьера. Мақола ёзиб адабиётга кирмайдилар, мақола ёзиб журналист бўлиш мумкин. Ёзувчи асари билан адабиётни эгаллайди. Ўша бақириб-чақириб юрганлар ҳам анча нарсаса эга бўлишди, ҳа-ҳа, шундай. Бироқ Адабиёт қасрига киролмайдилар. Номлари чиқди, халқдан сўрасангиз: ҳа, яхши, ўткир мақолалари бор, дейишади. Лекин халқ на шеър, на ҳикоя, на қиссасини ўқиган.

Рабиндранат Тагор айтмиш Адабиёт — бу улкан бир қаср, демакдир. Улкан қасрнинг эса дарвозаси ҳамиша битта бўлади. Бу дарвозадан ҳамма бир хил йўл билан киради. Лекин кира олмай қолувчилар ҳам жуда кўп бўлади. Булар аламидан ана шу қаср теварагида шовқин солиб, «ура-ура» қилиб юради. Олисдан қараган одам бу улуғ қасрнинг эгалари шу бақироқлар, деб ўйлайди. Аслида эса булар адабиёт дея аталмиш кўҳна қасрнинг дарвозасини топа олмай юрган аламзадалардир.

Адабиёт қасрини қандай забт этса бўлади? Адабиёт дарвозасидан қандай кирса бўлади? Асл ижодкор Адабиёт қасрини ўз асари билан забт этади. Асл ижодкор эл-юртга «ура-ура» гаплари билан эмас, бадиий асарлари билан хизмат қилади.

1990 йил

СЕТОН-ТОМПСОН КИТОБИГА СЎЗБОШИМ

Сетон-Томпсон 1860 йил августнинг 14-кунида Англияда таваллуд топди. Унинг томирида шотланд қони бор. Эрнестнинг аجدодлари тоғликлар бўлиб, улар ҳамиша табиат орасида, табиат билан ҳамнафас яшадди. Бобоси Эрнестга ҳадеб: «Бир кун келиб, барибир қонингга тортасан, барибир аслингга тортасан», деяверди. Дарҳақиқат, бобоси айтгандай бўлди. У ўз аجدодларига тортди, суяк сурди.

Эрнест олти ёш бўлганда уларнинг оиласи Канадага кўчиб келди. У шу ёшидан бошлаб эсини таниди, кўрган-билганларини эслаб қоладиган бўлди. Шу йил қишда мактабга борди.

«Қиш олис-олис бўлди. Ниҳоят, мартда чинакам кўклам келди, кун чарақлаб кетди, теварақдаги қорлар эрий бошлади, осмон тиниқдан-тиниқ, зангори бўлди.

Шунда, жажжигина бир қушча уйимиз олдидаги теракка келиб қўнди-да, оҳиста-оҳиста сайради. Биздан каттароқ бир бола уни: «Бу — бахт қуши», деди. Хаёлимда бахт қушининг мовий елкасини кўргандай бўлдим. Бахт қуши қайта-қайта сайраб, ўзининг нафис қўшиғини куйлади.

Нимагалигини ўзим ҳам билмайман, шунда мен бирдан ўпкам тўлиб, йиғлаб юбордим. Бахт қушининг қўшиғидан кўнглимнинг туб-тубигача тўлқинланиб кетдим. Шундан буён мен ҳар йили баҳор билан мовий қушимни — бахт қушимни кутадиган бўлдим».

Истеъдодлар ҳамиша ўжар бўлади. Шу боис, мактабдаги энг истеъдодли бола ҳам, энг ўжар бола ҳам Эрнест бўлди.

«Бир куни бир эълон ўқиб қолиб, унда доктор Росснинг «Канада қушлари» китоби чиқиб, Пиддингтон китоб магазинида сотилаётганини билиб олдим.

Эртаси куни ҳаяжондан қалт-қалт қалтираб, ўша ёққа йўл олдим. Қарасам, китоб бир доллар турар экан. Отамдан пул сўраб бўлмайди, у меинг табиат илми билан қизиқишимга қарши одам. Ўзимда бўлса пул йўқ. Шунда мен ана шу юз центни ҳалол меҳнатим билан топмоқчи бўлдим. Иккита ажойиб қуёним бор эди, шуларни бозорга солиб, эллик центга пулладим... Бир ҳафта ўтиб, бир аёлнинг ўтинларини кўчасидан ҳовлисига ташиб бердим. Аёл хизмат ҳақим учун ўн цент берди. Жамғарган пулим жами олтмиш цент бўлди.

Кейин бор майда-майда тошларимни пуллаб, яна ўн икки цент топдим. Тагин иш изладим. Бисотимдаги нарсаларимни жаллобларга пулладим. Бир инглиз хонимга ҳашарот териб бердим. Бир-икки ҳафта деганда жамғарма пулим тўқсон цент бўлди. Сўнг, омадим келмай, қолган центларни тополмай қолдим... Аммо китоб магазинига бормаган куним қолмади, ҳар куни Пиддингтонга бориб, китоб магазини тоқчасидаги мени табиатнинг бор сир-асроридан воқиф этажак мўъжизавий китобни кўриб-келиб юрдим».

Кейин акаси Эрнестга иш буюриб, ҳақиға бир галстук узатди. Эрнест галстукни эмас, пулини олди. Шундай қилиб, пули юз цент — бир доллар бўлди. Ниҳоят, магазиндан орзу қилган китобини олиб, мурод-мақсадига етди.

У аввал-аввал расмлар чизди. Рассом бўлмоқчи бўлди. Қатор-қатор расмлар чизди. Расмлар кўргазмасини қўйди. Бир расмда одам еяётган бўрилар тасвири бор эди. Одамлар расмни томоша қилиб: «Бу худога шак келтириш-ку!» — деди. Тўғри, расм мазмуни жуда аянчли эди, аммо одамлар расмни ўта қайғулиликда эмас, айнан худога шак келтиришда айблади. Бу қадим-қадимдан ҳукм суриб келаётган қарашлар акс садоси эди.

Ўрта асрлар бошларидан бошлаб динлар таъсири оқибатида инсон билан ҳайвон ўртасига Хитой девори қўйилди. Илоҳиётчи файласуф Фома Аквинский, «Ҳайвонларнинг қалби йўқ», дея таълим берди. Бу таълимот ҳайвонот дунёси билан табиат оламини ўқиб-ўрганишни тақиқлаб қўйди. Охир-оқибат, Сетон-Томпсон «Бу қанақаси? Худонинг бандаларини бекордан-бекорга ўлдираверар экан-да!» қабилидаги танбеҳларга қолди.

Аммо давр ўзгариб борди, бу қабилдаги қарашлар қариди. Илму фан жониворларнинг қалби бор эканлигини кашф этди, табиатга бўлган қарашлар ўзгарди. Бу борада Сетон-Томпсоннинг замондоши, буюк олим Чарльз Дарвиннинг хизмати беназир бўлди. Дарвин ўтган аср ўрталарида ўзининг «Турларнинг келиб чиқиши» асарини битиб, кашфиёт яратди. Дарвин инсон шаънини камситмаган ҳолда инсонга ўзлигини танитди. У инсонни табиат тараққиётидаги бир бўғин деб қаради. Дарвин таълимотига биноан инсон фақат табиатга илоҳийларча назар солибгина қолмасдан, шунингдек, ўзига ҳам табиат нуқтаи назаридан, табиат кўзи билан қараши, айниқса, ўзи билан табиат ўртасидаги қондошликни англаб етиши лозим бўлди.

У ажойиб анималист — жониворлар тасвирини яратувчи рассом бўлди. Аммо «бахт қуши»ни табиатшунос олимликдан, адибликдан топди.

Жониворлар бадиий адабиётда қадим-қадимдан буён оралаб юради. Қадимги адабиётларда жониворлар шунчаки ҳолатларда бир кўриниб қўйди. Бир кўриниб, бир йўқолиб турди. Кўринганда ҳам шунчаки, инсон хизматкори сифатида, йўл-йўлакай кўринди.

Йўқолганда йўқолгани билинмади, ўқиган одамда йўқлов туйғуси туғдирмади, демак, қўмсаш, ачиниш, қайғу қўзғамади. Боиси, жониворлар бир жонли буюм сифатида тасвирланди. Борди-ю, бирор жонивор, айтилик, от ўлган бўлса, асар муаллифи шу заҳотиёқ отнинг эгар-абзалини олиб, уни ўлган жойида ташлаб кетаверди. На асардаги одамда, на китобхонда отга нисбатан хайрихоҳлик, ачиниш содир бўлди. Чунки муаллиф отни ҳайвон, ўз оти ўзи билан ҳайвон, деган нуқтаи назар билан тасвирлади.

Бадиий адабиётда жониворларни тасвирлашнинг маълум бир мезони, маълум бир қолипи пайдо бўлди. Бу мезон бора-бора шаклланиб, одатдаги рисолага сиймай қолди. Кейин-кейин жониворлар бадиий адабиётда бир воситачи сифатида тасвирланадиган бўлди. Муаллиф ўз мақсадини амалга ошириш учун ҳайвонларни керак бўлганда ишлатди, керак бўлмаганда, воқеадан четга чиқариб қўйди. 1498 йилда улуг ўзбек шоири Алишер Навоий «Лисонут-тайр» — «Қуш тили» асарини яратиб, унда инсон билан табиат, илоҳиёт масаласини бадиий таъриф-тавсифлади. Буюк шоир ўз қарашларини Попишак, Тўти, Товус каби ўттиздан зиёд қушлар тили, қилмиш-қидирмишлари, саргузаштлари орқали мажозий тарзда бадиий ифодалади. Ўзбек халқ дostonлари яратилиб, бу дostonларда отлар инсоннинг энг яқин биродари этиб тасвирланди, инсонни балолардан омон сақлади, оғирини енгил қилди, инсоннинг тоғдай таянчи бўлди. XVIII асрда француз табиатшуноси Бюффон қирқ тўрт жилдан иборат «Табиат тарихи» асарини яратди. Бюффон бу асарида жониворлар ҳаётини тасвирлади, жониворларнинг ўзига хос портрети, хулқ-атворини чизди. Брем ўн уч жилдан иборат «Ҳайвонлар ҳаёти» китобини яратди. XIX асрда улуг рус ёзувчиси Лев Толстой «Холстомер» деган асар ёзди, унда отлар тилга кириб, одамлар мисол ўзаро гаплашди, баҳслашди, талашиб-тортишди, фалсафий мушоҳадалар қилди.

Сўнг, бадиий адабиётда жониворларга энг бир хокисор, дунёдаги энг бечора жонзот сифатида қараб ёзилган асарлар пайдо бўлди. Бунда муаллиф асардаги одам билан қўшилиб, жониворларга ачинувчан туйғулар билан мурожаат қилди, жониворлар учун куйиб-пишди, қайғурди, елиб-югурди, одамгарчилик қилди, кўзёшлар тўкди.

Тургеневнинг «Муму» асари шундай асар.

Кейин, жониворларни кўкларга кўтариб улугловчи, ҳатто унга сиғинувчи, уни илоҳийлаштирувчи асарлар яратилди. Жониворлар ҳатто одамдан ҳам ақлли, доно, одамдан ҳам инсонпарвар, халқларвар, эзгу мақсадли қилиб тасвирланди. Одам ким, ҳайвон ким, билиб бўлмай қолди. Бундай жониворлар таъриф-тавсифини ўқиб, ўзи, инсон инсонга бўри экан, қайтанга инсондан ҳайвон яхши экан, деган хулосалар ҳам пайдо бўладиган бўлди. Баъзи бир ҳайвонлар, масалан, итлар инсон билан баб-баравар қўйиладиган, айрим ҳолларда инсондан ҳам юксак қўйиладиган бўлди.

Жек Лондон ана шундай асарлар яратди.

Яна бир туркум асарлар пайдо бўлиб, булар бадиий асар бўлиб, бадиий асар бўлмади, илмий асар бўлиб, илмий асар бўлмади. Улар чинакам бадиий асар даражасига кўтарила олмай, илмийликка тобе бўлиб қолди. Оқибат, ўз соҳасига оид қўлланма асар бўлиб қолди.

Даррелл шундай асарлар ёзди.

Табиатни ким яхши билади? Рассомми? Йўқ, рассом кўз олдида турган тайёр табиатни қоғозга кўчиради. Ёзувчими? Йўқ, ёзувчи табиатга юзаки, сиртдан қарайди, табиат жамолинигина кўради. Табиатни ўз мақсади йўлида тасвирлайди. Тўлмаган ойни хоҳласа ёр қошига, тўлган ойни хоҳласа ёр жамолига қиёслаб тавирлайди. Олимларми? Йўқ, олимлар табиатни билади, аммо ҳис қилолмайди. Олимлар табиатни қафасга қамаб, қафас тешикларидан мўралаб, девордан бўйлаб қараб ўрганади, шарикли ручка билан ўрганади.

Табиат ана шу уч олам нуқтаи назаридан келиб чиқиб тасвирланди. Аксарият ҳолларда бу уч олам нуқтаи назари, фикри бир-бирига тўғри келмай қолди. Рассомлар табиати бошқа, ёзувчилар табиати бошқа, олимлар табиати бошқа бўлиб келди. Сетон-Томпсон ана шу уч нуқтаи назар, ана шу уч қараш — рассомлик, ёзувчилик, олимликдан Сетон-Томпсон бўлди.

Сетон-Томпсон:

Табиатга зийрак анималист рассом, синчи адиб, нуктадон олим кўзи билан қаради.

Жониворларга тоза кўнгил, тоза кўз билан қаради.

Жониворлардан ўзининг қинғир, фалсафий фикрларини айтиш учун фойдаланмади.

Жониворларнинг ички дунёсини ҳалол, холисона очиб берди.

Ҳаётга жониворлар кўзи билан боқди.

Жониворларга тушкун муносабатда бўлмади.

Бирон-бир динга сиғинмади, яккаю ёлғиз паноҳи табиат бўлди.

Ўз бошидан кечирган ҳаётни, ўз кўзи билан кўрган табиатни, ўз қўли билан ушлаган жониворларни қандай бўлса шундайлигича бадиий асар қилди.

Сетон-Томпсон бадиий адабиётда биринчи бўлиб жониворларни бадиий асарнинг бош қаҳрамони қилиб олди. Ҳайвонларни образ қилиб тасвирлади, ҳайвонларни қаҳрамон даражасига кўтарди. Жамики ташқи муҳит, энг улуг зот бўлмиш инсонни ҳам ҳайвонлар образини яратиш учун хизмат қилдирди. «Мен билган жониворлар», «Қувғиндилар тақдири», «Ҳайвонлар — қаҳрамонлар», «Митти ёввойилар», «Рольф ўрмонда», «Крэг — кутеней қўйи» каби қатор асарлар яратиб, уларда ҳайвонларни бош образ қилиб тасвирлади. Бу асарлар китобхонлар қалбига тез кириб борди, китобхонларнинг мулки бўлиб қолди.

«Жониворлар ҳақида ҳикоялар» китоби эса Сетон-Томпсон номини оламга ёйди. Китоб қўлма-қўл ўқилди, тик туриб ўқилди, овоз қўйиб ўқилди, кечаю кундуз ўқилди. Китобни бутун дунё ўқиди.

Китоб бу қадар оммавийлашиб, қўлма-қўл бўлиб кетиш сабабларидан бири — уни болалар ҳам, катталар ҳам, кексалар ҳам бирдай ўқийди. Китоб етти яшар китобхонгаям, етмиш яшар китобхонгаям бирдай суюкли, бирдай ардоқлидир.

Сетон-Томпсоннинг ўзи айтмиш: «Бу китоб, шубҳасиз, адабиётда жониворларни тасвирлаш бобида янги, реалистик йўлни бошлаб берди. Унда биринчи бўлиб жониворлар туриш-турмуши ҳаққоний тасвирлаб берилди.

Шу вақтгача жониворлар ҳақида масаллар, эртақлар, ҳикоялар мавжуд бўлиб, уларда жониворлар ҳайвон терисини ёпиниб олган одам бўлиб юриб-турди, одам бўлиб гапириб-гаплашди».

Асарни Николай Чуковский русчага таржима қилди. 1936 йилда «Домино» номи билан китоб бўлиб чиқди. Шу дастлабки нашрда «Спрингфильд тулкиси» ҳамда «Чиноқ» деган ҳикоялар ҳам бор. Бу ҳикоялар Сетон-Томпсоннинг таржимаи ҳол китобидаям, «Жониворлар ҳақида ҳикоялар» асари хусусида ёзилган мақолалар, хотиралар, илмий манбалардаям қайд этилади. Ажабо, бу ҳикоялар асарнинг кейинги нашрларида йўқ. Асарни йилиги юзлаб нашриётлар миллионлаб тиражда чоп этади. Даромад учун бир-бирларидан шундайгина олиб, кўр-кўрона босади. Бу Сетон-Томпсонни билмаслик, узумини еб, боғини суриштирмасликдир. Мен асарнинг илк нашрини топиб, иккала ҳикояниям ўзбекчалаштириб, ушбу китобга киритдим.

Сетон-Томпсон ҳайвонлар ҳақида шундай асар яратдики, бундай асарлар Сетон-Томпсонгача яратилмаган эди, ундан кейин ҳам яратилмади. Табиат, хусусан, жониворлар ҳақида минглаб асарлар ёзилди, аммо ҳеч ким Сетон-Томпсондан ошиб ўтолмади.

Ҳеч ким Сетон-Томпсон бўлолмади.

Оқибат, ожиз адиблар, ғариб адиблар куйиб кетди. Адиблар ғаюр бўлди, адиблар қитмир бўлди, адиблар иғвогар, фиска-фасодчи бўлди. АҚШнинг ўша даврдаги машҳур адиби Жон Берроус «Атлантик Монсли» журналида Сетон-Томпсонни уриб чиқди. Сетон-Томпсон мақолани кўриб-кўрмасликка олди, миқ этмади. Журнал ундан жавоб мақоласи сўради, у рад жавобини берди. Ваҳоланки, оқсоқол адиб қўйган айблар тухматдан иборат эди.

Бир куни бир бойвачча нью-йорклик элликта адибни уйига чақириб, ўтириш қилиб берди. Берроус чол Сетон-Томпсонни кўриб-кўрмасликка олди, тескари қараб ўтирди. Сетон-Томпсон хонадон ҳўжасидан ўзини Берроус билан бирга ўтиргизишини сўради. Оқсоқол адиб ҳайрон бўлди. Қизариб-бўзариб: «Ҳалиги гапларга хафа бўлманг, сизга шахсий гаразим йўқ», деди. Сетон-Томпсон: «Қайси гап? Эшитмаган эканман», дея елкасини қисди. Берроус ўзини кўярга жой тополмай қолди. Шунда Сетон-Томпсон оҳиста гап очди:

— Жаноб Берроус, умрингизда бирон марта бўрилар туриш-турмушини кузатганмисиз?

— Йўқ.

— Бирон марта бўри овига чиққанмисиз?

— Йўқ.

— Тирик бўрини расмга туширганмисиз ё унга қараб расмини чизганмисиз?

— Йўқ.

— Биронта бўрининг терисини шилиб олганмисиз?

— Йўқ.

— Бирон марта озод юрган ёввойи бўрини кўрганмисиз?

— Йўқ.

— Унда айтинг-чи, мени шунчалар ёмонлашга нима ҳаққингиз бор?

Берроус қизариб, деди:

— Умумий биология қонунлари бор, бу қонунлар барча ҳайвонлар учун баробар.

Берроус изтиробга тушиб, кўзларида ёш қалқиди.

Кўп ўтмади. Берроус худди шу журналда Сетон-Томпсонни кўкларга кўтариб мақтаб чиқди. Шундан кейин Сетон-Томпсон Берроусга ўзининг шахсий музейини кўрсатди. Музейда беш минг китоб, фотоаппаратда ўз қўли билан расмга тушириб тайёрлаган икки юздан зиёд ҳайвонлар альбоми, ўзи чизган ҳайвонлар билан қушларнинг мингдан зиёд расми, икки мингдан кўпроқ ҳайвонлар, қушлар териси билан патлари ҳамда ҳайвонлар, қушлар ҳаётини кузатиб, тўлдириб борган ўттиз жилдан иборат қалин-қалин кундалик дафтар бор эди.

Берроус лол бўлиб қолди.

АҚШнинг ўша вақтдаги президенти Теодор Рузвельт Сетон-Томпсон билан Берроус ўртасида бўлган гапни эшитиб қолиб, Сетон-Томпсонга шундай маслаҳат берди:

— Ана кўрдингизми, қандай улкан ҳаётий манбаларга таяниб асар яратганингизни ҳеч ким билмайди. Энди шу манбаларингизни чиқаринг.

Сетон-Томпсон ана шу ҳаётий, илмий ишларини йиғиб, «Шимолий ҳайвонлар ҳаёти» номли улкан-улкан икки жилдлик китоб қилди. Китоб учун «Аланга медали» олтин мукофотини олди. Ун йил ўтиб, «Ёввойи ҳайвонлар ҳаёти» деган тўрт жилдан иборат илмий ишини китоб қилиб чиқарди. Бу сафар Америкада энг яхши илмий ишлари учун бериладиган «Элиот» олий даражали олтин медалига сазовор бўлди.

Сетон-Томпсон табиатни ардоқлади, табиат ҳам уни ардоқлади.

Биз бўлсак, табиатни ўз-ўзини кўз-кўз қилиш, мавқе эгаллаш, шон-шухрат, обрў-эътибор топиш восита-

си қилиб олдик. Биз табиатни бозорга солдик, табиатни спекуляция қилдик. Табиат ҳақида ёлғондан-ёлғон асарлар ёздик. Табиат, хусусан, ҳайвонлар шаънига тўхмат асарлар яратдик. Биз ҳайвонларни бадном қилдик. Ҳайвонларни хоҳлаган кўйимизга солдик, қўғирчоқ қилиб ўинадик. Агар ҳайвонлар маъмурияти бўлганида, жуда кўп ҳайвонлар, хусусан, бўрилар билан итлар кўпдан-кўп ижодкорларни судга берар, жуда кўп ижодкорлар жиноий жавобгарликка тортилиб кетарди.

Биз табиатни тўп қилиб тепдик. Табиат қонунлари, табиатнинг ўзи нима эканини билмадик. Масалан, ижодкорлар тобора қуриб бораётган Орол денгизи ҳақида асарлар ёзди. Бир шоир шеърининг ҳар сатри охирида «Оролим» сўзи такрорланади. Мен эринмай, «Оролим» сўзининг ўрнига «севгилим» сўзини қўйиб чиқдим. Ҳеч нима ўзгармади. Шу шоир ўзини табиат муҳофазачиси, табиат куйчиси деб билади. Ўзини табиат куюнчаги, оташин граждaн, фидойи ватанпарвар санайди. Экрaн, радио, матбуот, минбарларни ҳеч кимга бермай, табиат бобида наъра тортади. Мен шу шоирдан: «Оролнинг энг чуқур жойи неча метр?» — деб сўрадим. У елкасини қисди. «Оролнинг жами майдони қанча?» — дея сўрадим. У бошини иргади, яна билмади. «Ўзи, Орол қаерда?» — тагин сўрадим. У шимол тарафга қўл силтаб: «Где-то, Қорақалпоғистонда», деди. Мен харитани очиб, унга Оролни кўрсатдим. У харитага қараб: «Ия, Оролнинг ярми Қозогистонга қарар экaн-ку!» — деди ҳайрат билан. Қаранг, «табиат муҳофазачиси, табиат куйчиси», Оролнинг юзига ақалли харитадан бўлсаям бир қараб қўймаган экaн.

Сетон-Томпсон умр бўйи табиат қўйнида яшади, табиатдан бор насибасини олди. Саксон олти йил умр кўрди. Бир ошнаси унга: «Мабодо ўлиб қолсанг, қаерга кўмамиз?» дея ҳазиллашди. Шунда Сетон-Томпсон: «Ернинг нима фарқи бор», деди, кейин: «Мана шу адирларга кўминглар», деди.

Васият бажо бўлди.

Сетон-Томпсон асарлари давримизнинг энг долзарб муаммоси бўлмиш табиатни асраш муаммосини ҳал этишда дастуриламал бўлади.

Табиат омон экaн, Сетон-Томпсон асарлариям омондир.

1989 йил

ЁШ ҚАЛАМКАШЛАРГА ТИЛАКЛАРИМ

Биродар, сизга айтажак уч оғиз гапим бор.

1. Биродар, фақат ёлғиз одам асар излайди. Фақат ёлғиз одам асар топади. Фақат ёлғиз одам асар яратади.

Ана шу ёлғиз одам Ёзувчилар уюшмаси остонасидан кириб келади. У зот ўйчан ҳам ғамгин бўлади. Мағрур ҳам димоғдор бўлади. Салом нима, алик нима — билмайди.

Ёлғиз одамни бир қўлтигида Кафка бўлади, бир қўлида Камю бўлади. У зот фақат қўлтигидаги қалам-кашларни ва... ёлғиз ўзини тан олади!

Ёлғиз одам Ёзувчилар уюшмасига кириш учун учта йўлланма олиб келади. Йўлланмалар мана бундай бўлади: «ўз дунёси бор, ўз йўли бор, ўз тили бор...»

Гўё у зот бу сайёрадан эмас, ўзга сайёрадан. Гўё, у зот ер фарзанди эмас, само фарзанди. Хуллас... буюк!

Ёлғиз одам ана шундай йўлланмалар билан Ёзувчилар уюшмаси аъзоси бўлади-ю... ёлғиз одам бўлмайди.

У энди... «дўст» орттиради, «дўстлар давраси» орттиради.

«Аввало одам бўлиш керак», «Граждан бўлиш керак», «Шоирлик тақдир — ҳаммамиз ҳам бир дарвеш».

«Дўстлар» ана шундай шиор остида «иждо» қилади.

У «дўстлар» билан наҳорда ошга боради, пешинда ошга боради, оқшомда ошга боради.

У энди... «аввало одам бўлади», «граждан бўлади», «бир дарвеш» бўлади. Қўли кўксида — тутун чиққан жойдан қолмайди.

У кўнса кўнди, кўнмаса — бадном бўлади.

Биров устоз бўлиб, уни ўнгга етаклайди. Биров ака бўлиб, уни чапга етаклайди. Биров муҳаррир бўлиб, бошқа бир ёққа етаклайди.

У энди... «кўп қатори бўлади», «ўзимиз қатори» бўлади.

«Катта бир нима деганда хўп денг», «Сиз айтганни қилинг, кам бўлмайсиз», «Акаларингизни маҳкам ушласангиз, одам бўласиз».

У ана шундай устозона маслаҳатлар остида «иждо» қилади.

У кўнса кўнди, кўнмаса — ишга киролмайди, уй ололмайди, машина ололмайди.

У энди партиялар манфаати йўлида бўзчини мокиси бўлади. Фракциялар мақсади йўлида халқ дилидагини айтувчи халқпарвар бўлади.

У энди ҳақиқатпарвар қиёфасида муқаддас даргоҳларни алғов-далғов этади. Покдомон дилларни яра этади. Мажлисларда дунёни бошига кўтаради.

Охир-оқибат — яланғоч қирол бўлиб қолади.

Биродар, эзгулик йўлида партия тузмайдилар. Ватан йўлида фракция тузмайдилар. Халқ йўлида фронт тузмайдилар.

«Партия — бир-ижкита зот манфаати йўлида бир тўда оломон телбалигидир».

Жонатан Свифт ана шундай деб эди.

Биродар, сиз «Мустақил Ўзбекистон», дея ҳайқирасиз. Чин, Ўзбекистон мустақил бўлди. Чин, Ўзбекистон уч йилдан буён мустақиллик гаштини суриб яшамокда.

Энди... сиз ўзингизга бир... ойна олиб қаранг: сиз-чи, сиз ўзингиз-чи?

Биродар, мен сиз-да Ўзбекистон юртингиздай мустақил бўлсангиз, дейман. Мен сизга-да мустақиллик тилайман.

Биродар, жаҳонда бир қатор халқаро ташкилотлар бор. Барчаси-да олам-жаҳон ташкилот, барчаси-да нуфузли ташкилот. Жаҳон мамлакатлари бировга қўшилмайдиган халқаро ташкилоти ана шулар жумласидан. Қанақа ташкилот экани номидан аён — бировга қўшилмайдиган давлатлар ташкилоти.

Биродар, Ўзбекистон юртингиз ана шу халқаро ташкилот аъзоси бўлди. Ўзбекистон юртингиз бировга қўшилмайдиган жаҳон давлатлари сафидан жой олди.

Энди... сиз-да ўзингизга бир... ойна олиб қаранг: сиз-чи, сиз ўзингиз-чи?

Биродар, мен сизни бировга қўшилмайдиган Ўзбекистон юртингиздан намуна олсангиз, дейман. Мен сизга мустақиллик тилайман.

Биродар, Ўзбекистон юртингиз ўз гербига эга бўлди.

Герб — давлат юзи, демакдир. Герб — эл юзи демакдир.

Ана энди Ўзбекистон давлатингизни ўз юзи бор давлат, деса бўлади. Ана энди ўзбек элингизни ўз юзи бор, деса бўлади.

Энди... сиз ўзингиз-да бир... ойна олиб қаранг: ўзлариди-чи, ўзларида?

Биродар, мен сизни Ўзбекистон давлатингиз йўлидан борсангиз, дейман. Мен сизни ўзбек элингиздан намуна олсангиз, дейман.

Биродар, мен сизда шахсий герб — ўз юзингиз бўлса, дейман. Мен сизга шахсий герб — шахсий юз тилайман.

Биродар, Ўзбекистон юртингиз ўз гимнига эга бўлди.

Гимн — давлат сўзи демакдир. Гимн — эл сўзи демакдир.

Ана энди Ўзбекистон давлатингизни ўз сўзи бор давлат, деса бўлади. Ана энди ўзбек элингизни ўз сўзи бор эл, деса бўлади.

Биродар, сиз ўзингиз тағин бир... ойна олиб қаранг: ўзларини-чи, ўзларини?

Биродар, мен сизда-да шахсий гимн — ўз сўзингиз бўлса дейман. Мен сизга-да шахсий гимн — шахсий сўз тилайман.

2. Дастхат нима?

Дастхат — бармоқ. Дастхат — қўл. Дастхат — имзо.

Ана шу тамгалардан инсон зоти ким — билиб олса бўлади.

Шу боис, имзо — ҳужжат, имзо — дастхат.

Ҳаётда дастхатлар кўп: олим дастхати, қаҳрамон дастхати, санъаткор дастхати...

Аммо қаламкаш дастхати — дастхатлар дастхати. Қаламкаш дастхати — табаррук дастхат. Қаламкаш дастхати — тарихий дастхат.

Мен Абдулла Ориповдан дастхат олиш учун... нонга навбатда тургандай туриб эдим. Мен Чингиз Айтматовдан дастхат олиш учун... аэропорт бориб пойлаб эдим.

Уйимда ана шу зотлар дастхати бор. Мен ушбу дастхатларга қараб-қараб яшайман. Мен ҳаёлимда... Орипов билан ёнма-ён яшайман. Мен ҳаёлимда... Айтматов билан қўшни яшайман.

Мен ушбу дастхатларга қараб-қараб... ўзимни дадил ҳам улугвор чоғлайман!

Биродар, кимдир лидер бўлмоқчи бўлади. Аммо лидер бўлолмайди. Ожиз бўлади.

Аслида, инсон учун ер яхши. Боиси, инсон ер фарзанди.

Аммо у зот ерга қаноат қилмайди. У юксакларни кўзлайди. У фазога талпинади.

У зот кўтарилиши учун нарвон излайди. Нарвон дея, ватанпарвар қиёфасида ватанфурушлик қилади, халқпарвар қиёфасида халқфурушлик қилади. Нарвон дея, мол-дунё тарқатади, жон куйдиради.

Охир-оқибат, нарвон топади. Узун-узун нарвон. Йигирма-ўттиз зинапояли нарвон.

У зот ана шу нарвондан юқори кўтарилади. У тева-ракка димоғи билан қарайди. У улуғвор-улуғвор қарайди. У буюкона-буюкона қарайди.

Гўё, у чўққи, барча — ер. Гўё, у улуғ, барча — фақир. Гўё, у буюк, барча — чивин.

Биродар, ана шу нарвон... сиз йиғажак имзолар! Ана шу нарвон... сиз қўяжак имзолар!

Узун-узун. Қават-қават. Бир имзо — бир зина, бир зина — бир имзо. Бир, икки, уч... йигирма бешта имзо. Демак, йигирма бешта зина!

Лидер ана шу нарвон зиналар — имзоларингизга оёқ тираб мансабга кўтарилади. Лидер нарвон зиналар-имзоларингизга оёқ қўйиб шон-шухрат чўққисига юқорилайди. Лидер нарвон зиналар — имзоларингизга оёқ тираб ғанимлардан ўч олади.

Сиз... зинапоя бўласиз!

Ахир, бир имзо остида бир шоир елкаси ётади. Бир имзо остида бир адиб боши ётади. Бир имзо остида бир олим кўкраги ётади.

Лидер... шоирона елкангизга оёғини қўйиб кўтарилади. Лидер... адибона бошингизга оёғини босиб юқорилайди. Лидер олимона кўкрагингизга оёғини тираб кўтарилади.

Шундай, сиз зинапоя бўласиз.

Имзолар — зиналар, зиналар — имзолар...

Матбуотларда зина-зина шоирона имзолар, зина-зина адибона имзолар! Юқори идораларда қатор-қатор шоирона имзолар, қатор-қатор адибона имзолар! Архивларда қават-қават шоирона имзолар, қават-қават адибона имзолар!

Биродар, адабиёт — имзо санъати эмас, йўқ, адабиёт — имзо санъати эмас!

Сиз имзо эмас, сиз — сўз йиғинг. Сиз аризага эмас, сиз асарга имзо қўйинг.

Ана шу асарингизни нарвон қилиб — юқори кўтаринг. Оёқларингиз остида имзонгиз эмас — асарингиз бўлсин!

Эл-юртда қачон қайта қуриш бўлади?

Ҳар банда ўз аравасини ўзи тортса — эл-юртда қайта қуриш бўлади. Ҳар банда ўз аравасини ўзи тортса — эл-юрт бой ҳам обод бўлади.

Биродар, сизнинг аравангиз — адабиёт!

Биродар, шоир имзоси кулги бўлмиш ушбу кунда сиз ўз имзонгизни авайланг.

Эл сизни бир кўриш учун ёғилиб келсин. Эл сиздан дастхат олиш учун навбатда турсин. Эл дастхатингиз билан фахрлансин.

Биродар, адиб имзоси шармисор бўлмиш ушбу кунда сиз ўз имзонгизни қадрланг.

Эл сизни кутиб олиш учун пешвоз чиқсин. Эл сиздан дастхат сўрасин. Эл дастхатингизни уйи тўрига қўйсин.

Биродар, қаламкаш имзоси оёқ ости бўлмиш ушбу кунда сиз ўз имзонгизни кўз қорачиғингизда олиб юринг.

3. Самарқанд миноралари олишдан чўп мисол кўринади. Гўё, ушласа кафтга сиғади. Яқинроқдан эса каллакланган тут мисол кўринади. Гўё, кучоқласа кучоққа сиғади.

Олдиан баҳайбатдан-баҳайбат минора бўлиб кўринади. Кафт тугул, ақлга сиғмайди. Кучоқ тугул, хаёлга сиғмайди.

Минора учидан ер сайин кенгайиб келади. Ерга келиб йўғонлашади. Минора жойи улкан гумбаз бўлади. Инсон гумбаз пойида бир ушоқ бўлиб қолади.

Ана шу гумбаз пойдевор минораларни асрлар оша кўтариб келди. Умр ато этиб келди.

Бадий асар-да мисоли бир минора. Асарни-да ўз пойдевори бўлади. Асар умри ана шу пойдевордан бино бўлади.

Асар пойдевори — тил.

Тагин бир тил бор. Бу — огиз тил. Гўдак кафтидай лаҳим эт. Суяксиз эт.

Ижод оламида бир тоифа қаламкашлар бўлади. Улар асари... ҳарфлардан иборат бўлади. Тузсиз сўзлардан иборат бўлади. Бетайин сўзлардан иборат бўлади.

Бу қаламкашларни огиз тили эса... асфальт йўлдай бўлади. Огиз тили асфальт йўлдай узун ҳам чексиз бўлади. Огиз тили асфальт йўлдай қоп-қора ҳам қўланса бўлади.

Биродар, тил — дил, дил — тил. Фарқи — бир ҳарф, биттагина ҳарф.

Бундай қаламкашлар умриям асфальт йўлдай эзилиб ўтади. Умри қишда музлаб ўтади. Умри ёзда куйиб ўтади.

Бундай қаламкашларда тан-соғлик бўлмайди. Ранг-рўй бўлмайди. Уст-бош бўлмайди.

Биродар, ёмон тил ё, жонга уради, ё, имонга уради!

Бундайлар ҳар сўзини ойлаб ўйлайди. Ҳар сўзини ҳафталаб ўйлайди. Ҳар сўзини кунлаб ўйлайди. Ўйлаб-ўйлаб гап тарқатади, гап сотади, гап сасийди.

Гапи айланиб ўзига келса — у без бўлиб тура беради, у тониб тура беради. «Қанақа гап?» — дейди. «Тилни суяги борми, гапираверади-да», дейди.

Бундайлар ижодини жамласа бир жилд бўлади, игвосини жамласа — ўн жилд бўлади!

Бундайлар мақсадларига қандай эришади? Бундайлар... салом-аликда оташнафас бўлади. Муомалада «одамни жони» бўлади. Улфатчиликни қотиради. «Дўстим», «ўртоқ», дея ўпишиб кўришади. Дуо-фотиҳани боплайди. «Жаноб», «тақсир», дея сўзамол бўлади.

Биродар, сену менлар нимадан бошланади? Бир оғиз игводан бошланади. Бир-бирлари аро тиш қайрашлар нимадан бошланади? Бир оғиз фисқ-фасоддан бошланади. Ўзаро ғанимлик нимадан бошланади? Бир оғиз фитнадан бошланади.

Таёқ этдан ўтади, сўз суякдан ўтади.

Биродар, жаҳон урушлариям... фитнадан бошланиб эди!

Ҳаёт тил билан бошланади, ҳаёт тил билан адо бўлади. Шу боис, ҳаётга келажак инсонни: «тили чиқибди», дейди. Ҳаётдан кетажак инсонни: «тилдан қолибди», дейди.

Биродар, қаламкашни суйдирадиган — асари тили, қаламкашни куйдирадиган — оғиз тили!

1993 йил

ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИНИНГ 60 ЙИЛЛИГИГА ТЎЙХАТ

Мен етмишинчи йилларда Тошкент Давлат дорилфунуни журналистика факультетида ўқидим.

Ўшанда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Алишер Навоий кутубхонаси пешонасида эди.

Мен Ёзувчилар уюшмасидан бир кишини-да билмасдим.

Аммо Ёзувчилар уюшмасидан оёқ узмасдим. Анжуманлар, мушоиралар, йиғилишлардан қолмасдим.

Энг охирги қаторда ўтириб олардим. Қайси ёзувчи нима дейди, қайси шоир қандай қилиқ қилади — барчасини эътибор билан кузатардим.

Ёзувчилар уюшмасида кўрмиш-билмишларимни ётоқхонада тўлқинлана-тўлқинлана айтиб берардим. Қайси ёзувчи қанақа гапиради, қайси шоир қанақа қилиб шеър ўқийди — барини кўрсатиб берардим.

«Саид Аҳмад шундай ёнимдан ўтиб кетди-я, шундайгина ёнгинамдан-а», деярдим.

Ўшанда-да ичи қора тенгдошларим мени камситар эдилар.

«Саид Аҳмадгаям сенинг ёнингдан бошқа жой қуриб қолибди-да», деярд эдилар.

Мен ўшанда-да сассиқ гапларга чидай олмасдим. Мени хўрлигим келарди. Мен кўрпага бошимни буркаб ухлаб қолардим.

Бир сафар Ёзувчилар уюшмаси қоровули олдида «СССР Ёзувчилар уюшмаси аъзоси» дегич қип-қизил гувоҳномани кўриб қолдим.

Мен гувоҳномага кўзларим ўйнаб-ўйнаб қарардим. Мен гувоҳномага мириқиб-мириқиб қарардим.

Бейхтиёр қоровулни қошига ўтириб олдим. Ўнг қўлимни стол устига қўйдим. Ниманидир баҳона этиб, гувоҳномага қўл сурдим. Кишибилмас қўл суриб бора бердим-қўл суриб бора бердим.

Ниҳоят, қўлим... гувоҳномага тегди.

Шунда, баданларимга ажиб бир илиқлик оралади. Шунда, баданларим қизиди. Шунда, юрагим тез-тез урди.

Мен гувоҳномани кишибилмас қўлимга олдим.

Мен гувоҳномага термулиб қолдим.

Юзларим лов-лов ёнди.

Гувоҳнома юзларимдан қизил бўлди, юзларим гувоҳномадан қизил бўлди.

Қоровул қўлимдан гувоҳномани олиб қўйди.

Мен бўлиб ўтмиш воқеани ётоқхонада айтиб бердим.

«Ёзувчилар уюшмаси ҳужжатини қўлимда ушлаб кўрдим, чўғдай товланар экан», дедим.

Мен ўнг кафтимни ёйиб кўрсатдим.

«Манави қўлимда ушлаб кўрдим», дедим.

Ичи қора тенгдошларим тагин сасидилар:

«Қайси аҳмоқ сенинг қўлингга ҳужжат берди», дедилар.

Ёзувчилар уюшмасини тагин бир йиғилишида Пиримкул Қодиров гапирди.

Уша кунлар Ойбек вафот этмиш кунлар эди.

Шу боисдан, Пиримкул акамиз зўр қайғу билан мана бундай деди:

«Ғафур ака кетди, Абдулла ака кетди. Мана, Ойбек акаям кетди. Мана шу Ёзувчилар уюшмаси у кишилардан бизга мерос қолди. Биз энди шу меросни бойитиш учун жонимизни куйдириб меҳнат қилишимиз керак. Биз энди шу меросни авайлашимиз керак».

Мана, ушбу сўзларга-да йигирма беш йил тўлди.

Йигирма беш йилдирки, Пиримкул акамизни сўзлари миямда қўрғошиндай-қўрғошиндай қуюлиб келади.

Этмиш олтинчи йилда «Юлдузлар мангу ёнади» номли биринчи қиссам чоп этилди.

Ёзувчилар уюшмаси йўлагига мени раҳматлик Уйғун ака ушлади.

— Уша бола сенмисан? — деди. — Яша, ука, яша. Бу, сени ҳеч ким танимас экан. Мен, ҳам бош муҳаррир Мирмуҳсиндан сўраб билдим. Гап бундай, мен сенга эътиборли йиғилишда сўз олиб бераман. Бўлди, шу билан таниласан.

Дарҳақиқат, у даврларда Ёзувчилар уюшмаси йиғилишларида сўз олиш қийин эди.

Оғзи бузуқларга сўз йўқ эди. Оғзи сассиқларга сўз берилмас эди.

Шу боис, кўнглимда Ёзувчилар уюшмаси минбарига бир чиқиш орзуси пайдо бўлди.

Мен шу орзу билан Ёзувчилар уюшмаси катта залига кириб бордим.

Зал бўм-бўш эди. Тўрда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси минбари қайқайиб турди.

Мен қўлларимни белимга тираб, Ёзувчилар уюшмаси минбарига тикилиб қолдим.

«Бу минбарга Ойбек чиққан. Ана энди мен чиқаман, — дедим. — Аммо бировгина қисса ёза солиб, минбарга отилиб чиқиб бўладими? Қўрмаганни кўрганни қурсин бўлмайдами? Яхшиси, тагин бир қисса ёзиш керак. Ана ундан кейин чиқиш керак», — дея ўйладим.

Кейин, «От кишнаган оқшом»ни битдим.

Уйғун ака мени Дўрмонда кўриб қойиди.

— Сен ўзи қизиқ бола экансан, — деди, — керак-сиз вақтда оёқни остида чиқасан. Керакли вақтда сувга

чўккандай йўқоласан, тайёрланиб юр, барибир сенга сўз олиб бераман, — деди.

Мен тагин ўйлаб қолдим.

«Бу минбарга Ғафур Гулом чиққан, бу минбарга Абдулла Қаҳҳор чиққан, бу минбарга Миртемир чиққан, — дедим. — Шундай улуғ минбарга отилиб чиқиб, ўша қиссалар муаллифи мен бўламан, дейинми? Ўзи, бор-йўғи иккитагина қисса бўлса? Ўл-а, иккита қисса ёза солиб, минбарга отилиб чиқма-я, десалар-а? Таги кўрмаганга гилам битмасин, десалар-а? Яхшиси, учинчи қиссани яратиш керак. Ана ундан кейин минбарга чиқиш керак», — дея ўйладим.

Мен «Ойдинда юрган одамлар» номли учинчи қиссамни яратдим.

Ана шунда... ана шунда, шу улуғ минбарга чиқиш орзуси тагин-да зўрайди.

«Ана энди минбарга чиқсам, мени биров айбситмайди, — дедим. — Ана энди минбарга чиқсам, мени биров камситмайди. Учта қиссаси бор, дейди, учта», — дедим.

Шу вақтда қайта қуриш бошланиб қолди.

Қайта қурувчилар шу улуғ минбарга чиқиш учун... қайта қурувчилар шу улуғ минбарга чиқиш учун... ароққа... ароққа навбатга турмишдай турдилар.

Қайта қурувчилар улуғ минбарни муштладилар.

Қайта қурувчилар улуғ минбарни тепдилар.

Шу-шу, Ёзувчилар уюшмаси минбарига чиқишдан кўнглим қолди.

Шу-шу, Ёзувчилар уюшмаси минбарига чиқиш мен учун армон бўлиб қолди.

Нихоят, Ёзувчилар уюшмаси йигирма йил мобайнида мана бугун насиб этди.

Мен Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси минбарига йигирма йил деганда етиб келдим.

Хатто қуёшни-да ўз боражак манзили бўлади.

Биз у манзилни уфқ, деймиз.

Хатто қуёшни-да бош қўяжак ўз макони бўлади.

Биз у маконни қиблагоҳ, деймиз.

Барча мўмин-мусулмонларни-да ўз боражак маскани бўлади.

Биз у масканни масжид, деймиз. Мўминлар ана шу масжидида тоат-ибодат этади.

Масжид — барча мўминлар учундир.

Аммо ҳар касб эгасини-да ўз боражак масжиди бўлади. Масалан, олимлар масжиди — академияси. Санъаткорлар масжиди — театри.

Қаламкашлар масжиди — Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси.

Қаламкашлар суяги қотар-қотмас ана шу масжидга аъзо бўлиб киради. Қаламкашлар бўғини ана шу масжидда қотади. Қаламкаш ақли ана шу масжидда киради. Қаламкаш тили ана шу масжидда чиқади. Қаламкаш ана шу масжидда камол топади.

Қаламкаш ўз юлдузини-да ана шу масжиддан топади, ўз шўрлигини-да ана шу масжиддан топади.

Қаламкаш яхши кунида-да ана шу масжидга йўл олади, ёмон кунида-да ана шу масжидга йўл олади.

Қаламкаш куч-қудратдан қолганда-да ана шу масжидни тарк этмайди. Икки кўзи ана шу масжидда бўлади. Икки кўзи ёшларда бўлади. Ёшлардан умидланиб-умидланиб яшайди.

Қаламкаш ёруғ оламдан-да... ана шу масжиддан кетади.

Шу боис, асл қаламкаш қалбида ана шу масжидга ички бир меҳр ётади.

Шу боис, покиза қаламкаш қалбида ана шу масжидга ички бир садоқат ётади.

Шу боис, ҳалол қаламкаш қалбида ана шу масжидга ички бир оқибат ётади.

Ана шу меҳр, ана шу садоқат, ана шу оқибат пайванд бўлиб, эътиқодга айланади.

Қаламкаш зуваласи ана шу эътиқоддан олинади.

Асл қаламкаш кўнгилда ана шу эътиқод ётади. Асл қаламкаш каллада ана шу эътиқод бўлади. Асл қаламкаш қонида ана шу эътиқод юради.

Қаламкашни ана шу эътиқод суяб юради. Қаламкашни ана шу эътиқод олиб юради.

Ана шу эътиқоддан жудо бўлмиш қаламкаш ўзини шоирман, дея юрмасин.

Ана шу масжидни Қодирийдан мерос даргоҳ, дея ўйламагич қаламкаш ўзини шоирман, дея юрмасин.

Қодирий даргоҳи аъзолик гувоҳномасини кўкрак чўнтагида — кўксиди олиб юрмагич қаламкаш ўзини шоирман, дея юрмасин.

У ўз масжидини оёқости этади. У ўз масжиди аъзолик гувоҳномасини осмонларга отади.

Оқибат, ёлғон шухратларга интилиб яшайди. Оқибат, шоирбашара фитна бўлиб қолади.

Боиси — назм ана шу эътиқоддан яралади.

Ана шу эътиқоддан айрилмиш қаламкаш ўзини ёзувчиман, дея юрмасин.

Ана шу масжидни Чўлпондан қолмиш ёдгорлик, демагич қаламкаш ўзини ёзувчиман, дея юрмасин.

Чўлпон ёдгорлиги аъзолик гувоҳномасини кўкрак чўнтагида — кўксида олиб юрмагич қаламкаш ўзини ёзувчиман, дея юрмасин.

У ўз масжидини парокандаликка гирифтор этади. У ўз масжиди гувоҳномасини минбарлар узра отади.

Оқибат, мансабларга талпиниб яшайди. Оқибат, ёзувчибашара соя бўлиб қолади.

Боиси — наср ана шу эътиқоддан яралади.

Ана шу эътиқодни бой бермиш қаламкаш ўзини адабиётшуносман, дея юрмасин.

Ана шу масжидни Ойбекдан қолмиш маскан, дея қарамагич қаламкаш ўзини адабиётшуносман, дея юрмасин.

Ойбек маскани аъзолик гувоҳномасини кўксида олиб юрмагич қаламкаш ўзини адабиётшуносман, дея юрмасин.

У, ўз масжидини хокисор этади. У ўз масжиди аъзолик гувоҳномасини стол-стуллар узра отади.

Оқибат, бировларга эргашиб яшайди. Оқибат, олим-башара тўти бўлиб қолади.

Боиси — бадиа ана шу эътиқоддан яралади.

Охир-оқибат — барчаси яланғоч қирол бўлиб қолади.

Ўз масжиди аъзолик гувоҳномасини отмиш қаламкаш ўз онасини-да отади.

Ўз масжидини оёқости этмиш қаламкаш ўз халқини-да оёқости этади.

Ўз масжидини пароканда этмиш қаламкаш ўз ватанини-да пароканда этади.

Боиси, аҳли мўминлар учун ватан — оstonадан бошланади.

Аҳли қаламкашлар учун ватан — Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасидан бошланади.

Олтмиш ёшинг қутлуғ бўлсин, адабиёт масжиди!

1994 йил

М У Н Д А Р И Ж А

РОМАН

Бу дунёда ўлиб бўлмайди	5
-----------------------------------	---

ҲИКОЯЛАР

Бобоси билан невараси	169
Кузнинг бир кунида	172
Ку-ку-ку	176
Эр-хотин	181

МАҚОЛАЛАР

Газетага интервью	186
Сетон-Томпсон китобига сўзбошим	187
Ёш қаламқашларга тилақларим	195
Ёзувчилар уюшмасининг 60 йиллигига тўйхат	200

ТОҒАЙ МУРОД

БУ ДУНЁДА ЎЛИБ БЎЛМАЙДИ

Роман, ҳикоялар, мақолалар

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2001

Муҳаррир *Б. Эшпўлатов*
Рассом *Х. Зиёхонов*
Техник муҳаррир *Л. Хижова*
Мусаҳҳиҳ *Х. Ҳожиметова*

Теришга берилди 21.08.2000. Босишга рухсат этилди 20.05.2001.
Бичими 84x108^{1/32}. «Таймс» гарнитураси. Офсет босма. Шартли бос-
ма табоғи 10,92. Нашриёт ҳисоб табоғи 10,80. Адади 5000 нусха.
Буюртма № 1003. Баҳоси келишилган нархда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.

М 89

Мурод, Тоғай.

Бу дунёда ўлиб бўлмайди: Роман, ҳикоялар, мақолалар. — Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2001. — 208 б.

Ўз 2